

Батько Горіо
Оноре де Бальзак

Великому і славетному Жофруа Сент-Ілеру на знак захоплення його працями і його генієм
Де Бальзак

Стара пані Воке, в дівочтві де Конфлан, вже років сорок тримає в Парижі пансіон на Новій вулиці Святої Женев'єви, між Латинським кварталом і передмістям Сен-Марсо. Пансіон, відомий під назвою "Дім Воке", відкритий для всіх – для чоловіків і жінок, молодих і старих, однак про звичаї цього поважного закладу ніхто ніколи не сказав лихого слова. Зрештою, років тридцять тут і не видно було молодих людей; надто мізерне утримання мав одержувати від своєї родини юнак, щоб тут оселитись. Проте 1819 року, коли почалася ця драма, тут жила одна бідна молоденька дівчина. Хоч як заяложено слово "драма" надмірним і недоречним вживанням у сучасній скорботній літературі, тут його не уникнути – і не тому, що повість ця драматична в справжньому розумінні слова, але, мабуть, закінчивши читати цю книжку, дехто пролле сльозу *intra i extra muros*[4]. Чи буде повість зрозуміла і за межами Парижа? Навряд. Особливості цих сцен, сповнених різних спостережень і місцевого колориту, можуть оцінити тільки ті, хто живе між пагорбами Монмартру і висотами Монруж, у знаменитій долині, де з нужденних будинків завжди обсипається тиньк, а водостічні канаби чорні від багна; в долині, де справжні самі лише страждання, а веселощі часто фальшиві, де життя таке бурхливе, що тільки по якійсь незвичайній події може залишитись більш-менш тривале враження. Проте й тут часом трапляються страждання, яким поєднання пороків та чеснот надає величі й урочистості. Перед ними відступають і розчулюються навіть корисливі себелюбці, хоч це почуття минає так само швидко, як і відчуття смаку від похапцем поглинутого плода. Колісниця цивілізації, мов колісниця ідола Джагернаута, наїхавши на людське серце, не таке тендітне, як в інших, тільки на мить спиняється і, розчавивши його, переможно мчить далі. Так зробите й ви – візьмете цю книжку випеченими руками й, відкинувшись у м'якому кріслі, подумаете: "Може, це мене розважить?" А прочитавши про таємні страждання батька Горіо, з апетитом пообідаєте й віднесете свою нечутливість за рахунок автора, закинете йому перебільшення, звинувачуючи в надмірних поетичних вигадках. Та знайте: ця драма – не вигадка, не роман. *All is true*[5] – все в ній таке правдиве, що кожен може впізнати її зачатки в собі самому, а може, й у своєму серці.

Будинок, де влаштовано пансіон, належить удові Воке. Він стоїть у нижній частині вулиці Святої Женев'єви, там, де місцина спускається до Арбалетної вулиці так круто, що тут рідко їздять возами. Це сприяє тиші, яка панує на вулицях, затиснутих між Валь-де-Грас і Пантеоном – двома спорудами, що ніби забарвлюють повітря жовтими тонами своїх стін, притьмарюючи все навколо суворими барвами куполів. Тут бруківка суха, в канавах нема ні води, ні грязюки, попід мурами росте трава. Найбезжурнішу людину, як і всякого перехожого, тут огортає смуток, гуркіт карети тут – ціла подія, будинки похмурі, від мурів тхне тюрмою. Заблуканий парижанин побачить хіба що самі пансіони або учбові заклади, притулки злиднів чи нудьги, вмирущої старості й життєрадісної, але змушеної трудитися молодості. Це найжахливіший і, треба сказати, найглухіший квартал у Парижі.

Вулиця Святої Женев'єви, неначе бронзова рама для картини, найкраще пасує до цієї оповіді, що вимагає темних кольорів і поважних думок, щоб читач заздалегідь перейнявся відповідним настроєм, наче мандрівник, що

спускається в катакомби, де з кожним щаблем меркне світло й завмирає голос провідника. Влучне порівняння! І хто скаже, яке видовище жакливіше: черстві серця чи порожні черепи?

Фасадом пансіон виходить у садочок, утворюючи прямий кут із вулицею Святої Женев'єви, звідки видно його бічну стіну. Вздовж фасаду, між будинком і садочком, проходить неглибока, викладена камінням канавка, завширшки з туаз, перед нею – посипана піском алея, обабіч якої ростуть герані, олеандри та гранатові деревця в білих і синіх фаянсових вазонах. Вхід до цієї алеї через хвіртку; над нею вивіска з написом: "ДІМ ВОКЕ", а нижче: "Сімейний пансіон для осіб обох статей". Удень крізь ґратчасту хвіртку з гучним дзвінком видно проти вулиці в кінці канавки стіну, де місцевий маляр намалював арку під зелений мармур, а в ніші зобразив статую Амура. Дивлячись тепер на Амура, вкритого лаком, що вже почав облуплюватися, прихильники символів, мабуть, добачатимуть у ньому образ того паризького кохання, наслідки якого лікують за кілька кроків звідси. Про ті часи, до яких належить цей мистецький витвір, свідчить напівстертий напис під цоколем Амура, де висловлено захоплення, з яким зустріли Вольтера, коли він повернувся 1778 року в Париж:

– Хто б ти не був, це вчитель твій великий

Сьогодні, взавтра і навіки.

На ніч вхід зачиняють не ґратчастою, а глухою хвірткою.

– Садочок, завширшки на всю довжину фасаду, розкинувся між загорожею та стіною сусіднього будинку і зовсім закритий завісою плюща, що привертає увагу перехожих своєю незвичайною для Парижа мальовничістю. Стіни оповиті шпалерами фруктових дерев та виноградом; їхні мізерні запорошені плоди щороку бувають об'єктом клопоту пані Воке та її розмов із пожилцями.

Вздовж стін тягнеться вузька доріжка, що веде до липової альтанки, – слово, яке пані Воке, хоч вона й родом де Конфлан, вимовляє "олтанка", всупереч граматичним зауваженням своїх пансіонерів. Між двома боковими доріжками красується прямокутна грядка артишоків, обсаджена підстриженими фруктовими деревами; по краю посіяно щавель, салат і петрушку. В затінку лип укопано круглого стола, пофарбованого зеленою фарбою, а круг нього поставлено ослони. Влітку, коли буває така спека, що курчата можуть виводитись і без квочки, тут пансіонери, яким це дозволяють статки, попивають у холодку каву.

Чотириповерховий будинок із мансардою споруджено з вапняку і пофарбовано тією жовтою фарбою, що надає якогось банального вигляду майже всім будівлям Парижа. На кожному поверсі п'ятеро вікон з маленькими шибками й жалюзі, з яких жодні не піднімаються на один рівень з іншими. В бічній стіні лише двоє вікон, а на нижньому поверсі вони захищені залізними ґратами. За будинком – двір футів двадцять завширшки, де в добрій згоді живуть свині, кролі та кури. В глибині двору бовваніє дровітня. Між дровітнею та кухонним вікном висить скринька для продуктів, а під нею прокладено трубу, якою стікають помий. З двору на вулицю Святої Женев'єви виходить вузька хвіртка – через неї куховарка викидає з дому всі покидьки, змиваючи потім їх водою, щоб уникнути штрафу за поширення зарази.

– Нижній поверх, за звичаєм, відведено під пансіон. Перша кімната, з двома вікнами на вулицю і заскленими дверима, становить собою вітальню; вона прилягає до їдальні, що її відокремлюють від кухні сходи, дерев'яні приступки яких пофарбовані й натерті воском. Нема нічого сумнішого, ніж отака вітальня із стільцями та кріслами, оббитими волосяною тканиною, де наперемінно чергуються тьмяні й блискучі смужки. Посередині стоїть круглий стіл із чорнокрапчастою мармуровою стільницею, а на ньому, як прикраса,

білий порцеляновий сервіз із напівстертими золотими пружками, – такий посуд тепер можна побачити скрізь. Підлога поганенька, стіни обшиті панелями на рівні плеча, а вище обклеєні глянсуватими шпалерами із зображенням головних сцен "Телемака", де класичних персонажів змальовано фарбами. Між ґратчастими вікнами висить панно, яке являє очам пансіонерів картину бенкету, що його влаштувала німфа Каліпсо на честь Уліссового сина. Вже років сорок ця картина викликає жарти молодих пансіонерів – їм здається, що, глузуючи з обідів, на які прирікають їх злидні, вони підносяться над своїм становищем. Камін, який своєю чистотою свідчить про те, що палять у ньому лише у надзвичайних випадках, прикрашено годинником напрочуд поганого смаку з синюватого мармуру та двома вазами із полинялими паперовими квітками під скляними ковпаками.

В цій першій кімнаті застоявся особливий запах, якому не добереш назви і який, мабуть, слід було б назвати пансіонним. В ньому відчувається затхлість, цвіль, гіркота; він пронизує холодом і вогкістю, просякає одяг; такий важкий дух стоїть у їдальні після обіду, в челядні, в коморі, у притулку для бідних. Певно, вдалося б описати цей запах, якби винайшли спосіб визначити всі складники огидного смороду видихів кожного пансіонера, старого чи молодого. А проте ця вітальня, хоч вона до гидоти банальна, може видатись запашним і елегантним будуаром порівняно з суміжною їдальнею.

– Стіни їдальні, аж до стелі обшиті деревом, колись були пофарбовані, але тепер уже не можна визначити, якою саме фарбою – такий химерний візерунок утворили на ній брудні плями. На липких буфетах красуються щербаті й мутні карафки, бляшані підставки з муаровим рисунком, стосики грубих порцелянових тарілок з синіми обідками, що їх виготовлено у Турне. В кутку стоїть скринька із пронумерованими шухлядами, де зберігаються позаливані вином, масні серветки кожного столовника окремо. Тут можна бачити уже звідусюди повикидані, але незнищенні меблі; вони зберігаються тут, як покидьки цивілізації в лікарні для невилікованих хворих. Тут ви натрапите на барометр з капучином, що виходить у дощову погоду; огидні гравюри, які псують апетит, – усі в дерев'яних лакованих рамах, чорних із золотим кантом; настінний годинник, оздоблений рогом із мідними інкрустаціями; зелену кахельну грубку; арганівські кінкети, на яких олія змішалася з пилкоюю; довгий стіл, засланий зеленою цератою, такою брудною, що який-небудь жартун-пансіонер міг би на ній розписатися замість стилоса пальцем; покалічені стільці; жалюгідні солом'яні мати, старезні, але вічні; нарешті – злиденні жаровні з побитими конфорками, з поламаними дверцятами й обгорілими дерев'яними ручками. Щоб дати уявлення про ці старі, зужитковані, гнилі, розхитані, поіржавілі, криві, спотворені, немічні речі – довелося б їх докладно описувати, а це надто затримало б розповідь, чого ніколи не простять авторові поквапливі читачі. Червона підлога вичовгана, плямиста від багаторазових фарбувань. Одне слово – тут панують злидні, позбавлені всякої поезії, – злидні ошадливі, скнарі, понурі. Якщо вони ще не потопають у бруді, то вже вкрилися плямами, якщо вони ще не в дранті, то вже приречені на тління.

Ця кімната буває в усьому блиску о сьомій годині ранку, коли сюди входить кіт пані Воке, передуючи своїй хазяйці; він плигає на буфет, муркоче й нюхає молоко в кухликах, понакриваних тарілками. Незабаром з'являється, човгаючи розтоптаними пантофлями, сама господиня у тюлевому чепці, з-під якого вибивається пасмо недбало причепленого фальшивого волосся. Її пристаркувате, опасисте лице з носом, схожим на дзьоб папуги, пухкенькі ручки, надто великий бюст, все її гладке, мов у церковного пацюка, тіло цілком пасує до цієї вбогої кімнати, де звідусіль визирає лихо, де

причаїлась жадібність, де пані Воке без огиди вдихає задушливе, смердюче повітря. Її холодне, мов перші осінні заморозки, обличчя, оточені зморшками оченята, які виражають усі переходи від робленої усмішки танцівниці до лиховісної похмурості лихваря, зрештою – вся її особа визначає характер пансіону, так само як пансіон визначає її особу. Адже немає каторги без наглядача: одне без одного їх годі собі уявити. Бліда пухкість цієї жінки – такий самий наслідок її життя, як тиф – наслідок шкідливого впливу лікарняного повітря. Шерстяна плетена спідниця, що її видно з-під перешитої із старого капота сукні, з якої крізь подерту матерію виглядає вата, відтворює дух вітальні, їдальні й садка, дає змогу уявити кухню і пансіонерів. Поява хазяйки завершує загальну картину. Пані Воке, якій уже років п'ятдесят, схожа на всіх жінок, що бували в бувальцях. Очі в неї прозорі й вираз невинний, як у звідниці, що ось-ось розпалиться, набиваючи ціну, а зрештою готова на все задля власної вигоди, навіть виказати Жоржа або Пішегрю, коли б можна було віддати їх у руки поліції ще раз. Проте, як кажуть пансіонери, вона, власне, добра жінка; чуючи, що вона ремствує і скиглить, як і вони самі, пожильці звикли вважати її небагатою. Хто такий був пан Воке? Вона ніколи не розповідала про небіжчика. Як він утратив свої статки? Йому не пощастило, казала вона. З нею він повівся погано, не лишив їй нічого, крім очей, щоб плакати, цього будинку, щоб жити, і права не співчувати нікому в нещасті, бо, як казала сама пані Воке, вона перестраждала все, що може витерпіти людина. Почувши човгання своєї хазяйки, куховарка – товстуха Сільвія – квапиться подавати сніданок пансіонерам-пожильцям. Прихожі пансіонери брали звичайно тільки обід, що коштував тридцять франків на місяць.

На той час, коли починається наша повість, пансіонерів-пожильців було семеро. Два найкращі помешкання в пансіонаті містилися на другому поверсі; пані Воке жила в меншому, а друге займала пані Кутюр, вдова інтендантського комісара часів Республіки. З нею жила молоденька дівчина, Вікторина Тайфер, якій вона була за матір. Ці дві дами платили за пансіон тисячу вісімсот франків на рік. У двох кімнатах третього поверху мешкали – в одній дідуган на ім'я Пуаре, в другій – чоловік років під сорок, що носив чорний парик, фарбував баки, видавав себе за колишнього купця і називався Вотреном. На четвертому поверсі було чотири кімнати, одну наймала стара діва – мадмуазель Мішоно, другу – колишній власник фабрики вермішелі, макаронів і пшеничного крохмалю, що дозволяв називати себе просто батьком Горіо. Ще дві кімнати призначалися для перелітних птахів, для отих злидарів-студентів, що так само, як і батько Горіо та мадмуазель Мішоно, не могли наскребти більше сорока п'яти франків у місяць на харчі та квартиру. Пані Воке не дуже дорожила такими пожильцями і брала їх тільки тому, що не було краших; вони надто багато їли хліба.

Тієї пори одну з цих двох кімнат наймав юнак, який приїхав у Париж з Ангулема вивчати право; його численній родині доводилося терпіти тяжкі нестатки, щоб висилати хлопцеві тисячу двісті франків на рік. Ежен де Растіньяк – так звали пожильця – був із тих юнаків, яких лихо навчило працювати і які з молодих літ розуміють, що батьки покладають на них великі надії; ці юнаки готують собі щасливе майбутнє, наперед враховуючи вагу науки й завчасно пристосовуючи її до майбутніх умов суспільного ладу, щоб першими скористатися з них. Коли б у нього не було такої спостережливості й спритності, з якою він проникав у паризькі салони, це оповідання не набрало б тих життєвих барв, що ними воно завдячує саме гострому розумові цього студента і його прагненню розгадати таємницю однієї жакливого долі, яку старанно оберігали й самі винуватці, і її жертва.

Над четвертим поверхом було горище, де сушили білизну, і дві мансарди – там спали служник на ім'я Крістоф і гладка куховарка Сільвія.

– Крім сімох пожильців, у пані Воке харчувалося не менш як вісім студентів – юристів або медиків – і двоє-трое завсідників з того самого кварталу, які брали тільки обід. На обід у їдальні збиралося вісімнадцять чоловік, а могло б уміститися й двадцять; але вранці сходилося тільки семеро пожильців, і сніданок справляв враження сімейних трапез. Усі приходили в пантофлях, обмінювалися зауваженнями про вбрання або вигляд прихожих столовників та про події вчорашнього вечора, висловлюючись довірливо, як близькі знайомі. Ці семеро пансіонерів були улюбленцями пані Воке, яка з астрономічною точністю розподіляла між ними свою увагу й піклування залежно від плати за пансіон. До цих осіб, зібраних випадком докупі, хазяйка ставилася з однаковою увагою. Двоє пожильців третього поверху платили тільки сімдесят два франки на місяць. Така дешевина, можлива тільки в передмісті Сен-Марсо, між Бурбом і Сальпетрієром, свідчила про те, що пансіонери, за винятком пані Кутюр, несли на собі тягар більш-менш одвертого убозтва. Ось чому злиденному виглядові приміщення відповідав і вбогий одяг пожильців. Чоловіки носили скрутки якогось загадкового кольору, взуття, що його в багатих кварталах викидають на смітник, стару білизну, – одне слово, блаженську одєжину. На жінках були перефарбовані й знову полинялі сукні, що давно вийшли з моди, старенькі поцеровані мережива, занosenі до блиску рукавички, пожовклі комірці, а на плечах – подрані косинки. Але під такою одєжею майже в усіх був міцний організм, який вистояв у життєвих бурях, обличчя холодні, сухі, стерті, немов вилучені з обігу монети. За в'ялими губами ховалися хижі зуби.

Відчувалося, що в кожного з цих людей є своя драма, яку вони пережили чи ще переживають, – не з тих, що розігруються при світлі рампи серед декорацій, а жива, мовчазна драма, котра крижаним холодом стискає і хвилює серце, драма, яка не має кінця.

– Стара діва Мішоно носила над запаленими очима засмальцьований козилок із зеленої тафти на мідному дроті, який злякав би самого ангела милосердя. Шаль з ріденькими злиденними торочками, здавалося, прикривала кістяк, – такі гострі були форми, сховані під нею. Вона, певно, була колись гарна й ставна. Яка ж то кислота витравила жіночність у цьому створінні? Чи то був порок, горе, скнарість? Чи любила надміру, чи просто продавала себе? Чи не буйні радощі юності, повної насолод, спокутувала вона тепер старість, якої жахається перехожий? Її порожній погляд навівав холод, у неприємному обличчі було щось зловісне. Голос звучав пискляво, немов скурчання коника в кушах, що віщує наближення зими. За словами мадмуазель Мішоно, вона доглядала якогось старого пана, хворого на катар сечового міхура; його покинули діти, гадаючи, що в нього нема грошей. Старий відписав їй тисячу франків довічної ренти, яку спадкоємці час від часу оскаржували, зводячи на Мішоно всілякі наклепи. Обличчя, спустошене бурєю пристрастей, ще й досі свідчило, що шкіра на ньому була ніжна та біла, і це наводило на думку, що й тіло її зберігає сліди колишньої краси.

– Пан Пуаре був схожий на якийсь автомат. Коли він, мов сіра тінь, чвалав алеєю Ботанічного саду – в старенькому пом'ятому кашкеті, ледве тримаючи в руці палицю з пожовклою кістяною головкою, у скрутку, що обшарпаними лапами ледве прикривав коротенькі штани, з-під яких видніли в синіх панчохах тонкі, мов два патики, ноги, тремтячі, як у п'яниці, у брудному білому жилеті й пожмаканому жабо з грубого мусліну, до якого погано прилягала краватка, обкручена навколо індичачої шиї, – перехожі питали себе, чи не належить ця китайська тінь до заповзятливої раси Яфетових синів, що метушаться на Італійському бульварі. Яка праця могла так його

скрутити? Від якої пристрасті потемніло його гулясте чоло, що навіть на карикатурі здалося б неймовірним? Ким він був раніше? Може, служив у міністерстві юстиції, в тому відділі, куди кати надсилають звіти про свої витрати, рахунки на чорні покривала для батьковбивць, на тирсу для кошиків під пільйотину та вірówki до її ножа? Може, він був збирачем податку біля воріт різниці або помічником санітарного наглядача? Одне слово, це був, очевидно, колишній в'ючний осел при нашому великому соціальному млині, один із тих паризьких Ратонів, які, певно, й не знають своїх Бертранів, один із стрижнів, навколо яких крутяться громадські лиха й пороки, – тобто один із тих людей, про яких ми кажемо: "Нічого не вдієш! Адже потрібні й такі!" Пишному Парижеві невідомі ці обличчя, бліді від фізичних або моральних страждань. Але Париж – це справжній океан. Киньте в нього лот – і все одно не визначите глибини; хочете оглянути його, описати? Хоч як пильно його оглядатимете й описуватимете, хоч які численні й завзяті будуть дослідники цього моря, – в ньому завжди залишиться якесь незаймане місце, невідома печера, квіти, перли, почвари, щось нечуване, не помічене літературними водолазами. "Дім Воке" – одне з таких цікавих страхіть. – Дві постаті разуче вирізнялися поміж пожильців та прихожих столовників. Хоч мадмуазель Вікторина Тайфер була хворобливо бліда, як усі недокривні дівчата, і не виділялася на загальному скорботному тлі цієї картини ні своїм звичайним смутком та сором'язливістю, ні нещасним і хирлявим виглядом, проте її обличчя було не старе, а голос і рухи – жваві. Ця юна страдниця була схожа на кущик із пожовклим листям, недавно пересаджений у невідповідний ґрунт. Її рудувате волосся й тоненька талія були сповнені тієї грації, яку теперішні поети вбачають у середньовічних статуетках. У темно-сірих очах світилася лагідність і християнська покора. Проста, дешевенька сукенка щільно облягала дівочі форми. Проти інших вона була гарненька. Щастя зробило б її чарівною; адже щастя – це поезія жінки, так само як убрання – її прикраса. Якби веселощі балу кинули на це бліде личко свої рожеві відблиски, якби розкішне життя округлило й зарум'янило її трохи запалі щічки, якби кохання запалило її смутні очі, Вікторина могла б позмагатися з найвродливішими дівчатами. Їй бракувало того, що немовби вдруге творить жінку, – уборів та любовних листів. Історія її могла б стати сюжетом цілої книжки.

У батька Вікторини були якісь підстави не визнавати дочки; він не хотів, щоб вона жила з ним, призначив їй всього шістьсот франків на рік, а все своє майно обернув на такі цінності, які згодом міг передати синові. Вікторинина мати, переїхавши до своєї далекої родички, вдови Кутюр, вмерла від горя, і пані Кутюр дбала про сирітку, як про рідну дочку. На жаль, вдова інтендантського комісара республіканської армії не мала нічого, крім належної вдові допомоги та пенсії; бідолашна дівчина, недосвідчена і без будь-яких засобів існування, могла колись лишитися напризволяще. Добра жінка щонеділі водила Вікторину до обідні, що два тижні – до сповіді, щоб на всякий випадок прищепити їй побожність. Пані Кутюр мала рацію. Релігійні почуття могли підтримати в майбутньому цю невизнану дочку, яка любила батька й щороку ходила до нього просити прощення за матір, хоч і даремно стукала у невблаганно замкнені батьківські двері. Її брат, єдиний можливий посередник між нею та батьком, за чотири роки ні разу не навідав сестри і нічим їй не допоміг. Вікторина благала Бога відкрити очі батькові, зворушити серце братові; вона молилася за обох, не звинувачуючи їх. Пані Кутюр і пані Воке не знаходили досить крутих слів, щоб затаврувати їхню варварську поведінку. Тимчасом як вони проклинали підлого мільйонера, Вікторина промовляла ніжні слова, схожі на туркотання пораненої горлиці, і навіть у її болісному стогоні бриніла любов.

- Ежен де Растіньяк був справжній південець: біла шкіра, чорне волосся, блакитні очі. Його поведження, манери, звички, постава свідчили про походження із шляхетної родини, де виховання дітей змалечку йшло за старовинними традиціями доброго тону. Хоч він і мусив берегти своє вбрання, доношуючи у будень торішню одіж, але при нагоді міг вийти з дому, причепурившись, як годиться молодому франтові. А звичайно він носив старий сюртук, поганенький жилет, дешеву чорну краватку, пом'яту й недбало зав'язану, - справжню краватку студента, - такі самі штани і чоботи, до яких уже доводилося підбивати підметки.

- Перехідною ланкою між цими двома особами та рештою пожильців був Вотрен, сорокалітній чоловік з пофарбованими баками. Він належав до тих людей, про кого в народі кажуть: "Оце молодець!" Плечистий, добре розвинені груди, опуклі м'язи; пальці дебелих квадратних рук порослі густими жмутами вогненно-рудого волосся. На протилежність м'яким і вкрадливим манерам, обличчя, порите передчасними зморшками, було суворе. Він мав басовитий, досить приємний голос, що пасував до його грубоватої веселості. Вотрен був послужливий і любив посміятись. Коли псувався який-небудь замок, він негайно розбирав його, підпилював, лагодив, змащував і вставляв на місце, кажучи: "Діло звичне". А втім, усе йому було знане - кораблі, море, Франція, чужі країни, афери, люди, події, закони, готелі і тюрми. Коли хтось починав надто ремствувати, він негайно пропонував йому свої послуги. Не раз він позичав гроші пані Воке та кільком пансіонерам, але його кредитори скоріше б умерли, ніж привласнили ці гроші, - при всій своїй добродушності він наганяв страх якимсь особливим поглядом, глибоким і сповненим рішучості. Сама його манера спльовувати виявляла непорушний спокій; видно було, що він не відступить і перед злочином, аби тільки вийти із скрутного становища. Його погляд, мов суворий суддя, здавалося, проникав у глиб кожного питання, кожного сумління, кожного почуття. Спосіб його життя був такий: звичайно він виходив після сніданку, повертався обідати, зникав на цілий вечір і приходив додому десь опівночі, відмикаючи двері запасним ключем, який йому довіряла пані Воке. Лише один Вотрен користувався цим привілеєм. З удовою він був у найкращих стосунках, називав її "матусею" і обнімав за талію - незбагненні лестоші! Сама стара вважала, що обійняти її - діло просте, та тільки у Вотрена були досить довгі руки, щоб обхопити таку товсту колоду. Відзначався Вотрен ще й тим, що переплачував п'ятнадцять франків на місяць за "глюрію", яку пив на десерт. Люди, не такі поверхові, як ці юнаки, захоплені вином паризького життя, або ці старигани, байдужі до всього, що їх безпосередньо не стосується, мабуть, не задовольнилися б двоїстим враженням, яке справляв Вотрен. Він знав або догадувався про справи кожного з тих людей, що його оточували, а його думки й заняття лишалися для всіх непроникною таємницею. Оточивши себе, немов бар'єром, позірною добродушністю, незмінною люб'язністю і веселістю, іноді він давав відчутти жакливі глибини своєї вдачі. Часто гнівним дотепом, гідним Ювенала, він, здавалося, з насолодою висміював закони, бичував вищий світ, викриваючи його внутрішні суперечності, і це давало підстави гадати, що він озлоблений проти суспільства, що в його житті є якась глибоко захована велика таємниця. Мадмуазель Тайфер, яку, мабуть, несвідомо приваблювала сила сорокалітнього чоловіка і краса молодого студента, поділяла свої боязкі погляди й таємні думки між першим і другим, але ні той, ні той не звертав на неї уваги, хоча волею випадку її становище з дня на день могло змінитися і вона б стала багатю нареченою. Зрештою, ніхто з цих людей не намагався перевіряти, наскільки правдиві були нещастя, на які скаржились інші. Вони ставилися одне до одного із змішаним почуттям байдужості й недовіри, яка

була наслідком їхнього власного становища. Ці люди добре знали, що вони безсилі полегшити свої й чужі страждання, і, розповідаючи одне одному про власні злигодні, вже вичерпали чашу співчуття. Як старе подружжя, вони вже не мали про що говорити. Отже, їхні стосунки зводилися до зовнішнього зв'язку, до руху незмазаних коліс. Такі люди спокійно проходять повз сліпця на вулиці, байдуже вислуховують розповідь знедоленого і в смерті вбачають розв'язання проблеми злиднів, які й зробили їх нечутливими до видовища найжахливішої агонії. Найщасливішою серед цих спустошених душ була пані Воке, що царювала в своєму загальноприступному домі. Тільки для неї цей садок, пустельний, як степ, безлюдний у мороз, посуху і в дощ, був веселим гаєм. Тільки для неї цей жовтий похмурий будинок, від якого віяло пліснявою контори, був сповнений принад. Ці конури належали їй. Вона харчувала цих каторжників, засуджених на вічні муки, тримаючи їх у шанобливій покорі. Де ще в Парижі могли ці бідолахи знайти за таку дешеву ціну свіжо приготовлену їжу в достатній кількості й приміщення, яке вони при бажанні могли б зробити коли не елегантним і зручним, то хоча б чистим і не шкідливим для здоров'я? Навіть якби пані Воке вчинила страшну несправедливість, жертва стерпіла б її, не ремствуєючи.

У такому зборищі людей завжди проявляються складові частини людського суспільства. Серед вісімнадцяти столовників, як то буває в школі і в гуртках, знайшлося оте нещасне створіння, отой козел відпущення, на якого градом сипалися кпини. На початку другого року саме ця особа привернула увагу Ежена де Растіньяка, виступивши на передній план серед усіх тих, з ким він мав прожити ще два роки. Загальним посміховиськом був колишній вермішельник – батько Горіо. А тим часом і художник, і оповідач у своєму творі зосередив би на ньому все світло. З якої ж причини ця зневага, поєднана з ненавистю, ці переслідування з домішкою жалю, ця неповага до горя спіткали саме його, найстарішого пансіонера? Чи дав він сам до цього привід якимись смішними або дивацькими рисами, що їх люди прощають менше, ніж пороки? Ці запитання торкаються широкої сфери соціальних несправедливостей. Мабуть, людській природі властиво дошкуляти тому, хто й так терпить усе через звичайну покірливість, слабкість чи байдужість. Хіба ми не любимо показувати свою силу на когось або на чомусь? Найкваліше створіння, якийсь вуличний хлопчисько – і той дзвонить біля всіх дверей, коли надворі мороз, або пнеться, щоб написати своє ім'я на чистому граніті пам'ятника.

– Батько Горіо, чоловік років шістдесяти дев'яти, оселився у пані Воке 1813 року, залишивши свої справи. Спочатку він наймав квартиру, в якій тепер жила пані Кутюр, і платив тисячу двісті франків за повний пансіон, як людина, котрій неважко платити на сто франків більше чи менше. Пані Воке опорядила три кімнати цієї квартири на одержану від Горіо наперед суму, яка нібито покривала витрати на поганенькі меблі, жовті перкалеві завіси, лаковані, оббиті плісом крісла, кілька картин і шпалери, від яких відмовилися навіть місцеві шинкарі. Мабуть, безтурботна щедрість, з якою батько Горіо – його тоді ще шанобливо величали паном Горіо – дозволив себе одурити, дала привід вважати його за йолопа, що нічогісінько не тямить у справах. Горіо привіз чималий запас одягу, розкішні речі, як купець, що, кинувши комерцію, ні в чому собі не відмовляє. Пані Воке захоплено дивилася на півтори дюжини сорочок з напівголландського полотна; добротноість їхня була ще помітніша завдяки тому, що вермішельник носив на м'якому жабо дві з'єднані ланцюжком шпильки з великим діамантом на кожній. Звичайно Горіо надівав блакитний фрак і щодня міняв білі пікейні жилети, під якими коливалось його грушовидне опукле черевце, погойдуючи важкий золотий ланцюжок з брелоками. У табакерку, теж золоту, було вправлено

медальйон із чиїмись кучерями, що, певно, свідчили про якісь любовні пригоди. Коли хазяйка назвала його з цього приводу серцеїдом, Горіо весело всміхнувся, як буржуа, що почув приємні для свого самолюбства лестощі. У його "шахвах" – він вимовляв це слово по-простацькому – було повно срібного посуду, що лишився від колишнього господарства. В хазяйки горіли очі, коли вона ласкаво допомагала йому розпаковувати й розкладати різні ополоники, ложки, тарілки, поставці, соусники, тарелі, кофейні сервізи, – одне слово, більш чи менш гарні ваговиті речі, з якими він не хотів розлучатися. Ці подарунки нагадували йому врочисті хвилини його сімейного життя.

– Ось, – мовив він до пані Воке, беручи в руки блюдо і чашку з накривкою, на якій цілувалися двоє голубків, – оце перший подарунок моєї дружини в річницю нашого шлюбу. Сердешна! Вона витратила на нього всі свої дівочі заощадження. Знаєте, пані, я краще ритиму землю нігтями, ніж розлучуся з оцим. Дякувати Богові, я до кінця життя зможу щоранку пити каву з цієї чашки. Нема чого нарікати, шматком хліба я забезпечений надовго.

– На довершення всього пані Воке вгледіла своїм сорочачим оком кілька облігацій державної скарбниці, які щороку могли давати цьому чудовому Горіо вісім – десять тисяч франків річного прибутку. Відтоді пані Воке, в дівочтві де Конфлан, якій на той час було сорок вісім років, хоч вона визнавала з них тільки тридцять дев'ять, склала свій план. Хай внутрішні кутики повік у Горіо вивернулися, набрякли й сльозились і йому доводилося раз у раз витирати очі, а проте, на її думку, він був цілком приємний і пристойний. Крім того, його м'ясисті, опуклі литки і довгий товстий ніс свідчили про такі вартості, якими вдова, очевидно, дорожила; це підтверджувало й кругле, як повний місяць, наївно-простувате обличчя батька Горіо. Вона уявляла його здорованем, здатним вкласти всю душу в почуття. Перукар із Політехнічної школи щодня приходив пудрити йому волосся; зачесане під голубині крила, воно спускалося на низький лоб п'ятьма фестонами, красиво обрамляючи обличчя. Трошки неотесаний, Горіо був, однак, вельми ставний, щедро брав пучками тютюн і нюхав, певний, що табакерка його завжди буде повна макуби. Все це справило таке враження на пані Воке, що того дня, коли пан Горіо оселився в її пансіоні, вона, лягаючи спати, стала, мов та куріпка в салі, смажитися на вогні бажання – розпрощатися із саваном Воке і відродитися дружиною Горіо, одного з найкращих представників купецтва, стати поважною дамою в своєму кварталі, збирати пожертви на бідних, щонеділі виїжджати на прогулянки до Шуазі, Суассі та Жантії; бувати, коли схочеться, в театрі, в ложі, не чекаючи, як тепер, поки хтось із пансіонерів подарує їй у липні контрамарку, – одне слово, ціле Ельдорадо паризьких міщанських радощів стало її мрією. Нікому не казала вона, що має сорок тисяч франків, заощаджених по одному су. Отже, з боку матеріального вона вважала себе за пристойну партію.

"Щодо всього іншого, то я варта цього молодця", – подумала вона, повертаючись у ліжку з боку на бік, немов для того, щоб пересвідчитись у своїх принадах, відбиток яких товстуха Сільвія бачила щодня на перині. Починаючи з того дня, удова Воке місяців три вдавалася до послуг перукаря пана Горіо і витратила дещо на туалет, виправдуючи це тим, що треба, мовляв, додати пристойності дому, де оселилися такі поважні особи. Вона намагалася змінити склад своїх пансіонерів, заявляючи, що тепер триматиме тільки людей, з усіх поглядів шляхетних. Коли з'являвся який-небудь приїжджий, вона хвалилася, що пан Горіо, один із найвидатніших і найповажніших неогоціантів Парижа, віддав перевагу її пансіону. Вона роздавала всім проспекти "ДІМ ВОКЕ". Там було сказано, що "це один з найстаріших і найповажніших пансіонів Латинського кварталу. З пансіону (з

четвертого поверху) відкривається гарний краєвид на долину фабрики Гобеленів і на чудовий сад, уздовж якого тягнеться липова алея". Йшлося й про чисте повітря та про тишу. Цей проспект привів до неї графиню де л'Амберменіль, жінку тридцяти шести років, що чекала закінчення справи про призначення їй пенсії як удові генерала, що загинув на полях бою. Пані Воке почала давати кращі харчі, з півроку опалювала приміщення і так добре виконувала обіцянки свого проспекту, що навіть доклала своїх. Зате графиня називала пані Воке "серденько", обіцяла поселити в неї баронесу де Вомерланд і вдову полковника графа Пікуазо, двох своїх приятельок, які доживали строк у кварталі Маре, в пансіоні, дорожчому, ніж "Дім Воке". Ці дами будуть дуже багаті, коли закінчатся їхні справи у військових канцеляріях.

– Але, – казала вона, – оті канцелярії ніяк не можуть довести справи до кінця.

Після обіду обидві вдови йшли в кімнату пані Воке і правили теревені, попиваючи смородинівку й поїдаючи ласощі, призначені тільки для хазяйки. Пані де л'Амберменіль палко схвалювала наміри своєї господині щодо Горіо; на її думку, це були прекрасні наміри, про які вона здогадалась першого ж дня. Вона вважала, що Горіо – чоловік високого гатунку.

– Ах, любя моя пані, він здоровий, як дуб, – казала їй вдова Воке, – цей чоловік чудово зберігся і ще може дати жінці багато втіхи.

Графиня ласкаво зробила пані Воке кілька зауважень щодо її уборів, які не відповідали домаганням удови.

– Треба, щоб ви були в бойовій готовності, – сказала вона.

По довгих підрахунках обидві вдови пішли в Пале-Рояль і в Дерев'яній галереї купили капелюшок із пір'ям та чеpecь. Графиня потягла свою приятельку і в крамницю під вивіскою "Маленька Жанетта", де вони вибрали сукню й шарф. Надівши всю цю амуніцію, вдова у всеозброєнні стала схожа на вивіску "Беф а-ля мод". А проте вона була певна, що вельми покращала і, хоч узагалі була скупенька, проте впрохала графиню прийняти в дарунок капелюшок за двадцять франків. Пані Воке, правду сказати, мала намір просити графиню про одну послугу: щоб вона вивідала думку Горіо і показала їй у вигідному світлі. Пані де л'Амберменіль люб'язно погодилася на те, взяла в облогу старого вермішельника і нарешті домоглася розмови з ним. Але графиня хотіла сама спокусити Горіо, коли ж він сором'язливо, щоб не сказати з огидою, відхилив її спроби, вона вийшла, обурена його брутальністю.

– Серденько, – сказала графиня своїй приятельці, – ви нічого не доб'єтесь від цього старигана. Він такий недовірливий, аж смішно. Це скнара, дурень, йолоп, який завдасть вам тільки прикрощів.

Між паном Горіо і пані де л'Амберменіль сталося щось таке, після чого вона не захотіла навіть мешкати з ним в одному домі. На другий день графиня зникла, забувши заплатити за півроку й лишивши манаття тільки на п'ять франків. Хоч як запопадливо шукала її пані Воке, але не змогла дістати в Парижі ніяких відомостей про графиню де л'Амберменіль. Вона часто згадувала цю прикру подію, нарікала на свою надмірну довірливість, хоч насправді була обережніша, ніж кішка. Є багато людей, що не довіряють своїм близьким, але звіряються на першого-ліпшого. Дивно, проте це так, і коріння цього морального явища неважко відшукати в людському серці. Існують люди, які вже не можуть запобігти ласки в тих, із ким живуть; виявивши перед ними всю порожнечу своєї душі, вони відчують, що їх потай засуджують із справедливою суворістю; та водночас такі люди почують непереможну потребу в лестошах або палко бажають показати в собі чесноти, яких у них нема, тож вони намагаються завоювати любов чи пошану чужих

людей, ризикуючи поплатитися за це. Нарешті, є від природи корисливі особи, що не роблять добра своїм друзям або близьким тільки тому, що це їхній обов'язок, а роблячи послуги чужим, вони просто набивають собі ціну. Що ближчі їм люди, то менше вони люблять їх; що далі вони від них, то більше їхнє намагання прислужитися їм. Пані Воке, мабуть, поєднувала в собі риси обох цих вдач, за самою своєю суттю нищих, фальшивих, огидних. – Коли б я був тут, – казав їй Вотрен, – то з вами не трапилося б такого лиха! Я вмить викрив би шахрайку. Мені вони по знаку!

– Як усі обмежені люди, пані Воке звичайно не виходила з кола самих подій і не дошукувалась їх причини. Власні хиби вона охоче перекладала на інших. Зазнавши такої втрати, вона знайшла винуватця свого лиха – чесного вермішельника; відтоді, як вона сама казала, в неї відкрилися на нього очі. Впевнившись у марності свого кокетування та витрат на привабливість, вона без довгих міркувань знайшла причину невдачі. У сердешного пансіонера вона помітила, за її висловом, якийсь задмух. Пані Воке побачила, що її так ніжно виплекана надія ґрунтувалась на піску і що вона ніколи "нічого не доб'ється від цього старигана", як рішуче висловилося графиня котра, певно, добре на цьому розумілася. У своїй неприязні пані Воке зайшла, певна річ, значно далі, ніж доти у дружбі. Її ненависть була рівнозначна не колишньому кохання, а ошуканим надіям. Людське серце часом відпочиває, підносячись на вершини любові, але рідко коли спиняється на крутому схилі ненависті. Проте пан Горіо все ж був її пансіонером, – отже, вдова мусила стримувати вибухи свого враженого самолюбства, тамувати жадобу помсти, мов той чернець, скривджений своїм настоятелем. Дріб'язкові натури задовольняють свої почуття, добрі чи лихі, нескінченними дріб'язковими вчинками. Вдова застосувала всю свою жіночу хитрість, вигадуючи потаємні утиски для своєї жертви. Почала з того, що скасувала всі надбавки, що сама ж увела в харчування.

– Досить корнішонів, досить анчоусів: так можна без сорочки залишитись! – сказала вона Сільвії одного ранку, коли вирішила повернутися до колишньої програми.

Пан Горіо був людина скромна; ощадливість, властива людям, які самі досягли достатку, стала в нього звичкою. Суп, варене м'ясо й овочі – такі були й назавжди лишилися його улюблені страви. Отже, пані Воке було дуже важко мучити свого пансіонера і йти всупереч його уподобанням. Утративши надію чим-небудь дозолити цьому старому, вона почала його принижувати; пансіонери, зрештою, теж пройнялись її неприязню до Горіо і заради втіхи помагали їй мститися на ньому.

Під кінець першого року вдова сповнилася такою підозріливістю, що запитувала себе, чому цей купець, маючи сім чи вісім тисяч ренти, розкішний срібний посуд та чудові, як у куртизанки, коштовності, жив у її пансіоні і платив таку скромну порівняно з його статками суму? Протягом більшої частини року Горіо раз чи двічі на тиждень обідав не в пансіоні, потім став обідати десь в іншому місці тільки двічі на місяць. Ці прогулянки пана Горіо якнайкраще відповідали інтересам пані Воке, а тому вона була дуже невдоволена, що з часом її пансіонер почав обідати тільки вдома. Таку перемену вона приписувала як поступовому зменшенню його капіталу, так і бажанню дошкулити хазяйці. Одна з найогидніших рис таких мізерних натур полягає в тому, що вони приписують власну дріб'язковість іншим. На лихо, в кінці другого року пан Горіо підтвердив плітки, об'єктом яких був: він попросив пані Воке перевести його на третій поверх і зменшити плату за пансіон до дев'ятисот франків. Горіо змушений був так суворо економити, що взимку не опалював своєї кімнати. Вдова Воке

зажадала, щоб він заплатив наперед; пан Горіо, якого відтоді вона почала звати "батьком Горіо", погодився на це.

– Всі намагалися розгадати причину такого занепаду. Нелегка річ! Батько Горіо, як казала вдавана графиня, був потайний і мовчазний. За логікою пустоголових людей, які залюбки плещуть язиками, бо на умі у них самі дурниці, – той, хто не розказує про свої справи, напевне робить щось погане. Отже, цей "статечний купець" перетворився на шахрая, цей "зальотник" – на старого пройду. На думку Вотрена, що в той час оселився у "Домі Воке", батько Горіо грав на біржі і, втративши велику суму, тепер, як кажуть у фінансовому світі, "підробляв" на ренті. Інші запевняли, ніби він один із дрібних картярів, котрі щовечора ставлять на щастя франків по десять. Дехто навіть вважав його за шпигуна таємної поліції; проте Вотрен запевняв, що для цього Горіо не досить хитрий. Казали також, ніби Горіо – скнара, лихвар, що він скуповує лотерейні білети. З нього робили якийсь таємничий виплід пороку, ганьби та безсилля. А проте, хоч яку огиду викликали його пороки й поведження, старого не виганяли, бо він платив за пансіон. Врешті, з нього була й користь – кожен міг кпинами або знущанням виливати на нього свій поганий чи добрий настрій.

Найправдоподібнішою була думка пані Воке, і на ній зійшлися всі пансіонери. За її словами, цей здоровий, як дуб, чолов'яга, ще здатний потішити жінку, був розпусником із протиприродними нахилами. Ось на яких фактах ґрунтувала пані Воке ці наклепи.

Через кілька місяців після зникнення злодійкуватої графині, яка примудрилася прожити півроку коштом хазяйки, якось уранці, ще лежачи в ліжку, пані Воке почула на сходах шурхотіння шовкової сукні й легку ходу молодой жінки, що йшла до дверей Горіо, і вони відчинилися перед нею так, наче на неї чекали. Товстуха Сільвія негайно розповіла хазяйці, що якась дівчина, занадто вродлива, щоб бути чесною, вбрана, як богиня, у чистеньких прюнелевих черевичках, прослизнула, мов той в'юн, з вулиці у кухню і попросила провести її в квартиру пана Горіо. Пані Воке й куховарка почали підслуховувати і похопили під час того візиту, що тривав досить довго, кілька ніжних слів. Коли пан Горіо вийшов провести свою даму, товстуха Сільвія негайно взяла кошика, ніби йдучи на базар, щоб простежити за коханцями.

– Пані, – сказала вона хазяйці, повернувшись, – пан Горіо все-таки, мабуть, страшенно багатий, коли нічого не шкодує для своїх красунь. Уявіть собі – на розі Естрапади стояв розкішний екіпаж, у який вона й сіла. Під час обіду пані Воке зайшла спустити фіранку, щоб батька Горіо не турбувало сонячне проміння, що било йому в очі.

– Вас люблять красуні, пане Горіо, – подивіться, з вами грає навіть сонечко, – сказала вона, натякаючи на сьогоднішній візит. – А бодай вам, у вас добрий смак, вона справжня красуня.

– То моя дочка, – відповів Горіо з гордістю, в якій пансіонери вбачали хизування старого, що прагне додержати пристойності.

Минув місяць після цього візиту, і дочка знову завітала до пана Горіо. Першого разу вона була в ранковому вбранні, тепер приїхала після обіду у виїзному туалеті. Пансіонери, які на той час розмовляли у вітальні, помітили, що це гарненька струнка блондинка, вельми зграбна й елегантна для дочки якогось батька Горіо.

– Ось і друга! – сказала гладка Сільвія, не впізнавши її.

За кілька днів інша дівчина, висока й ставна, з чорними косами і жвавими очима, спитала пана Горіо.

– А ось і третя! – мовила Сільвія.

Друга дочка уперше відвідала батька також уранці, а через кілька днів приїхала ввечері в кареті, в бальному вбранні.

– О! Вже четверта! – вигукнули пані Воке й товстуха Сільвія, не впізнавши у цій знатній дамі просто вдягненої дівчини, що першого разу приїздила вранці.

Горіо тоді ще платив тисячу двісті франків за пансіон. Пані Воке вважала природним, що такий багатий чоловік має чотирьох або п'ятьох коханок; на її думку, видавати їх за своїх дочок було навіть хитрою вигадкою. Її зовсім не бентежило, що вони ходять до нього в "Дім Воке". Проте, зрозумівши після цих візитів причину його байдужості до її особи, вона дозволила собі на початку другого року взивати його "старим котом". А коли її пожилець дійшов до дев'ятисот франків, вона, побачивши, як від нього виходить одна з тих дам, досить зухвало спитала, на що він хоче перетворити її дім. Батько Горіо відповів, що ця дама – старша його дочка. – То їх у вас, видно, десятків три, оцих дочок! – уїдливо зауважила пані Воке.

– Тільки дві, – відповів пансіонер з лагідністю зuboжілої людини, яку злидні навчили коритись.

– Під кінець третього року батько Горіо ще більше врізав свої витрати, перебрався на четвертий поверх і перейшов на пансіон за сорок п'ять франків місячно. Він більше не нюхав тютюну, обходився без перукаря і перестав пудрити волосся. Коли батько Горіо вперше з'явився без пудри, хазяйка скрикнула з подиву, побачивши колір його волосся, брудно-сірого й зеленкуватого відтінку. Обличчя, день у день печальніше від таємної журби, здавалося найнещаснішим з усіх, що збиралися за обіднім столом. Тепер не залишалося вже ніякого сумніву: батько Горіо – розпусник, і тільки завдяки спритності лікаря він зберіг зір, не зазнавши шкідливого впливу ліків, необхідних при його хворобах; а бридкий колір його волосся – то наслідок надмірних утіх і тих засобів, яких він уживав, щоб продовжити втіхи.

Моральний і фізичний стан бідолахи давав поживу всім цим побрехенькам. Зносивши свою гарну білизну, Горіо замінив її білизною з перкалю по чотирнадцять су за лікоть. Його діаманти, золота табакерка, ланцюжок і коштовності зникли одне по одному. Він скинув блакитний фрак, увесь свій ошатний костюм і носив узимку і влітку скруток із грубого коричневого сукна, жилет з козячої вовни й сірі сукняні штани. Старий марнів дедалі більше, литки в нього схудли, обличчя, колись опасисте від утіх міщанського добробуту, страшенно зморщилося; чоло поорали борозни, щелепи випинались під шкірою. На четвертий рік перебування в пансіоні на вулиці Святої Женев'єви його не можна було впізнати. Добрий шістдесятидвохлітній вермішельник, з вигляду не більше сорока років, високий, огрядний, напрочуд моложавий буржуа, життєрадісна постать якого радувала перехожих, – перетворився на сімдесятилітнього дідугана, отупілого, тремтячого, блілого. Його колись жвавi сині очі набули тьмяного сірого відтінку, злиняли і вже не сльозилися; здавалося, з червоних повік сочиться кров. Він викликав огиду в одних і жаль у інших. Молоді студенти-медики, помітивши обвислу нижню губу, заходилися виміряти його лицевий кут, довго шарпали його і згодом визнали за кретина.

Якось увечері, після обіду, пані Воке, глузуючи з його батьківства, сказала:

– Що ж це ваші дочки вас не провідують?

Батько Горіо здригнувся, немов хазяйка штрикнула його розпеченим залізом.

– Вони іноді приходять, – схвилюваним голосом відповів він.

– Ха-ха! Ви ще з ними зустрічаєтесь іноді? – скрикнули студенти. – Браво, батечку Горіо!

Але старий уже не чув глузувань, викликаних його відповіддю; він знову поринув у задуму, яку поверхові спостерігачі вважали за старечу отупілість. Якби вони добре знали Горіо, їх, мабуть, дуже зацікавила б загадка його фізичного й морального стану. Було б зовсім не важко дізнатися, чи справді у Горіо була колись фабрика вермішелі і який він мав капітал, але старі люди, що могли цікавитися ним, ніколи не виходили за межі кварталу й жили в пансіоні, мов скойки при скелі. Що ж до інших, то вони, тільки-но покинувши вулицю Святої Женев'єви й поринувши в метушню паризького життя, забували бідолошного старого, з якого глузували. В уяві цих обмежених людей, так само як і в уяві безтурботних юнаків, похмурі злидні батька Горіо та його пригнічений вигляд були несумісні з будь-якими статками і забезпеченим становищем у світі. Що ж до дівчат, яких він називав дочками, то всі приставали на думку пані Воке; вона з суворою логікою старих жінок, які цілими вечорами точать плітки, казала: – Якби в батька Горіо були такі багаті дочки, як ці дами, що його відвідують, то він не жив би в моєму домі на четвертому поверсі за сорок п'ять франків на місяць та й не вдягався б, мов той старець. Цих висновків ніщо не могло спростувати. Отож наприкінці листопада 1819 року, коли сталась ця драма, в пансіоні вже склалася цілком певна думка про сердешного старого: ніколи в нього не було ні дочок, ні дружини; через надуживання втіхами він зробився слимаком, людиноподібним моллюском з класу кашкетоносних, як казав один службовець Природничого музею, що приходив сюди обідати.

Навіть Пуаре проти Горіо був орел, джентльмен. Він розмовляв, міркував, відповідав; щоправда, говорячи, міркуючи і відповідаючи, не міг нічого сказати свого, бо мав звичку повторювати сказане іншими; та все ж він брав участь у розмові, був живою людиною, яка, певно, щось почувала; тим часом батько Горіо, за словами того ж таки службовця музею, застиг на нулі за Реомюром.

Ежен де Растіньяк повернувся з дому в настрої, добре відомому обдарованим юнакам або тим, хто в скрутному становищі на деякий час набуває рис видатної людини. В перший рік перебування в Парижі, коли навчання ще не вимагає напруженої праці, Ежен утішався показними принадами столиці. Студентові завжди не вистачає часу, щоб ознайомитися з репертуаром усіх театрів, вивчити всі ходи й виходи паризького лабіринту, освоїтись із звичаями й мовою, звикнути до своєрідних розваг столиці, оббігати всі пристойні та веселі місця, послухати цікаві лекції, оглянути скарби музеїв. Студент спочатку захоплюється дрібницями, які здаються йому чимсь грандіозним. У нього є своя велика людина – професор з Колеж де Франс, який одержує відповідну платню саме за те, щоб бути на рівні своєї аудиторії. Студент затягує краватку й хизується перед жінками, що сидять у першому ярусі Комічної опери. Помалу він освоюється, пізнає життя, мужніє, його кругозір ширшає, і зрештою юнак починає розбиратися в нашаруваннях людських верств, з яких складається суспільство. Спочатку він тільки милується екіпажами, що сонячного дня їдуть валкою по Єлісейських Полях, а згодом і сам починає мріяти про екіпаж.

Ежен, не усвідомлюючи цього, вже пройшов таку школу ще до того, як поїхав додому на канікули з дипломом бакалавра літератури та права. Всі його дитячі ілюзії, всі провінційні погляди зникли; його уявлення змінилося, а честолюбство безмежно розрослося, і, перебуваючи в рідному домі, в своїй сім'ї, він уже на все дивився іншими очима. Його батько й мати, два брати, дві сестри й тітка, що жила на пенсію, мешкали в невеличкому родовому маєтку Растіньяків. Маєток давав близько трьох тисяч франків на рік, але прибуток цей був непевний, як буває взагалі у виноградарських

господарствах. І все ж треба було якось виділяти з нього щороку тисячу двісті франків для Ежена. Він бачив злидні, що їх великодушно ховали від нього; юнак мимоволі порівнював своїх сестер, які в дитинстві здавалися йому такими гарними, з парижанками, що тепер втілювали його мрію про красу; він усвідомлював незабезпечене майбутнє численної родини, що покладала на нього всі надії; помічав дріб'язкову ощадливість, з якою тут зберігали під замком кожну крихту; пив вино з виноградних вичавків, виготовлене для домашнього вжитку; одне слово, безліч усяких дрібниць, про які тут не варто й згадувати, подесятерили його бажання підвестися в житті, збудили в ньому жадобу успіху. Як це властиво великодушним людям, йому хотілося досягти всього самому. Але в нього була натура справжнього південця; здійснюючи свої наміри, він завжди вагався, як вагається юнак, опинившись у чистому морі, не знаючи, куди спрямувати свої зусилля, під яким кутом тримати вітрила. Якщо спочатку Ежен хотів з головою поринути в працю, то потім вирішив здобути потрібні зв'язки; він помітив, який великий вплив на громадське життя мають жінки, і надумав пуститись у вищий світ, щоб там завоювати собі прихильниць: хіба ж їх бракуватиме палкому й дотепному юнакові, обдарованому ще й елегантністю та тією своєрідною нервовою вродою, яка завжди приваблює жінок? У такі думки поринав він, блукаючи в полі, де колись весело гуляв із своїми сестрами, які тепер помітили в ньому велику зміну. Його тітка пані де Марсієйк була колись при дворі й завела знайомства серед вищої аристократії. Честолюбному юнакові раптом спало на думку, що в тих спокусливих спогадах, якими так часто ділилася з ним його тітка, таїться запорука перемог у вищому світі і що вони важать не менше, ніж його навчання в Юридичній школі; він почав розпитувати тітку про родинні зв'язки, які можна було б відновити. Потрусивши віти генеалогічного дерева, стара дама дійшла висновку, що з усіх осіб, які могли стати в пригоді її племінникові і які належать до егоїстичної породи багатих родичів, найменш норовистою буде віконтеса де Босеан. Вона написала цій молодій жінці листа в старовинному стилі і сказала, передаючи його Еженові, що, коли він матиме в неї успіх, то віконтеса допоможе йому віднайти інших родичів. Повернувшись у Париж, Растіньєк через кілька днів послав тітчиного листа пані де Босеан. У відповідь віконтеса запросила його на бал, призначений на другий день. Таке було становище в пансіоні на кінець листопада 1819 року. Ежен повернувся з балу в пані де Босеан о другій годині ночі. Щоб надолужити проганий час, він, іще танцюючи, мужньо пообіцяв сам собі працювати до ранку. Чари і розкіш вищого світу сповнювали його оманливою енергією, і Ежен збирався уперше провести безсонну ніч серед тиші свого кварталу. Того дня він не обідав у пані Воке. Отже, пансіонери могли думати, що він повернеться з балу тільки на світанку, як уже кілька разів повертався після свят у Прадо чи після балів в Одеоні, забруднивши шовкові панчохи й стоптавши бальні черевики. Перш ніж замкнути ворота, Крістоф відчинив їх і визирнув на вулицю. Саме в цю мить надійшов Растіньєк; у супроводі Крістофа, який дуже грюкав, він непомітно піднявся сходами в свою кімнату; потім роздягся, взув пантофлі, надів старого сюртука, розпалив торф у грубці і хутенько наладився до праці; тупаючи своїми грубими черевиками, Крістоф заглушив його метушню.

— Перш ніж поринути у юридичні книги, Ежен на кілька хвилин замислився. Він щойно познайомився з віконтесою де Босеан — одною з королев паризького вищого світу, чий дім мав славу найприємнішого у Сен-Жерменському передмісті. Та й завдяки своєму імені й багатству віконтеса належала до аристократичної верхівки. З пошани до його тітки де Марсієйк бідного студента добре прийняли в цьому домі; він і сам ще не оцінив усієї ваги

віконтесиної прихильності. Бути прийнятим у цих сяючих золотом салонах – це те саме, що одержати грамоту на вище дворянство. З'являючись у найдобірнішому товаристві, він діставав право бувати скрізь. Засліплений блискучим зібранням, ледь обмінявшись кількома словами з віконтесою, Ежен серед паризьких богинь, що юрилися на рауті, звернув увагу на одну з тих жінок, у яких із першого погляду закохуються юнаки. Графиня Анастазі де Ресто, висока й ставна, уславилася в Парижі своїм чудовим станом. Уявіть собі великі чорні очі, чарівні руки, стрункі ніжки, рухи, сповнені вогню, – жінку, яку маркіз де Ронкероль порівнював з чистокровною лошицею. Нервова витонченість їй не шкодила; її форми були повні й округлі, але не надмірно; "чистокровна лошиця", "породиста жінка" – такі вислови вже замінили собою "небесних ангелів", "оссіанівські обличчя", всю стародавню любовну міфологію, відкинуту дендізмом. Але для Растіньяка пані Анастазі де Ресто була просто жаданою жінкою. Серед кавалерів, записаних на її віялі, він забезпечив собі два танці і під час першої кадрили умудрився сказати їй кілька слів.

– Де я зможу вас бачити? – спитав він раптом із тією любовною жагою, яка так подобається жінкам.

– Де? В Булонському лісі, у Буфонів, у мене вдома – скрізь, – відповіла вона.

І одважний південець поспішив зблизитися з чарівною графинею, наскільки може зблизитися юнак з жінкою під час кадрили й вальсу. Він назвався кузенком пані де Босеан, і ця жінка, що здавалася йому вельможною дамою, запросила його до себе й назвала свої приймальні дні. На прощання вона так йому усміхнулась, що Ежен вирішив неодмінно відвідати її. Йому пощастило зустріти тут людину, яка не сміялася з його простодушності – цього смертельного гріха в очах славнозвісних гульвіс тих часів, отих Моленкурів, Ронкеролів, Максимів де Траїв, де Марсе, д'Ажуда-Пінту, Ванденесів – блискучих франтів, котрі звикли бувати в колі найелегантніших жінок: леді Брендон, герцогині де Ланже, графині де Кергарует, пані де Серізі, герцогині де Карільяно, графині Ферро, пані де Ланті, маркізи д'Еглемон, пані Фірміані, маркізи де Лістомер і маркізи д'Еспар, герцогині де Мофріньєз і дам із родини де Гранльє. Отже, наївний студент, на щастя, натрапив на маркіза де Монріво, коханця герцогині де Ланже, добродушного, як дитина, генерала; той сказав йому, що графиня де Ресто живе на Гельдерській вулиці.

– Бути молодим, жадати світського життя, мріяти про жінку – і раптом побачити, що перед тобою відчинилися двері двох домів! Одною ногою ступити в Сен-Жерменське передмістя, в дім віконтеси де Босеан, другою – на Шоссе д'Антен у дім графині де Ресто! Охопити поглядом анфіладу паризьких салонів і вважати себе за досить гарного юнака для того, щоб знайти там підтримку й допомогу в жіночому серці! Почувати в собі досить честолюбства, щоб сміливо стрибнути на натягнуту лину, по якій треба ходити з певністю акробата котрий ніколи не падає, і знайти надійний балансир в особі чарівної жінки! Хто б, заповнений такими думками й такою жінкою, прекрасний образ якої поставав перед ним у відблисках вогню в грубі, між кодексом законів і злиднями, – хто б на місті Ежена не полинув мрією в майбутнє, хто не побачив би в ньому успіху? Збурені думки так певно давали векселі під майбутні втіхи, що Еженові здавалося, ніби він уже наодинці з пані де Ресто, аж тут раптом якесь зітхання, схоже на стогін, порушило нічну тишу і пролунало в серці юнака, як передсмертне хрипіння. Ежен тихенько відчинив двері і, вийшовши в коридор, помітив смугу світла під дверима батька Горіо. Побояючись, що його сусід захворів, він приклав око до замкової шпарини, заглянув у кімнату і побачив, що

старий зайнятий якимсь дуже підозрілим ділом. Вважаючи, що цим він зробить послугу суспільству, Ежен став уважніше придивлятися до нічних витівок так званого вермішельника. Батько Горіо прив'язав до поперечки перекинутого догори ніжками стола золочену чашку та блюдо і, обмотавши якоюсь мотузкою ці розкішно оздоблені речі, сплющував їх з такою силою, що вони скручувалися у трубку, і, видно, хотів перетворити їх на злиток.

"Бісова личина! Оце-то старий! – подумав Растін'як, дивлячись, як жилаві руки Горіо м'яли мотузкою золочене срібло, наче тісто. – Хто він – злодій чи переховувач краденого, що прикидається таким собі німичним дурником, живе як злидар, щоб тільки безпечніше займатися своїми темними ділами?" – запитав сам себе Ежен, випроставшись на хвилинку.

Потім студент знову припав оком до шпарки. Розкрутивши мотузку, батько Горіо взяв балабуху срібла, поклав її на стіл, підстеливши ковдру, і почав качати, щоб надати їй форми валика; все це робилося вельми легко.

"Та він дужий, як польський король Август!" – подумав Ежен.

Коли шурвалок став майже круглий, батько Горіо сумно подивився на свою працю, і сльози зросили йому очі; старий погасив недогарок, при світлі якого сплющував срібло, і Ежен почув, як він, тяжко зітхаючи, ліг у ліжко. "Божевільний", – подумав студент.

– Бідолашна дитина! – голосно промовив батько Горіо.

– Почувши ці слова, Растін'як вирішив, що краще не розголошувати цієї події і отак зопалу не осуджувати свого сусіда. Юнак збирався повернутися до себе в кімнату, коли раптом уловив якийсь невиразний шурхіт, – так наче хтось ішов по сходах у повстяних пантофлях. Ежен прислухався і справді розрізнив дихання двох людей. Він не чув ні рипіння дверей, ні кроків, проте враз побачив біде світло на третьому поверсі в кімнаті пана Вотрена.

"Он скільки таємниць у сімейному пансіоні", – подумав Ежен.

Прислухаючись, він зішшов униз на кілька сходинок; до його слуху долинуло дзенькання золота. Незабаром світло погасло, і знову почулося дихання двох людей, хоч двері й не рипнули. Що нижче спускалися люди, звуки дедалі завмирали.

– Хто там? – крикнула пані Воке, відчинивши своє вікно.

– Це я прийшов, матусю Воке, – тихим басом відповів Вотрен.

"Дивно! Адже Крістоф засунув двері, – подумав Ежен, вертаючись у свою кімнату. – В Парижі, видно, ночами треба не спати, щоб дізнатись, що діється навколо".

Ці дрібні події розвіяли його честолюбні мрії, і студент узявся до праці, але не міг зосередитись. Його непокоїли підозріння щодо батька Горіо; а ще більше відвертав увагу образ пані де Ресто, що раз у раз виникав перед ним як провісник його блискучого призначення. Скінчилося тим, що Ежен ліг і поринув у глибокий сон. Коли юнаки вирішують працювати вночі, то сім ночей з десяти вони сплять. Щоб не спати ночами, треба мати більш, ніж двадцять років.

Другого дня зранку над Парижем навис густий туман. В такі дні найпунктуальніші люди – і ті помиляються щодо часу і спізнюються на ділові побачення. Кожному здається, ніби ще тільки восьма година, а тим часом уже дванадцята. О пів на десяту пані Воке ще й не вставала з ліжка. Крістоф і товстуха Сільвія, теж заспавши, спокійно пили каву, присмачену вершками з призначеного для пансіонерів молока, що його куховарка довго пряжила, аби хазяйка не помітила цього незаконного стягнення данини.

– Сільвіє, – сказав Крістоф, умочуючи в каву грінку, – пан Вотрен добрий чоловік, нема чого казати, але цієї ночі у нього знов були якісь двоє.

Якщо пані питатимуть, не треба нічого говорити.

- Він дав тобі що-небудь?

- Дає щомісяця сто су: мовляв, мовчи.

- Тільки він і пані Кутюр не скупердяги, а інші раді були б одібрати в нас лівою рукою те, що дають правою на Новий рік, - сказала Сільвія.

- Та й скільки там вони дають! - зауважив Крістоф. - Якись жалюгідні сто су. Ось уже два роки, як батько Горіо сам собі чистить чоботи. Скнара Пуаре взагалі обходиться без вакси, він її краще з'їсть, ніж почистить свої човганці. А той жевжик-студент дає мені сорок су. Та їх і на щітки не вистачило б; до того ж він продає свої недоноски. Ну й богадільня!

- Е! - мовила Сільвія, поволі сьорбаючи каву. - Наше місце найкраще в кварталі; жити можна! Але знову про дядечка Вотрена: чи ви, Крістофе, чули що-небудь про нього?

- Атож, кілька днів тому зустрів на вулиці якогось пана, і він спитав мене: "Чи живе у вас один здоровецький добродій, що фарбує баки?" Я кажу: "Ні, він їх не фарбує, бо в такого веселуна, як він, на це й часу нема!" Я про це й розповів панові Вотрену, а він і каже: "Ти добре зробив, хлопче! Отак завжди відповідай. Нема гірше, як хто-небудь знає твої слаботи. Це може й одруження розладнати".

- До мене теж чіплялися на базарі, все допитувались, чи, бува, не бачила, як він надіває сорочку. Ото кумедія! Стривай, - вигукнула вона, - на Валь-де-Грас б'є чверть до десятої, а в нас ніхто й не ворухнеться.

- Та вони ж усі пішли! Пані Кутюр з панночкою ще о восьмій подалися до церкви Святого Етьєна причащатись. Батько Горіо вийшов з дому з якимсь пакунком. Студент повернеться аж о десятій, після лекцій. Я бачив, як вони йшли, коли прибирав на сходах. Батько Горіо іще зачепив мене своїм пакунком, твердим мов залізо. І що він там робить, отой стариган? Усі над ним збиткуються, а він таки непогана людина, краща за них усіх. Дає він мало, зате ті дами, до яких мене часом посилає, сиплять на чай щедро, та й самі такі чепурненькі.

- Чи не ті, яких він називає дочками, га? Їх ціла дюжина.

- Я ходив тільки до двох, до отих, що приїздили сюди.

- О, вже й хазяйка заговтузилась; зараз почне галасувати, треба йти. Ви ж пильнуйте, Крістофе, щоб кіт молока не хлебтав.

Сільвія пішла до господині.

- Що ж це таке, Сільвіє? Вже скоро десята, я сплю, мов той бабак, а вам хоч би що? Такого зі мною ніколи не бувало.

- Це все туман: густий, хоч ножем ріж.

- А сніданок?

- Е! Ваші пансіонери як не показалися - посхоплювались ще й вовкулаки не йшли та й кудись повіялися.

- Говори, Сільвіє, як люди, - зауважила пані Воке, - треба казати: ще й на світ не благословилося.

- Ах пані, я казатиму, як вам завгодно. А снідати можете й о десятій. Мішонетка і Пуаре ще не ворухилися. Ото двоє тільки й лишилися вдома, та й ті сплять, мов колоди; та вони таки справжні колоди.

- Щось ти їх еднаєш до купи, Сільвіє, так ніби...

- Так ніби що? - спитала Сільвія, зареготавши, як навіжена. - Два чоботи - пара.

- Дивно мені, Сільвіє: як це пан Вотрен зайшов сьогодні вночі, коли Крістоф замкнув ворота?

- Та ні, пані. Крістоф почув голос пана Вотрена та й пішов йому відчинити. Ото вам і здалося...

- Дай мені кофту та берися-но за сніданок. Приготуй учорашню баранину з картоплею і подай варених груш - отих, що по два ліари штука.

За кілька хвилин пані Воке увійшла до їдальні – саме тоді, коли кіт, відсунувши лапою тарілку, покvapливо хлебтав із миски молоко.

– Тпрусь! – крикнула вона. Кіт утік, але тут же вернувся й почав тертись об ноги хазяйки. – Так, так, тепер підлизуйся, старий шахраю, – сказала вона йому. – Сільвіє! Сільвіє!

– Ну, що там сталося, пані?

– Диви, що кіт наробив!

– Це через того клятого Крістофа! Я ж йому сказала накривати на стіл. Куди він подівся? Та не турбуйтеся, пані, це молоко буде батькові Горіо до кави, я доллю водою, старий і не помітить. Він ні на що не звертає уваги, навіть на те, що їсть.

– І куди воно пішло, це опудало? – спитала пані Воке, розставляючи тарілки.

– Хіба я знаю, де його дідько носить?

– Я переспала, – сказала пані Воке.

– А проте свіженькі, мов квіточка...

В цю хвилину задзеленчав дзвінок і до вітальні увійшов Вотрен, наспівуючи басом:

– Я зальотник, всім відомий,
Я об'їхав цілий світ.

– Хо! Хо! Доброго ранку, матусю Воке, – сказав він, побачивши господиню і грайливо обіймаючи її.

– Ану, киньте!

– Скажіть: "Нахабо"! Ну ж бо, скажіть! Скажіть же! Давайте я теж буду накривати на стіл. Який я милий, правда ж?

У коханні будь невтомний –
Отакий...

Я тільки-но бачив щось дуже дивне...
мій заповіт...

– Що саме? – спитала вдова.

– Батько Горіо був о пів на дев'яту на вулиці Дофіни у ювеліра, що купує столове срібло та галуни. Він за добрі гроші продав йому якесь начиння із золоченого срібла. Не метикований у тому, а сплющив добре.

– Та що ви? Справді?

– Еге ж. Я вертався додому, провівши свого приятеля, що виїхав за кордон на королівських поштових, і почекав батька Горіо, щоб подивитися, що він робитиме. І сміх і гріх! Він повернувся в наш квартал, на вулицю Гре, і зайшов до відомого лихваря на ім'я Гобсек, – то такий шахрай, що здатний зробити доміно з кісток рідного батька; він чи то єврей, чи араб, чи грек, чи циган – у кожному разі, обікрасти його нелегко, бо він зберігає всі свої грошки в банку.

– Що ж робить батько Горіо?

– А нічого, тільки майно своє процвиндрює. Цей йолоп тринькає гроші на дівчат, а вони...

– Ось і він! – сказала Сільвія.

– Крістофе! – гукнув батько Горіо. – Йди сюди.

Крістоф пішов за ним нагору і незабаром вернувся.

– Куди ти йдеш? – спитала пані Воке служника.

– З дорученням від пана Горіо.

– А це що таке? – сказав Вотрен, вихоплюючи з рук Крістофа листа, на якому було написано: "Графині Анастазі де Ресто". – І куди ж ти йдеш?.. – спитав він, повертаючи Крістофові листа.

– На Гельдерську вулицю. Мені наказано віддати це у власні руки графині.

– А що там усередині? – сказав Вотрен, розглядаючи листа проти світла. – Банкнота? Ні! – Він заглянув у конверт і скрикнув: – Оплачений вексель! Хай йому чорт! Ото гречний дідок! Ну йди, пройдо, – сказав він, поклавши широку долоню на голову Крістофа, і повернув його, наче дзигу. – Тобі добре перепаде на чай.

Стіл був накритий. Сільвія кип'ятила молоко. Пані Воке розпалювала грубу; їй допомагав Вотрен, весь час наспівуючи:

– Я зальотник, всім відомий,
Я об'їхав цілий світ...

Коли все було готове, прийшли пані Кутюр і мадмуазель Тайфер.

– Звідки це ви так рано, серденько? – спитала господиня в пані Кутюр.

– Ми молилися у церкві Святого Етьєна-на-горі. Адже ж сьогодні ми йдемо до пана Тайфера. Бідолашне дівча тремтить, наче листочок, – відповіла пані Кутюр, сідаючи біля груби й підставляючи до вогню свої мокрі черевики, що одразу почали парувати.

– Грійтеся, Вікторино, – мовила пані Воке.

– То добре, мадмуазель, що ви молите Бога зм'якшити серце вашого батька, – озвався Вотрен, присуваючи сирітці стільця. – Та цього замало. Вам потрібен друг, який поговорив би з цією свинею, з тим недолюдком, що, кажуть, має три мільйони, а не дає вам посагу. В наші часи й гарної дівчини ніхто не візьме без посагу.

– Бідолашна дитина, – співчутливо мовила пані Воке. – От побачите, голубко, вашого звіра-батька ще спіткає лихо.

На цьому слові Вікторинині очі зросилися слізьми, і вдова, помітивши знак пані Кутюр, прикусила язика.

– Якби нам тільки пощастило побачитися з ним, якби я мала змогу з ним поговорити й передати прощального листа його дружини, – вела далі вдова інтендантського комісара. – Я не наважуюсь послати цього листа поштою; він знає мою руку.

– О безневинні, нещасні, гнані жінки! – скрикнув Вотрен, перебиваючи її. – То ось до чого ви дожилися! Через кілька днів я візьмуся за ваші справи, і все буде гаразд.

– О пане, – сказала Вікторина, кидаючи на Вотрена вологий і палкий погляд, який нітрохи його не зворушив, – якщо ви зможете досягнути до мого батька, то скажіть йому, що його любов і честь моєї матері для мене дорожчі від усіх скарбів світу. Коли б вам пощастило пом'якшити його суворість, я б молила за вас Бога. Не сумнівайтеся в моїй вдячності... "Я об'їхав цілий світ..." – іронічно заспівав Вотрен.

В цю хвилину до їдальні ввійшли Горіо, мадмуазель Мішоно та Пуаре, очевидно, приваблені пахощами підливи, що її Сільвія готувала до вчорашньої баранини. Коли семеро пансіонерів, привітавшись, сіли до столу, вибило десяту і на вулиці почулися кроки студента.

– От і добре, пане Ежене, – сказала Сільвія. – Сьогодні ви снідатимете разом з усіма.

Студент привітався з пансіонерами й сів коло батька Горіо.

– Зі мною щойно трапилася дивна пригода, – сказав він, накладаючи собі чимало баранини й відрізаючи скибку хліба – пані Воке, як завжди, зважила ту скибку поглядом.

– Пригода? – перепитав Пуаре.

– А що ж тут дивного, старий шкарбуне? – сказав Вотрен, звертаючись до Пуаре. – Пан Ежен просто створений для пригод.

Мадмуазель Тайфер несміливо зиркнула на молодого студента.

– Розкажіть же нам про вашу пригоду, – попросила пані Воке.

– Вчора я був на балу у своєї родички віконтеси де Босеан, в її розкішному особняку, де кімнати оббито шовком. Вона влаштувала чудовий бал. Я веселився, як король...

– ...льок, – швидко додав Вотрен.

– Що ви хочете сказати? – спалахнув Ежен.

– Я кажу корольок, бо королькам живеться куди веселіше, ніж королям.

– Авжеж, авжеж, – закивав головою Пуаре. – Я волів би краще бути цією безтурботною пташкою, аніж королем, бо...

– На балу, – вів далі студент, – я танцював із однією з найвродливіших жінок, із чарівною графинею, найпрекраснішим створінням, яке я тільки бачив. Її волосся було прикрашене персиковим цвітом, біля корсажа теж був пришпилений букет живих, духмяних квітів. Та що там казати! Треба бачити її на власні очі! Змалювати жінку, захоплену танцем, неможливо... Ну так ось, сьогодні о дев'ятій годині я зустрів цю божественну графиню: вона йшла пішком по вулиці Гре. О, як у мене закалатало серце, я подумав, що...

– ...що вона йде сюди, – сказав Вотрен, кидаючи на студента проникливий погляд. – То вона, певне, йшла до дядечка Гобсека, лихваря. Зазирніть у серце паризької жінки, і там ви знайдете лихваря швидше, ніж коханця. Вашу графиню звуть Анастазі де Ресто, і живе вона на Гельдерській вулиці. Почувши це, молодий студент пильно глянув на Вотрена. Батько Горіо рвучко підвів голову й кинув на співрозмовників такий палючий і схвильований погляд, що вразив усіх.

– Крістоф прийшов занадто пізно: вона вже ходила туди! – болісно скрикнув Горіо.

– Я вгадав, – шепнув Вотрен на вухо пані Воке.

Горіо їв машинально, не розбираючи, що він їсть. Ніколи не здавався він таким отупілим і нещасним, як у цю хвилину.

– Який дідько міг назвати вам її ім'я, пане Вотрен? – спитав Ежен.

– Отакої! Адже ж батько Горіо добре знає це ім'я, то чому ж не знати його й мені?

– Пан Горіо? – вигукнув студент.

– Га? – сказав бідолашний старий. – То, кажете, вона вчора була дуже гарна?

– Хто?

– Пані де Ресто.

– Гляньте на старого скнару, – мовила пані Воке до Вотрена, – як у нього загорілися очі.

– Чи це не її він утримує? – шепнула студентові мадмуазель Мішоно.

– О так, вона була на диво гарна, – відказав Ежен, на якого жадібно дивився батько Горіо. – Якби не було самої пані де Босеан, то божественна графиня стала б королевою балу. Чоловіки не відривали від неї очей, я був дванадцятим у її списку, вона танцювала всі контрданси. Інші жінки аж нетямалися із заздрощів. Якщо вчора хтось був щасливий, то це вона. Правду кажуть, що немає нічого прекраснішого, ніж корабель під усіма вітрилами, кінь, що мчить галопом, і жінка, що кружляє в танці.

– Вчора – мов у раю, в палаці герцогині, – сказав Вотрен, – а сьогодні вранці – на найнижчому шаблі недолі, у лихваря: отакі парижанки! Якщо їхні чоловіки не можуть задовольнити їхньої невиситимої жадоби розкошів, то вони продаються. Коли ж не вміють продаватися, то ладні здерти шкуру з рідної матері, аби тільки покрасуватись. Одне слово, готові на все! Давня історія!

Обличчя батька Горіо, що засяяло, як сонце, коли він слухав студента, одразу спохмурніло після жорстокого зауваження Вотрена.

– Ну, – сказала пані Воке, – а що ж воно все-таки за дивна пригода? Ви розмовляли з нею? Спитали її, чи не хоче й вона вивчати право?

– Вона не бачила мене, – відказав Ежен. – Та хіба не дивно зустріти о дев'ятій годині ранку на вулиці Гре одну з найвродливіших парижанок, яка повернулася з балу о другій годині ночі? Тільки в Парижі трапляються такі пригоди.

– Е, бувають іще дивовижніші! – вигукнув Вотрен.

Мадмуазель Тайфер майже не слухала, схвильована думками про майбутнє побачення з батьком. Пані Кутюр подала їй знак іти вдягатися. Коли обидві дами вийшли, за ними пішов і батько Горіо.

– Ну що, бачили? – звернулася пані Воке до Вотрена та інших пансіонерів. – Ясно, що він розорився через отаких жінок.

– Нізачо не повірю, що красуня графиня де Ресто належить батькові Горіо! – скрикнув студент.

– Та ми й не намагаємося вас переконати, – перебив його Вотрен. – Ви ще занадто молодий, щоб як слід знати Париж. Але колись ви дізнаєтесь, що тут трапляються люди, так би мовити, одержимі пристрастями.

На цих словах мадмуазель Мішоно насторожено зиркнула на Вотрена, мов той бойовий кінь, що почув звук сурми.

– Так, так! – мовив Вотрен, пильно глянувши на неї. – Чи не було й у нас маленьких потаємних пристрастей, га?

Стара діва опустила очі, мов черниця перед голими статуями.

– Ну ось, – провадив Вотрен, – такі люди, коли вчепляться за якусь ідею, то вже не відстануть. Задовольнити спрагу вони можуть тільки водою з певного джерела, частенько каламутного. Вони ладні продати дружин і дітей, свою душу за продати чортові, аби тільки пити цю воду. Для одних таким джерелом є карти, для інших – біржа, колекція картин або комах, музика; для інших – жінка, що вміє їм догодити. Пропонуйте цим людям усіх жінок світу – вони й дивитися на них не схочуть; вони жадають тільки ту, що задовольняє їхню пристрасть. Часто ця жінка їх зовсім не любить, жорстоко з ними поводить, дуже дорого продає їм крихти втіхи. Ну й що! Ці диваки не втихомирюються, вони ладні заставити в ломбарді останню ковдру, аби віддати цій жінці останнє своє еку. Батько Горіо саме такий. Графиня обирає його, бо він уміє мовчати, – оце вам вищий світ! Відолаха тільки й думає про неї. Поза своєю пристрастю, ви ж бачите, він просто тварина. Та як тільки мова заходить про це, – обличчя його сяє, мов діамант. Розгадати його таємницю неважко. Сьогодні вранці він продав золочене срібло, і я бачив, як він зайшов до старого Гобсека на вулиці Гре. Зверніть увагу: повернувшись, Горіо послав до графині де Ресто цього йолопа Крістофа, а той показав нам адресу на конверті, де був оплачений вексель. Ясно, коли й графиня пішла до старого лихваря, то справа була дуже нагальна. Батько Горіо люб'язно розплатився за неї. Не треба бути надто проникливим, щоб розібратися в цій історії. Все свідчить про те, мій юний учений, що поки ваша графиня сміялася, танцювала, маніжилась, пишалася своїм персиковим цвітом та убранням, серце в неї стискалося від думки про опротестовані векселі – свої або свого коханця.

– Ви збуджете в мене пекуче бажання дізнатися правду. Я завтра ж піду до пані де Ресто! – вигукнув Ежен.

– Так, – підтвердив Пуаре, – треба завтра піти до пані де Ресто.

– Можливо, ви зустрінете там добрягу Горіо, який прийде одержати нагороду за свої послуги.

– Яке ж багнисько ваш Париж! – мовив Ежен з огидою.

– І то дуже дивне багнисько, – провадив Вотрен. – Той, хто забрудниться в ньому, їдучи в кареті, – чесна людина, а хто забрудниться, їдучи пішки, –

негідник. Спробуйте поцупити, на лихо собі, якусь дрібничку – вас показуватимуть, мов яку дивовижу, на площі Палацу правосуддя. Украдете мільйон – і вас вітатимуть по всіх салонах, як саму доброчесність. Щоб підтримувати цю мораль, ми щороку платимо жандармерії і правосуддю тридцять мільйонів. Чудово!

– Як? – скрикнула пані Воке. – Батько Горіо продав свою срібну золочену чашку?

– Чи не було на накривці двох голубків? – запитав Ежен.

– Атож.

– А він же так дорожив своїми речами: він плакав, сплющуючи блюдо й чашку. Я випадково бачив це, – мовив Ежен.

– Вони були його найдорожчим скарбом, – відповіла вдова.

– Ось бачите, до чого доводить старигана пристрась! – вигукнув Вотрен. – Ця жінка вміє його розпалити!

Студент піднявся до себе в кімнату. Вотрен вийшов з дому. Через кілька хвилин пані Кутюр і Вікторина сіли у фіакр, який найняла для них Сільвія. Пуаре під руку з мадмуазель Мішоно попрямував у Ботанічний сад погуляти, користуючись із погожої години.

– Гляньте, наче одружені, – зауважила товстуха Сільвія. – Сьогодні вони вперше пішли удвох. Обое такі сухоребрі, що тільки б черкнулися – і посипалися б іскри, як із-під кресала.

– Шкода шалі мадмуазель Мішоно, – засміялася пані Воке, – загориться, як губка.

Повернувшись о четвертій годині вечора, батько Горіо побачив при світлі двох чадних ламп Вікторину з червоними від сліз очима. Пані Воке слухала розповідь про невдалий ранішній візит. Панові Тайферу набридли домагання його дочки й старої пані, і він прийняв їх, щоб порозумітися.

– Люба моя, – казала пані Кутюр вдові Воке, – уявіть собі, він навіть не запросив Вікторину сісти, і вона весь час стояла. Мені ж він сказав без гніву, зовсім спокійно, щоб ми більше не завдавали собі клопоту ходити до нього і що панночка, – він навіть не назвав її дочкою, – шкодить сама собі, набридаючи йому (один раз на рік, от потвора!), що взяв Вікторинину мати без посагу, а тому дочка її не може ні на що претендувати; одне слово, казав такі жорстокі речі, аж бідна дівчина розплакалась. Вона впала до ніг свого батька й мужньо заявила, що без нарікань коритиметься його волі, а прийшла тільки заради матері і благає його прочитати заповіт нещасної небіжниці. Вона витягла листа, подала йому й почала говорити найпрекрасніші, найзворушливіші слова, – не розумію, де вони в неї бралися, мабуть, сам Бог промовляв її устами; бідолашна дитина говорила так натхненно, що, слухаючи її, я плакала, як дурна. А знаєте, що робив цей нелюд? Він обрізав собі нігті, потім узяв листа, змоченого слізьми бідної пані Тайфер, і, сказавши: "Все ясно", – кинув його на камін. Він хотів підвести дочку, але Вікторина цілувала йому руки, а він їх викидав. Чи ж це не підлота? А той бовдур, його син, увійшов і навіть не привітався з сестрою.

– Які звірі! – мовив батько Горіо.

– Потім, – вела далі пані Кутюр, не звернувши уваги на вигук старого, – батько й син розпрощалися з нами, бо в них, мовляв, якісь невідкладні справи. Оце такий був наш візит. Принаймні пан Тайфер побачив свою дочку. Не знаю, як він може її зрікатися, – вони схожі, як дві краплі води.

– Один по одному сходилися пансіонери – прихожі й пожильці, – вітались і говорили одне одному дурниці, що їх серед певних верств паризького товариства вважають за дотепи; основа їх – якесь безглуздя, а вся сіль – у жести й інтонації. Цей своєрідний жаргон невпинно змінюється. Жарти, що

породжують його, ніколи не живуть більше як місяць. Політична подія, судовий процес, вулична пісенька, вихватка актора, – все служить поживою для цієї гри дотепів, яка полягає головним чином у тому, щоб на льоту піймати кинуті думки чи слова і відбити їх, як ракеткою відбивають волачика. Недавній винахід – діорама, яка давала можливість досягти більшої оптичної ілюзії, ніж панорама, породила в майстернях деяких художників манеру додавати до всіх слів закінчення "рама"; один молодий художник, що бував тут, прищепив цю манеру, ніби плодоносний пагінець, до "Дому Воке".

– Ну, пане Пуаре, – сказав музейний службовець, – як ваше дорогоцінне здоров'ярама? – І, не чекаючи відповіді, звернувся до пані Кутюр і Вікторини: – Пані, ви чогось засмучені?

– Чи не час обідати? – гукнув Орас Б'яншон, студент-медик, приятель Растіньяка. – Мій шлунок опустився usque ad talones[6].

– Надворі страшенна холодрама! – сказав Вотрен. – Ану, посуньтеся, батьку Горіо! Ви затулили своєю ногою всю грубу!

– Вельмишановний пане Вотрен, – сказав Б'яншон, – чому ви кажете "холодрама"? Це помилка, треба "холоднорама".

– Ні, – зауважив музейний службовець, – треба казати холодрама, бо кажуть – мелодрама.

– Ха-ха!

– А ось і його вельможність маркіз де Растіньяк, доктор кривознавства, – вигукнув Б'яншон, хапаючи Ежена за ший і стискаючи її так, ніби хотів його задушити. – Гей! Всі сюди! Гей!

Мадмуазель Мішоно ввійшла тихенько, мовчки вклонилася, мовчки сіла поруч трьох жінок..

– Я не можу без джору дивитися на цього старого кажана, – прошепотів Б'яншон Вотренові, показуючи на мадмуазель Мішоно. – Я вивчаю зараз систему френології Галля, і мені здається, що Мішоно має Іудину гулю.

– Ви, пане, мабуть, були знайомі з ним? – спитав Вотрен.

– А хто з ним не зустрічався? – відповів Б'яншон. – Слово честі, ця бліда стара діва схожа на тих довгастих черв'яків, що кінець кінцем сточують цілу балку.

– Це означає, мій молодий друже, – сказав Вотрен, пригладжуючи баки, – що Троянда прожила, як всі троянди, Один-єдиний день...

– Ага! Ось і знаменита супорама, – вигукнув Пуаре, побачивши Крістофа, що поважно ніс супницю.

– Пробачте, пане, – заперечила пані Воке, – це суп з капустою.

Юнаки зареготали.

– Попався, Пуаре!

– Пуаретик попався!

– Два очка матусі Воке, – сказав Вотрен.

– Чи звернув хто увагу на туман сьогодні вранці? – спитав музейний службовець.

– Це, – відповів Б'яншон, – був шалений, небувалий туман, похмурий, меланхолійний, гнітючий, задушливий, безпросвітний, як Горіо.

– Горіорама, – сказав художник, – бо нічогісінько не було видно.

– Гей, мілорде Гуоріотт, тут мова йде про вас.

Сидячи в кінці столу, біля дверей, якими вносили страви, батько Горіо підвів голову і за давньою звичкою комерсанта, яка іноді прокидалася в ньому, понюхав шматок хліба, що лежав у нього під серветкою.

– Ну, що там? – уїдливо гукнула до нього пані Воке; голос її заглушив гомін та дзенькіт ложок і тарілок. – Хліб, по-вашому, поганий?

- Навпаки, пані, - відповів Горіо, - хліб випечений з етампського борошна вищого гатунку.

- Як ви це взнали? - спитав Ежен.

- Видно з білості й смаку.

- Смак ви, мабуть, відчуваєте носом, - мовила пані Воке, - адже ви нюхаєте хліб. Ви стаєте такий ощадливий, що скоро знайдете спосіб харчуватися кухонними пахощами.

- Візьміть тоді патент на цей винахід, - крикнув музейний службовець, - наживете силу грошей.

- Облиште, він це робить, щоб переконати нас, ніби він справді був вермішельним фабрикантом, - озвався художник.

- Виходить, у вас не ніс, а реторта, - зауважив знову службовець музею.

- Ре?... що? - спитав Б'яншон.

- Ре-шето!

- Ре-бро!

- Ре-мінь!

- Ре-зеда!

- Ре-сторан!

- Ре-ванш!

- Ре-гіт!

- Ре-порама!

Вісім відповідей пролунали з різних місць їдальні швидко, як постріл, і викликали тим більше сміху, що бідолаха Горіо недоумкувато дивився на пансіонерів, як людина, котра намагається зрозуміти чужу мову.

- Ре?... - спитав він Вотрена, що сидів поруч.

- Реп'ях на голові, дідусю! - сказав Вотрен, ляснувши батька Горіо по голові так, що капелюх з'їхав йому аж на очі.

Бідолашний старий, ошелешений цим раптовим нападом, на хвилину завмер. Крістоф, думаючи, що він кінчив їсти, забрав його тарілку, а Горіо, поправивши капелюха, знову взяв ложку і стукнув нею об порожній стіл. Усі засміялися.

- Пане, - сказав старий, - це лихі жарти, і якщо ви дозволите собі ще такі речі...

- Ну, то що, татусю? - урвав його Вотрен.

- То колись ви дорого за це поплатитесь...

- На тім світі, чи не так? - сказав художник. - У тому темному куточку, куди ставлять неслухняних дітей!

- А що ж це ви нічого не їсте? - спитав Вотрен Вікторину. - Тато, мабуть, був невблаганний?

- Просто жах! - обурилась пані Кутюр.

- Треба його повернути на добрий розум, - сказав Вотрен.

- Мадмуазель, - зауважив Растіньяк, що сидів поруч з Б'яншоном, - може клопотатися про повернення плати за харчі, адже вона нічого не їсть. Е! Е! Дивіться, як батько Горіо розглядає мадмуазель Вікторину.

Старий забув про їжу, втупивши очі в дівчину, на обличчі якої позначилася справжня мука, мука невизнаної дитини, що любить свого батька.

- Дорогий мій, - тихенько звернувся Ежен до Б'яншона, - ми помиляємося щодо батька Горіо. Він не ідіот і не бездушна людина. Скажи мені, що ти думаєш про нього, виходячи з твоєї системи Галля. Сьогодні вночі я бачив, як він скручував свій золочений посуд, наче віск, і зараз на його обличчі відбиваються глибокі почуття. Життя старого мені здається таємничим, його варто вивчити. Не смійся, Б'яншоне, я не жартую.

- Ця людина - медичний казус, - сказав Б'яншон, - я не заперечую. І коли він схоче, я можу його анатомувати.

- Ні, ти помацай йому голову.

- Еге! А що, як дурість у нього заразлива!

Другого дня Растіньяк одягся дуже елегантно і годині о третій подався до графині де Ресто; дорогою він поринув у ті безрозсудно-легковажні сподівання, які так прикрашають і хвилюють життя юнаків: вони тоді не зважають ні на перешкоди, ні на небезпеки, їм скрізь ввижається успіх; вони поетизують своє життя лише грою власної уяви, а коли їхні плани, побудовані тільки на нестримних бажаннях, зазнають краху, то страждають і відчувають себе нещасними. Якби вони не були такі наївні й боязкі, суспільне життя було б неможливе. Ежен ішов дуже обережно, щоб не забруднитися, і думав про те, що саме скаже графині де Ресто, добирав слова, вигадував репліки уявленої розмови, готував дотепні вислови, фрази в дусі Талейрана, малював собі обставини, що сприятимуть його освідченню, на якому він ґрунтував своє майбутнє. Тим часом бідолашний студент ступив у калюжу і був змушений зайти в Па-ле-Рояль почистити чоботи й штани.

"Якби я був багатий, - думав він, розмінюючи сто су, взяті про всяк випадок, - то їхав би в кареті й міг би вільно віддатися думкам". Нарешті він прийшов на Гельдерську вулицю і спитав графиню де Ресто. З холодною люттю людини, впевненої у майбутніх перемогах, він зустрів зневажливі погляди слуг, які бачили, що він пішки йшов дворами, і не чули торохтіння карети біля брами. Ці погляди були для нього тим дошкульніші, що він відчув свою мізерність ще в дворі, де бив копитами гарний кінь у розкішній зброї, запряжений в один із тих елегантних кабріолетів, які свідчать про пишне й марнотратне життя, про звичку заживати всіх паризьких утіх. Він сам собі зіпсував настрої. Висунуті в його мозку шухлядки, де він гадав знайти стільки дотепів, позасувались: він подурнішав. Чекаючи на відповідь графині, коли лакей пішов сповістити про його прихід, Ежен став перед вікном передпокою і, спершися ліктем на засувку, машинально дивився на подвір'я. Час тягнувся страшенно повільно, і Ежен уже пішов би, якби не ота південна впертість, що, прямуючи навіпростець, творить чудеса.

- Добродію, - звернувся до нього камердинер, - пані в своєму будуарі і дуже зайняті. Вони мені не відповіли, проте, якщо бажаєте, можете пройти до вітальні, там уже є гість.

Дивуючись страшній могутності челяді, спроможної одним словом засудити своїх панів, Растіньяк сміливо відчинив двері, якими вийшов камердинер, очевидно намагаючись довести нахабним слугам, що він обізнаний з домом, але несподівано влетів у кімнату, де стояли буфети, лампи, прилад для нагрівання купальних простирал; двері з цієї кімнати вели в темний коридор і на внутрішні сходи. Почувши приглушений сміх з передпокою, Ежен остаточно розгубився.

- Пане, до вітальні сюди, - сказав лакей з удаваною повагою, яка здається гіршою за глум.

Ежен так хапливо повернувся, що спіткнувся об ванну, але, на щастя, встиг притримати капелюха, що мало не впав у воду. В цю хвилину в глибині довгого коридору, освітленого маленькою лампою, відчинилися двері, і Растіньяк раптом почув голоси графині де Ресто й батька Горіо, а потім звук поцілунку. Ежен вернувся до їдальні, пройшов через неї слідом за лакеєм і, опинившись у першій залі, став біля вікна - звідси було видно двір. Він хотів глянути на цього батька Горіо, упевнитись, чи це був справжній батько Горіо. Серце в нього калатало, він пригадував жадливі підозріння, які висловлював Вотрен. Лакей ждав його біля дверей вітальні, коли раптом звідти вийшов елегантний молодик і нетерпляче сказав:

- Я йду, Морісе. Скажіть графині, що я чекав на неї більше ніж півгодини.

– Цей нахаба, що, мабуть, користувався тут особливими правами, заспівав якусь італійську пісеньку, підійшов до вікна, біля якого стояв Ежен, – певно щоб подивитись на студента, а заразом і глянути на подвір'я.

– Може, пан граф будуть ласкаві зачекати ще хвилинку? Пані скінчили свої справи, – сказав Моріс, повертаючись у передпокій.

В цю хвилину батько Горіо, вийшовши з чорного ходу, з'явився на подвір'ї біля воріт. Старий розправив парасольку і хотів був її розкрити, не помітивши, що брама відчинилася, пропускаючи тильбюрі, яким правив молодик із орденем на грудях. Горіо ледве встиг відскочити, щоб його не задавили. Кінь злякався парасольки, рвонувся вбік і підлетів до ґанку. Молодик розгнівано повернув голову, глянув на батька Горіо і, перш ніж той вийшов, вклонився йому; цей поклін виражав повагу, яку змушені виявляти лихвареві, що буває потрібен, або нав'язану обставинами пошану до людини з заплямованою репутацією, якої потім соромляться. Батько Горіо добродушно відповів легким дружнім поклоном. Все це відбулося з блискавичною швидкістю. Захопившись своїми спостереженнями, Ежен не помітив, що він у вітальні не сам, і раптом почув голос графині.

– Ах, Максиме, ви уже йдете? – мовила вона тоном докору й легкої образи. Графиня не помітила появи тильбюрі. Растін'як круто обернувся і побачив графиню: вона була в кокетливому пенькарі з білого кашеміру, оздобленому рожевими бантами, зачесана недбало, як усі паризькі дами вранці; від неї пахло парфумами – мабуть, графиня щойно прийняла ванну. В її красі відчувалася солодка млість; очі її були вогкі. Погляд юнака бачить усе: його душа вбирає в себе сяйво жінки, як рослина вдихає з повітря потрібні для життя речовини. Ежен відчув ніжну свіжість рук цієї жінки, не торкаючись їх. Він бачив крізь кашемір рожевий відтінок грудей, прикритих пеньгаром, що часом трошки розкривався. Графині не потрібен був корсет, її гнучку талію охоплював тільки пояс; шия манила до кохання, а ніжки, взуті в легенькі пантофельки, чарували красою. Аж тоді, коли Максим узяв її руку, щоб поцілувати, Ежен помітив його, а графиня побачила Ежена.

– А, це ви, пане де Растін'як? Дуже рада вас бачити, – сказала вона таким тоном, з якого розумна людина легко зрозуміє, як їй слід поводитись. Максим поглядав то на Ежена, то на графиню досить виразно, щоб змусити непроханого гостя відкланятися. "Сподіваюсь, любя моя, що ти виставиш цього нахабу за двері!" – саме таку фразу можна було прочитати в поглядах зухвалого й пихатого молодика, якого графиня Анастазі називала Максимом і в обличчя якого вдивлялася з тією покорою, що без відома жінки зраджує всі її таємниці.

– Растін'як відчув люту ненависть до цього молодика. Дивлячись на біляве, гарне, красиво завите волосся Максима, він зрозумів, яка жаклива його власна зачіска. Максимові чоботи були тонкі й чисті, а Еженові, хоч він і ступав обережно, трохи запорошилися. Нарешті, на Максимі був сюртук, що граційно облягав його стан, надаючи йому схожості з вродливою жінкою, а Ежен о пів на третю дня був у чорному фракі. Розумний провінціал з берегів Шаранти відчув, якої переваги костюм надає цьому денді, стрункому й високому, з ясними очима й блідим обличчям, – одному з тих, що здатні обдурити й сироту.

Не чекаючи відповіді Ежена, графиня де Ресто пурхнула в другу вітальню; поли її пеньюара розвівалися і згорталися, наче крила метелика. Максим пішов за нею. Ежен, охоплений люттю, теж рушив слідом за Максимом та графинею... Всі троє опинилися напроти каміна, посеред великої вітальні. Студент чудово розумів, що він заважає цьому ненависному Максимові, проте, навіть ризикуючи викликати невдоволення графині де Ресто, вирішив досадити денді. Раптом пригадавши, що бачив цього молодика на балу в пані де

Босеан, він зрозумів, ким був Максим для пані де Ресто, і сказав собі з тією юнацькою відвагою, яка приводить до великих дурниць або до великого успіху: це мій суперник, і я повинен його перемогти! Необачний юнак! Він не знав, що граф Максим де Трай, давши себе навмисно образити, звичайно стріляв перший і вбивав супротивника. Ежен був вправний стрілець, але ще не збивав у тирі двадцяти фігурок із двадцяти двох.

Молодий граф сів у крісло біля каміна, взяв щипці й почав з такою люттю й досадою ворухити вугілля, що гарне обличчя Анастазі одразу затуманилося. Молода жінка обернулась до Ежена і кинула на нього холодний запитливий погляд, немов говорячи: "Чому ж ви не йдете?" – на це добре вихована людина одразу відповіла б однією з тих фраз, що їх можна назвати прощальними.

Ежен сказав з приємною усмішкою:

– Пані, я поспішив до вас, щоб... – Він затнувся. Відчинилися двері, і раптом з'явився той самий пан, що приїхав у тильбюрі; він був без капелюха, не вклонився графіні, заклопотано глянув на Ежена, подав руку Максимові, сказавши "Добридень" якимсь братерським тоном, що особливо вразило Ежена. Провінційні юнаки не знають усіх чарів життя трикутником. – Граф де Ресто, – відрекомендувала графиня Еженіві свого чоловіка.

Ежен низько вклонився.

– Пан де Растіньяк, – вела вона далі, рекомендуючи Ежена графові, – родич віконтеси де Босеан через Марсійяків; я мала приємність зустрітись з ним на останньому балу.

Слова "родич віконтеси де Босеан через Марсійяків" графиня вимовила дещо піднесено, з тією гордістю, яку відчуває хазяйка дому, коли може показати, що в неї бувають лише обранці, і ці слова справили магічне враження: на графовому обличчі зник церемонно-байдужий вираз, і він уклонився студентіві:

– Дуже радий з вами познайомитися.

– Навіть граф Максим де Трай тривожно поглянув на Ежена і зразу втратив свій бундючний вигляд. Цей помах чарівної палички, викликаний могутньою силою гучного імені, знову повисував усі тридцять шухлядок у мозку південця, і дотепність повернулася до нього. Наче яскравий промінь раптом освітив йому атмосферу вищого паризького товариства, ще оповитого для нього туманом. "Дім Воке", батько Горіо, – як далеко від них були його думки!

– Я гадав, що рід Марсійяків згас, – мовив граф де Ресто.

– Так, пане, – відповів Ежен, – брат мого діда, шевальє де Растіньяк, одружився з останньою представницею роду де Марсійяків. Він мав єдину дочку, що вийшла заміж за маршала де Кларембо, діда пані де Босеан по матері. Ми – молодша лінія, лінія бідніша, тим більше знедолена, що брат мого діда, віце-адмірал, втратив усі свої статки на королівській службі. Револьюційний уряд не визнав наших претензій при ліквідації Ост-Індської компанії.

– Чи не командував брат вашого діда "Месником" до тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року?

– Авжеж.

– Тоді він, мабуть, знав мого діда, що командував "Варвіком".

Максим подивився на графиню де Ресто і легенько знизав плечима, ніби кажучи: "Якщо він заведе мову з цим добродієм про флот – усі наші заміри пропали". Анастазі зрозуміла його погляд. З надзвичайною жіночою винахідливістю вона мовила, усміхаючись:

– Ходімо, Максиме, я маю до вас одне прохання. Панове, ми лишаємо вас плавати разом на "Варвіку" й на "Меснику".

Вона підвелась, зробила Максимові жартівливо-змовницький знак, і вони вийшли в будуар. Тільки-но ця морганатична пара – вдалий німецький вислів, що не має відповідника у французькій мові – дійшла до дверей, граф перервав свою розмову з Еженом.

– Анастасі! Не йдіть, люба! – гукнув він невдоволено. – Ви ж знаєте, що...

– Зараз! Зараз! – відповіла вона, перебиваючи його. – Мені треба дати Максимові одне доручення.

– Графиня швидко вернулась. Усі жінки, змушені підроблятися під вдачу своїх чоловіків, щоб мати змогу чинити по-своєму, чудово знають, до якої межі можна доходити, не втрачаючи дорогоцінної довіри, тому ніколи не перечать чоловікам у життєвих дрібницях, – тож і графиня зрозуміла з тону графа, що лишатись у будуарі не зовсім безпечно. На заваді їй був Ежен. Тому графиня, і виглядом своїм, і жестом виражаючи досаду, очима показала Максимові на студента, і граф де Трай насмішкуватим тоном звернувся до графа де Ресто, його дружини і Ежена:

– Я бачу, у вас справи, – не хочу вам заважати. До побачення. – І швидко вийшов.

– Та лишайтесь, Максиме! – гукнув граф.

– Приходьте обідати, – сказала графиня і, лишивши ще раз графа з Еженом, пішла за Максимом у першу вітальню, де вони пробули досить довго, сподіваючись, що пан де Ресто за цей час випроводить Ежена.

– Растіньяк чув, як вони то сміялися, то гомоніли, то змовкали, але хитрий студент вів далі розмову з графом, лестив йому і втягував його в суперечку, щоб дочекатися графині й дізнатися про її стосунки з батьком Горіо. Ця жінка, безумовно закохана в Максима, жінка, що верховодила над своїм чоловіком і була якимось зв'язана із старим вермішельником, – видавалася йому втіленням таємниці. Він хотів розгадати цю таємницю, щоб тримати в руках довершену парижанку.

– Анастасі! – знову гукнув граф дружину.

– Ну, мій бідний Максиме, – сказала вона молодикові, – треба скоритися! До вечора!...

– Сподіваюся, Назі, – шепнув він їй на вухо, – що ви накажете більше не приймати цього хлопця – в нього очі загорялися, наче жарини, коли ваш пеньюар розкривався. Він освідчиться вам у коханні, скомпрометує вас, і мені доведеться його вбити.

– Ви збожеволіли, Максиме, – сказала вона. – Ці студентики, навпаки, – чудові громовідводи! Я, звісно, постараюся, щоб граф запідозрив його. Масим зареготав і пішов; графиня провела його, потім підступила до вікна й стала дивитися, як він сідав у екіпаж, гарячив коня і змахував батогом. Вона вернулася тільки після того, як за ним зачинилася брама.

– Уяви собі, люба, – вигукнув граф, коли вона ввійшла, – маєток, де живе сім'я пана де Растіньяка, лежить недалеко від Вертея, на Шаранті. Брат його діда і мій дід були знайомі.

– Дуже рада, що у вас є спільні знайомі, – неуважно відповіла графиня.

– І їх більше, ніж ви думаєте, – тихо мовив Ежен.

– Як то? – зацікавлено спитала графиня.

– Я тільки-но бачив, – вів далі студент, – як з вашого дому вийшов чоловік, з яким ми сусіди по пансіону, – батько Горіо.

При цьому імені та ще й з додатком "батько", граф, що ворушив у каміні вугілля, кинув щипці в огонь, так наче обпик собі руки, й підвівся.

– Добродію, ви могли б сказати "пан Горіо"! – скрикнув він.

Графиня, помітивши гнів чоловіка, спочатку зблідла, потім почервоніла й видимо збентежилася. Вона відповіла удавано невимушено, силкуючись надати своїм словам природності:

- Важко назвати людину, яку б ми так любили...

Вона не закінчила, глянула на фортепіано і, немовби щось раптом згадавши, спитала:

- Ви любите музику?

- Дуже, - відповів Ежен, почервонівши і розгубившись від невиразного усвідомлення, що зробив якусь страшенну дурницю.

- Ви співаєте? - уривчасто спитала вона, підходячи до фортепіано й швидко пробігаючи по клавіатурі від нижнього до аж до верхнього фа - рrrра!

- Ні, пані.

Граф де Ресто походжав по кімнаті.

- Шкода, ви позбавили себе одного з могутніх засобів успіху. "Са-а-го, са-а-го, са-а-а-а-го, non du-bi-ta-re..."[7] - заспівала графиня.

Вимовивши ім'я батька Горіо, Ежен начебто знов махнув чарівною паличкою, але дія її була протилежна дії слів: "родич віконтеси де Босеан". Він опинився в становищі людини, яку з ласки провели до аматора рідкісних речей і вона необережно зачепила шафу із статуетками, від чого у кількох із них повідпадали погано приклеєні голівки. Еженові хотілося провалитись крізь землю. Обличчя графині де Ресто стало сухе, байдуже, очі її уникали погляду бідолашного студента.

- Пані, - сказав він, - вам треба поговорити з паном де Ресто, дозвольте мені відкланятися і...

- Хоч коли б ви прийшли, - квапливо мовила графиня, жестом затримуючи Ежена, - будьте певні, що ви зробите приємність і мені, й панові де Ресто. Ежен низько вклонився подружжю і вийшов у супроводі графа де Ресто, який провів його, незважаючи на протести, аж до передпокою.

- Хоч коли б з'явився цей пан, - сказав граф Морісові, - ні пані, ні мене нема вдома.

Вийшовши на ганок, Ежен помітив, що йде дощ.

"Ну, - подумав він, - я щойно вчинив якусь дурницю, хоч і не розумію ні причини її, ні наслідків, та ще й на додачу зіпсую фрак і капелюх. Сидів би краще в куточку й зубрив свою юриспруденцію, та думав тільки про те, щоб стати вправним суддівським чиновником. Ні, не про мене вищий світ! Адже для того, щоб пристойно там обертатися, потрібні кабріолети, блискучі чоботи, всякі дрібнички, золоті ланцюжки, вранці - білі замшеві рукавички по шість франків пара, а ввечері неодмінно жовті. Ех ти, старий хитрого, батьку Горіо!"

Коли Ежен вийшов на вулицю, кучер якоїсь карети, що, мабуть, одвіз молодих і хотів ще підробити потай від свого хазяїна, махнув йому рукою, побачивши, що він у фрак, в білому жилеті, жовтих рукавичках і блискучих чоботах, але без парасольки. Ежена охопила глуха лютя, яка штовхає юнака глибше й глибше в прірву, куди він уже падає, ніби сподіваючись знайти там вихід. Він кивнув головою на знак згоди і сів у карету, де кілька опалих пелюсток флердоранжу та обривки канителі свідчили про те, що тут недавно сиділи молодята.

- Куди накажете? - спитав візник, уже скинувши білі рукавички.

"Хай йому чорт! - подумав Ежен, - Якщо вже я уплутався, то треба хоча б чогось домогтися".

- До палацу де Босеанів.

- До котрого? - спитав візник.

Несподіване запитання збентежило Ежена. Новоспечений денді не знав, що в Парижі є два палаци де Босеанів, він навіть не підозрював, що у нього стільки родичів, які про нього й не снили.

- До віконта де Босеана, що по вулиці...

- Гренель, - підхопив візник, кивнувши головою. - Бачите, є ще інший палац - графа й маркіза де Босеанів на вулиці Сен-Домінік, - додав він, піднімаючи підніжку.

- Знаю, - сухо відповів Ежен.

"Сьогодні з мене, здається, всі глузують, - подумав він, кидаючи капелюх на переднє сидіння. - Ця прогулянка дорого мені коштуватиме. Та принаймні я зроблю візит своїй так званій кузині справді по-аристократичному. Старий негідник Горіо коштує мені вже щонайменше десять франків. Слово честі, розкажу пані де Босеан про свою пригоду, - може, вона посміється. Вона, певно, знає таємницю злочинного зв'язку отого старого безхвостого щура з красунею де Ресто. Краще вже запобігти ласки в моєї кузини, ніж марно домагатися прихильності цієї розпусної жінки, яка, очевидно, ще й коштує дуже дорого. Коли саме ім'я прекрасної віконтеси має таку силу, то яку ж вагу повинна мати у світі вона сама? Спробуємо сягнути найвищого. Коли атакуєш що-небудь на небі, треба цілити в Бога!"

Ці слова коротко виражали тисячу й одну думку, що вирували в голові Растіньяка. Дивлячись на дощ, він помалу заспокоївся і підбадьорився - адже, витрачаючи свої останні дві дорожочинні монети по сто су, він зберігає одяг, чоботи й капелюх. Не без задоволення він відчув, як візник гукнув: "Відчиніть, будь ласка, браму!" Швейцар у червоній, гаптованій золотом лівреї розчинив браму, що заскреготала на завісах, і Растіньяк з приємністю побачив, як його карета в'їхала у двір, повернула і спинилася під навісом ганку. Кучер у грубому синьому плащі з червоною облямівкою зійшов, щоб відкинути підніжку. Виходячи з карети, Ежен почув приглушений сміх, що лунав десь із-за колон палацу. Кілька лакеїв уже глузували з цього міщанського весільного екіпажу. Їхній сміх пролунав саме в ту мить, коли Ежен порівнював свою карету з одним із найелегантніших екіпажів у Парижі, запряженим двома баскими кіньми з трояндами на збруї біля вух; вони гризли вудила, а напудрений кучер з пишною краваткою стримував їх віжками, наче вони хотіли вирватись. На Шоссе д'Антен, у дворі пані де Ресто, стояв елегантний кабріолет двадцятишестирічного молодика; у Сен-Жерменському передмісті біля ганку розкішний екіпаж ціною щонайменше тридцять тисяч франків чекав на знатного вельможу.

"Хто ж це? - подумав Ежен, запізно зрозумівши, що в Парижі, мабуть, дуже мало ніким не зайнятих жінок і що завоювання серця однієї з цих королев мало коштувати не тільки крові. - Хай йому біс! Мабуть, і в моєї кузини є свій Максим!"

- Серце його завмирало, коли він сходив на ганок. Перед ним відчинилися засклені двері, і Ежен побачив лакеїв, поважних, мов осли, що їх чистять скребницею. Бал, на який його було запрошено, відбувався у великих парадних покоях на першому поверсі палацу де Босеанів. Не встигнувши перед балом відвідати кузину, Ежен іще не бачив власних покоїв віконтеси де Босеан; отже, він мав уперше побачити чудеса її особистого смаку, в якому виявляється душа і вдача знатної дами. Ці спостереження були тим цікавіші, що салон пані де Ресто давав Еженові матеріал для порівняння. Віконтеса вітала гостей о пів на п'яту. П'ять хвилин раніше вона не прийняла б свого кузена. Ежена, який нічого не тямив в етикеті паризького світу, широкими білими сходами з позолоченим поруччям, червоним килимом та безліччю квітів провели до покоїв пані де Босеан, чиеї усної біографії, - одної з тих мінливих історій, які розповідають щовечора на вухо по всіх паризьких салонах, - він зовсім не знав.

Уже четвертий рік тривав зв'язок віконтеси з одним із найвисокородніших і найбагатших португальських вельмож, маркізом д'Ажуда-Пінту. То було щире кохання, яке таїло стільки принад для них обох, що вони не терпіли нікого

третього. До того ж віконт де Босеан сам подав приклад публіці, змушений визнати цей морганатичний зв'язок. Усі, хто на початку їхньої приязні приїздив до віконтеси о другій годині, зустрічали там маркіза д'Ажуда-Пінту. Пані де Босеан, не маючи змоги замкнути перед ними двері, бо це було б непристойно, приймала гостей так холодно і так уважно розглядала стелю, що всі відчували, як вони їм заважають. Коли в Парижі стало відомо, що приходить до пані де Босеан між другою і четвертою не слід, вона опинилась у цілковитій самоті. В Оперу і до Буфонів віконтеса їздила у супроводі пана де Босеана й маркіза д'Ажуда-Пінту, але, будучи світською людиною, пан де Босеан, провівши їх у ложу, лишав свою жінку з португальцем. Тепер пан д'Ажуда хотів узяти шлюб із мадмуазель де Рошфід. У всьому світському товаристві тільки пані де Босеан нічого не знала про це одруження. Деякі її приятельки натякали їй на це, але вона сміялася, вбачаючи в цьому заздрісне бажання потьмарити її щастя. Тим часом про заручини незабаром мали сповістити. Красень португалець приїхав того дня, щоб повідомити віконтесу про свій шлюб; але він не наважувався ані словом натякнути на свою зраду. Чому? Певно, тому, що нема нічого важчого в світі, як завдати жінці такого удару. Деякі чоловіки краще почувають себе на поєдинку, перед лицем ворога, що цілиться їм у серце, ніж у присутності жінки, яка дві години плаче, а потім вдає, ніби вмирає, і просить нюхальної солі.

Отже, в цей час маркіз д'Ажуда-Пінту сидів, мов на жаринах; він збирався йти, кажучи собі, що пані де Босеан сама почує цю новину, а він краще їй напише: завдати смертельного удару коханню легше листовно, ніж в особистій розмові. Коли віконтесин камердинер доповів про пана Ежена де Растіньяка, маркіз д'Ажуда-Пінту радісно стрепенувся. Але закохана жінка ще винахідливіша у своїх підозріннях, ніж у втіхах. Коли їй загрожує небезпека бути покинутою, вона вгадує значення якогось жесту швидше, ніж згаданий у Вергілія кінь здатний відчутти далекий повів запаху, що віщує йому любов. Тож будьте певні: пані де Босеан помітила цей мимовільний, легенький, але жакливий у своїй безпосередності рух полегкості. Ежен не знав, що не можна з'являтися у будь-який паризький дім перше, ніж почуєш від друзів дому історію чоловіка, жінки і навіть дітей, бо інакше ризикуєш допуститися одного з тих необачних вчинків, коли, як образно кажуть поляки, доводиться запрягати п'ятеро волів у віз – для того, звісно, щоб вибратися з багнюки, в якій опинився. Якщо у Франції такі речі ще не мають назви, то це, безперечно, тому, що їх вважають неможливими в країні, де поголос поширюється надзвичайно швидко. Тільки така людина, як Ежен, уже сівши в калюжу у пані де Ресто, яка не дала йому часу навіть "запрягти п'ятеро волів у віз", була здатна знов узятися до свого ремесла погонича, з'явившись до пані де Босеан. Та коли пані де Ресто і графові де Трау він страшенно заважав, то тут він вирятував із скрути пана д'Ажуда-Пінту. – До побачення! – сказав португалець, поспішаючи до дверей, коли Ежен увійшов до маленької, в сірих і рожевих тонах вітальні, де пишнота обставила здавалася просто витонченістю.

– Але до вечора? – спитала пані де Босеан, повернувши голову і не відриваючи очей від маркіза. – Хіба ви не поїдете з нами до Буфонів?
– Сьогодні не можу! – відповів він, беручись за ручку дверей.

Пані де Босеан підвелась і підкликала його до себе, не звертаючи ніякісінької уваги на Ежена, що стояв, засліплений блиском дивовижної розкоші, і готовий був повірити в реальність арабських казок, не знаючи, куди подітись у присутності цієї жінки, що не помічала його. Віконтеса підняла вказівного пальчика і граційним жестом показала маркізові на місце коло себе. В цьому жесті було стільки деспотизму палкої

пристрасті, що маркіз випустив дверну ручку і підійшов. Ежен глянув на нього із заздрістю.

"Ось, – подумав він, – власник двомісної карети. Виходить, щоб заслужити погляд парижанки, треба мати баских коней, лівреї і купу золота".

Демон розкошів стиснув йому серце, гарячка наживи опанувала його, від жадоби золота пересохло в горлі. Він діставав сто тридцять франків на три місяці. Його батько, мати, брати, сестри й тітка всі разом не витрачали і двохсот франків на місяць. Швидко порівнявши своє теперішнє становище з тією метою, якої хотів досягти, він остаточно розгубився.

– Чому ж це ви не можете їхати до Італійців? – спитала з усмішкою віконтеса.

– Справи! Я обідаю в англійського посла.

– Приїдете після обіду.

Коли людина обманує, вона неминуче змушена брехати далі й далі. Маркіз д'Ажуда мовив усміхаючись:

– Ви цього вимагаєте?

– Так!

– Оце я й хотів почути, – відповів він, кинувши на неї такий ніжний погляд, що заспокоїв би всяку іншу жінку. Він поцілував віконтесі руку і вийшов.

Ежен пригладив рукою волосся і вже зігнувся в поклоні, бо думав, що пані де Босеан звернеться тепер до нього; але вона раптом схопилася з місця, кинулась на галерею, підбігла до вікна і стала дивитись, як д'Ажуда сідає в карету. Настороживши слух, вона почула, як виїзний лакей переказав кучерові:

– До пана де Рошфіда.

Ці слова і покvapливість, з якою д'Ажуда сідав у карету, наче громом вразили жінку, що знову пройнялася страшною підозрою. Вищий світ не знає іншого прояву найжахливіших катастроф. Віконтеса пішла у спальню, сіла за стіл, узяла гарненький аркушик паперу й написала:

"Якщо ви обідаєте в Рошфідів, а не в англійському посольстві, то повинні дати мені пояснення. Чекаю".

Поправивши кілька літер, викривлених її конвульсивно тремтячою рукою, вона поставила в кінці записки "К", що означало "Клара Бургундська", і подзвонила.

– Жаку, – сказала вона камердинерові, який негайно з'явився, – о пів на восьму підіть до пана де Рошфіда і спитайте маркіза д'Ажуда. Якщо маркіз там, передайте йому цю записку; відповіді не треба. Коли ж його там не буде, ви повернетесь і віддасте листа мені.

– Ваша вельможність, на вас чекають у вітальні.

– Ах, правда! – сказала вона, відчиняючи двері.

Ежен уже почав відчувати себе ні в сих ні в тих, аж нарешті почув слова віконтеси, сказані так схвильовано, що в нього защеміло серце:

– Пробачте, мені треба було написати кілька слів, але тепер я до ваших послуг.

Вона не знала, що говорить, бо думала про інше: "Він хоче одружитися з мадмуазель де Рошфід. Але хіба він вільний? Сьогодні ж увечері заручини буде розірвано, або я... Так! Завтра вже про це не буде й мови".

– Кузино... – почав був Ежен.

– Що?! – спитала віконтеса, так гордовито плянувши на студента, що той похолов.

Ежен зрозумів це "що". За останні три години він багато чого навчився і став обережний.

– Пані, – знову почав Ежен, почервонівши. Він завагався, але вів далі: – Даруйте, прошу вас; мені так бракує протекції, що краплинка вашого родинного почуття, їй-право, не завадила б.

Пані де Босеан сумно усміхнулася: вона відчувала, як поблизу неї гуркотять громи неминучої бурі.

– Коли б ви знали, в якому становищі моя сім'я, – провадив Ежен, – то охоче зіграли б роль одної з тих казкових фей, які так ласкаво усували перешкоди на шляху своїх хрещеників.

– Ну, гаразд, кузене, – сказала вона, сміючись, – чим же я можу вам допомогти?

– Я й сам не знаю. Мати вас хоч дуже далекою родичкою – це вже щастя. Ви збентежили мене, я вже забув, що хотів сказати. Ви єдина людина, яку я знаю в Парижі. О, я хотів просити вашої поради, просити прийняти мене, як бідолашну дитину, що прагне схопитися за вашу спідницю і готова умерти заради вас.

– А ви могли б убити кого-небудь заради мене?

– Хоч двох.

– Дитина! Так, ви дитина, – сказала вона, стримуючи сльози. – Ви, певно, могли б щиро кохати!

– О так! – вигукнув Ежен, кивнувши головою.

Студент дуже зацікавив віконтесу своєю палкою відповіддю. Південцеві вперше всміхнувся успіх. Між блакитним будуаром пані де Ресто і рожевою вітальнею пані де Босеан він пройшов повний курс того "паризького права", про яке не говорять, хоч воно й становить собою вищу громадську юриспруденцію і, добре вивчене й застосоване на практиці, відкриває шлях до всього.

– Ах, пригадав! – сказав Ежен. – Я познайомився у вас на балу з пані де Ресто. І сьогодні вранці був у неї.

– Ви, певно, дуже їй заважали, – всміхаючись, мовила пані де Босеан.

– Так, я настільки недосвідчений, що підбурю проти себе весь світ, якщо ви відмовитесь мені допомогти. В Парижі, мабуть, дуже важко зустріти гарну, молоду, багату, елегантну жінку, яка була б не зайнята, а мені потрібна така, в якій я міг би навчитися того, чого ви, жінки, так чудово вмієте навчати: життя. Я, здається, скрізь наражатимусь на якого-небудь пана де Трая. Отож я й прийшов до вас просити, щоб ви дали мені ключа до одної загадки і сказали, в чому саме полягало безглуздя, якого я щойно допустився. Я заговорив про одного старого...

– Герцогиня де Ланже, – доповів Жак, перебиваючи студента, що не стримав жесту досади.

– Якщо ви хочете домогтися успіху, – тихенько сказала йому віконтеса, – насамперед не будьте такий наївний... А! Добрий день, любя, – голосно привіталася вона, підводячись і йдучи назустріч герцогині; віконтеса потиснула їй руку так широко й ласкаво, наче то була її сестра; герцогиня відповіла їй з найсердечнішою ніжністю.

"Ось дві ширі подруги, – подумав Растіньяк, – тепер у мене будуть дві прихильниці; в обох дам, очевидно, однакові смаки, і друга, напевне, теж допоможе мені".

– Якому щасливому випадкові я повинна дякувати, що бачу вас, любя Антуанетто? – спитала пані де Босеан.

– Я побачила, як пан д'Ажуда-Пінту входив до Рошфідів, і подумала, що ви, певно, самі.

Пані де Босеан не закусила губи, не почервоніла, погляд її не змінився; її чоло немов прояснилося, коли герцогиня промовляла ці фатальні слова.

– Якби я знала, що ви зайняті... – додала герцогиня, повертаючись до Ежена.

– Це мій кузен, пан Ежен де Растіньяк, – сказала віконтеса. – Що нового чути про генерала Монріво? – спитала вона. – Серізі казала мені вчора, що його вже давненько не видно в товаристві, – чи був він у вас сьогодні? Герцогиня відчула в серці вістря цього запитання; ходили чутки, що генерал Манріво, якого вона шалено кохала, покинув її.

– Він учора був у Єлісейському палаці, – відповіла герцогиня, зашарівшись.

– В службових справах! – сказала пані де Босеан.

– Кларо, – вела далі герцогиня, сердито блискаючи очима, – ви, звісно, знаєте, що завтра оголосять про заручини пана д'Ажуда-Пінту і мадмуазель де Рошфід.

Удар був занадто сильний, віконтеса збілділа, але відповіла сміючись:

– Певно, це одна з тих пліток, якими тішаються дурні. Навіщо маркізові д'Ажуда дарувати Рошфідам одне з найкращих імен Португалії? Рошфіди – новоспечені дворяни.

– Але Берта, кажуть, матиме двісті тисяч ліврів ренти.

– Маркіз д'Ажуда надто багатий, щоб керуватися такими розрахунками.

– Проте, любя моя, мадмуазель де Рошфід чарівна.

– Ах, он як!

– Одне слово, сьогодні він там обідає, шлюбний контракт уже складений. Ви мене дуже дивуєте своєю необізнаністю.

– Яку ж дурницю ви вчинили, вельмишановний пане? – спитала Ежена віконтеса де Босеан. – Цей бідний хлопець так недавно в світі, що нічого не розуміє з наших, любя Антуанетто, балачок. З ласки до нього відкладімо нашу розмову на завтра. Завтра, звичайно, все буде відомо офіційно, і ви зможете всіх оповіщати відкрито й упевнено.

Герцогиня окинула Ежена тим зневажливим поглядом, який проймає людину з голови до ніг, розчавлює і обертає на ніщо.

– Пані, я, сам того не відаючи, пронизав кинджалом серце пані де Ресто. Несвідомо – ось у чому моя помилка, – сказав студент, котрий одразу збагнув, які дошкульні шпильки криються під приязними фразами обох дам. – Ми приймаємо і, мабуть, боїмося тих людей, які свідомо нам завдають болю, а того, хто заподіє рану, не усвідомлюючи її глибини, вважаємо за дурня, незграбу, що не вміє користатися з нагоди, і кожен зневажає його.

Пані де Босеан кинула на студента один з тих ласкавих поглядів, що в них високі душі вміють вкласти заразом і вдячність, і гідність. Цей погляд був бальзамом, який заспокоїв студентові серце, вражене герцогинею, що подивилася на юнака оком оцінювача.

– Уявіть собі, – розповідав Ежен, – що я майже завоював приязнь графа де Ресто, бо, треба сказати вам, пані, – із смиренным лукавством звернувся він до герцогині, – що я тільки бідний студент, дуже самотній, дуже нещасний...

– Не кажіть цього, пане де Растіньяк. Ми, жінки, ніколи не хочемо того, чим нехтують усі.

– Що вдієш? – зітхнув Ежен. – Мені тільки двадцять два роки! Треба терпіти прикрощі свого віку. Крім того, я зараз на сповіді, і не можна уявити собі прекраснішої сповідальні: тут можна вчинити гріх, у якому доведеться каятися десь в іншому місці.

Герцогиня холодно вислухала ці блюзнірські балачки поганого смаку і сказала віконтесі:

– Ваш кузен іще новачок...

Пані де Босеан широко засміялася і з кузена, і з герцогині.

– Мій кузен, серденько, шукає вчительки, що навчила б його доброго тону.

- Герцогине, - мовив Ежен, - хіба це неприродно - прагнути узнати таємницю того, що нас чарує? ("Однак, - подумав він, - я, мабуть, висловлююсь, як перукар").

- Але пані де Ресто сама, здається, є ученицею пана де Трая, - заперечила герцогиня.

- Я про це зовсім не знав, - відповів студент. - Ось чому я так легковажно став між ними. Зрештою, я чудово порозумівся з її чоловіком, і графиня почала ставитися до мене прихильніше; але мені спало на думку сказати їм, що я знаю одного добродія, який перед тим поцілував графиню в коридорі і вийшов чорним ходом.

- Хто ж це? - спитали обидві жінки.

- Старий, що живе на два луїдори в місяць у передмісті Сен-Марсо, як і я. Це дуже нещасний чоловік, з якого всі глузують і якого ми звемо батьком Горіо.

- Ви таки справді дитина! - скрикнула віконтеса. - Адже пані де Ресто - у дівочтві Горіо.

- Дочка вермішельника, - докинула герцогиня, - міщанка, яку представляли королю в той самий день, що й дочку кондитера. Пригадуєте, Кларо? Король засміявся і сказав по-латині якийсь дотеп про борошно: люди... як це? Люди...

- Ejusdem farinae[8], - підказав Ежен.

- Атож, - підтвердила герцогиня.

- То це її батько! - з жахом скрикнув студент.

- Так. Цей стариган має двох дочок; він обожнює їх, хоч обидві майже зреклися його.

- Здається, - сказала віконтеса, дивлячись на пані де Ланже, - друга вийшла за банкіра з німецьким прізвищем, за барона Нусінгена. Її звуть Дельфіна, правда ж? Це та блондинка, в якій бокова ложа в Опері; вона буває і в Буфонів і дуже голосно сміється, щоб звернути на себе увагу. Герцогиня всміхнулась:

- Люба, я дивуюся з вас. Чому ви так багато уваги приділяєте цим людям? Треба було до нестями закохатись, як цей Ресто, щоб замазатись у борошно мадмуазель Анастазі. Тільки з цього він матиме мало зиску. Вона попалася в лабети панові де Траю, і він її погубить.

- Вони зреклися свого батька? - перепитав Ежен.

- Так, зреклися свого батька, - підтвердила герцогиня, - доброго батька, що дав їм, кажуть, по п'ятсот чи шістсот тисяч франків, щоб їх щасливо одружити, а собі залишив вісім чи десять тисяч ліврів ренти, сподіваючись, що дочки лишаться його дочками, що він створить собі два родинних вогнища, два доми, де завжди знайде любов і ніжність. Проте через два роки зяті прогнали його, як найпослідшого негідника.

На очі Еженові набігли сльози; він ще недавно освіжився чистим, святим почуттям сімейного життя, ще перебував під владою юнацьких вірувань і оце вперше зіткнувся з паризькою цивілізацією на полі її бою. Щирі почуття такі заразливі, що на хвилину всі троє замовкли.

- Ах, Боже мій! - сказала пані де Ланже. - Так, це здається жахливим, а проте ми бачимо таке щодня. І хіба цьому нема причини? Скажіть, любя, чи думали ви коли-небудь про те, що таке зять? Зять - це чоловік, для якого ми виховуємо - і ви, і я - маленьке любе створіння, зв'язане з нами тисячею незримих ланцюгів, протягом сімнадцяти років воно - радість сім'ї, її світла душа, як сказав би Ламартін, і раптом перетворюється на її злого генія. Цей чоловік, відбираючи наше дитя, насамперед, немов сокирою, відтинає своїм коханням від серця цього ангела всі ті почуття, які зв'язували його з сім'єю. Ще вчора наша дочка була для нас усім і ми були всім для неї, а завтра вона стає нашим ворогом. Хіба ми не бачимо щодня

таких трагедій? Тут невістка поводитьсь зухвало зі свекром, який пожертвував усім для сина. Там зять виганяє з дому тещу. І ще дивуються, що, мовляв, у нашому суспільстві драматичного? Драма батьків жаклива, не кажучи вже про наші шлюби, які стали досить безглузді. Я добре уявляю собі, що сталося з отим старим вермішельником. Я пригадую, що цей Форіо... – Горіо, пані...

– Авжеж. Отож цей Моріо під час революції був головою однієї із секцій; він тоді скористався з голоду, щоб самому розбагатіти, продаючи борошно вдсятеро дорожче, ніж воно йому коштувало, він мав його скільки хочеш. Управитель моєї бабусі збував йому борошно на величезні суми. Моріо, звісно, ділився, як і всі подібні люди, з Комітетом громадського порятунку. Пам'ятаю, управитель казав моїй бабусі, що вона може спокійно лишатись у своєму маєтку Гранвільє, бо її хліб – чудова охоронна грамота. Так от, цим Лоріо, який продавав хліб катам, володіє лише одна пристрасть: він, кажуть, до нестями любить своїх дочок. Старшу він примостив у дім Ресто, другу почепив на шию баронові Нусінгену, багатому банкірові, що прикидається роялістом. Ви самі розумієте, за часів Імперії зятів не дуже бентежило те, що в них буває старий зразка дев'яносто третього року. За Буонапарте це ще можна було терпіти. Але після повернення Бурбонів стариган став тягарем панові де Ресто, а ще більше банкірові. Дочки, які, мабуть, ще любили його, хотіли кожна примирити батька й чоловіка, – щоб і кози були ситі, і сіно ціле. Вони приймали Торіо, коли в них не було сторонніх, вигадуючи різні приводи: "Тату, приходьте, нам буде приємніше, бо ми будемо самі" і таке інше. А проте я думаю, любя, що справжнє почуття має свій розум, свої очі, і, звичайно, серце бідолахи обливалося кров'ю. Він бачив, що дочки соромляться його, що вони люблять своїх чоловіків, а він заважає зятям. Отже, треба було пожертвувати собою. Так він і зробив, бо він був батьком; він сам себе вигнав. Побачивши, що дочки задоволені, старий зрозумів, що вчинив правильно. Батько й діти були співниками в цьому сімейному злочині. Ми бачимо таке явище повсюди. Хіба ж цей батько Доріо не став би брудною плямою у вітальні своїх дочок? Та й сам він почував би себе ніяково, нудьгував би. Те, що сталося з ним, може трапитися з найвродливішою жінкою, яка покохала чоловіка всією душею: коли вона набридла йому своїм коханням, він кидає її й поводитьсь, як боягуз, ховаючись від неї. Така доля всіх почуттів. Наше серце – скарбниця: вичерпайте її відразу – і ви злидар. Ми суворо ставимося до почуття, що витрачається до кінця, так само як і до людини, у якої нема жодного су. Цей батько віддав усе. Він віддавав протягом двадцяти років свою душу, свою любов, а все своє майно віддав за один день. Вичавивши лимон, дочки викинули на вулицю лушпайку.

– Світ підлий, – промовила віконтеса, перебираючи пальцями торочки на своїй шалі й не підводячи очей, її зачепили слова, які герцогиня де Ланже у цій розповіді явно адресувала їй.

– Підлий?... Ні, – заперечила герцогиня, – все йде своїм звичаєм. А втім, я кажу це тільки для того, щоб ви бачили, що мене світ не обдурить. Взагалі я такої ж думки, як і ви, – сказала вона, стискаючи віконтесі руку. – Світ – це багно; постараємось триматися на високому місці.

Вона підвелася, поцілувала пані де Босеан у чоло і мовила:

– Ви зараз дуже гарні, любя. Такого чудового кольору обличчя я ще ніколи не бачила.

З цими словами герцогиня пішла, ледь кивнувши головою студентові.

– Батько Горіо – чудова людина! – сказав Ежен, пригадуючи, як старий уночі скручував свою золочену чашку.

Пані де Босеан, замислившись, не чула його слів.

Минуло кілька хвилин у мовчанні, і бідолашний студент у якомусь соромливому заціпенінні не наважувався ні йти, ні лишатися, ні заговорити. – Світ жорстокий і підлий! – сказала нарешті віконтеса. – Тільки-но з нами трапляється лихо, завжди знайдеться друг, готовий прийти, розповісти про нього й копирсатись у нашому серці кинджалом, змушуючи нас милуватися його чудовим рухів'ям. Сарказм! Глум! О, я не дозволю, щоб мене кривдили! – Вона підвела голову, – то був рух вельможної дами; в її гордих очах спалахнули блискавки. – Ах, – вигукнула вона, побачивши Ежена, – ви ще тут?

– Ще тут, – жалісно відповів студент.

– То слухайте, пане де Растіньяк: ставтеся до світу так, як він того вартий. Ви хочете добитись успіху, я допоможу вам. Ви побачите, яка глибока жіноча зіпсутість, вимірює жалюгідну суєтність чоловіків. Я уважно вивчала книгу світського життя, проте в ній досі лишалися деякі невідомі мені сторінки. Тепер я знаю її всю. Що холодніший буде ваш розрахунок, то далі ви підете. Вражайте безжально, і вас боятимуться. Дивіться на людей, – на чоловіків і на жінок, – тільки як на поштових коней, що їх лишають здихати на кожному перегоні, – і ви досягнете вершини своїх бажань. Запам'ятайте, ви нічого не доб'єтесь тут, поки вами не зацікавиться жінка. Треба, щоб вона була молода, багата, вродлива. А коли у вас спалахне справжнє почуття – ховайте його, як скарб, щоб ніхто навіть і не здогадувався про нього, інакше ви загинете. Якщо ви не будете катом, то станете жертвою. Якщо ви покохаете, зберігайте вашу таємницю! Не признавайтесь нікому, поки добре не знатимете, кому саме ви розкриваєте серце. Такого кохання у вас поки що нема, але треба заздалегідь оберігати його, тому вчіться не довіряти людям. Слухайте, Мігелю (вона мимохіть виказала себе цією помилкою), є щось жакливіше, ніж батько, покинутий своїми дочками, що, може, бажають йому смерті. Це – суперництво між двома сестрами. Ресто належить до знаті, його дружину приймають у вищому світі й при дворі, а її сестра, багата сестра, красуня Дельфіна де Нусінген, дружина фінансиста, вмирає з досади, її мучать заздрощі. Графиня де Ресто піднялася вище за неї на сто голів – і сестер уже немає. Ці дві жінки зрікаються одна одної, як зреклися свого батька. Тому пані де Нусінген ладна вилізати весь брук між вулицями Сен-Лазар і Гренель, аби її прийняли в моєму салоні. Вона гадала, що де Марсе допоможе їй досягти цієї мети, і стала рабою де Марсе. Вона набридла йому. Де Марсе про неї й не думає. Якщо ви введете Дельфіну до мене, то станете її улюбленцем, вона кохатиме вас палко. Якщо зможете – любіть її й ви, а якщо ні – використовуйте для своєї мети. Я прийму її раз чи двічі ввечері, серед тлумиша гостей, але ніколи не прийматиму вдень. Я буду з нею вітатись, і досить з неї. Перед вами зачинилися двері графині через те, що ви згадали ім'я батька Горіо. Так, любий мій, тепер ви двадцять разів підете до пані де Ресто і двадцять разів її не буде вдома. Вас наказано не приймати. Ну, то хай батько Горіо знайомить вас із Дельфіною де Нусінген. Красуня де Нусінген буде для вас вивіскою. Станьте її обранцем, і жінки захоплюватимуться вами. Її суперниці, приятельки, найкращі подруги схочуть відбити вас у неї. Є жінки, для яких чоловік стає жаданим лише тоді, коли він належить іншій, так само як деякі жалюгідні міщанки, надіваючи такі, як у нас, капелюшки, сподіваються разом із ними перейняти й наші манери. Ви матимете успіх. В Парижі успіх – усе, це ключ до влади. Якщо жінки скажуть, що ви дотепні й талановиті, чоловіки повірять цьому, – аби тільки ви самі їх не розчарували. Тоді ви можете всього бажати, всього добитись. Ви знаєте, що таке вищий світ, яке це збіговище дурнів і негідників. Не будьте ні з тими, ні з тими. А щоб ви не заблудилися в цьому лабіринті, я даю вам

замість Аріадниної нитки своє ім'я. Не скомпрометуйте його, – сказала вона, гордо підводячи голову й кидаючи на студента погляд королеви, – збережіть його чистим.

Тепер ідіть, залиште мене саму. Нам, жінкам, також доводиться битись.

– Якби вам була потрібна віддана людина, щоб піднести запалений гніт до порохового погребу... – промовив Ежен.

– Що ж тоді? – спитала віконтеса.

– Він ударив себе в груди, всміхнувся у відповідь на усмішку кухні і вийшов. Була п'ята година. Ежен зголоднів; він боявся спізнитися на обід. Це побоювання дало йому відчуття насолоди швидкої їзди по Парижу. Та ця суто фізична втіха не заважала Ежену поринати в думки. Коли юнак його віку почуває себе ображеним, він розпалюється, обурюється, погрожує кулаком усьому світові, хоче помститись і водночас сумнівається в самому собі. Растіньяка тепер гнітили слова: "Перед вами зачинилися двері графині". "Піду до неї, – сказав він собі, – і якщо пані де Босеан не помилилась, якщо мене наказано не приймати... тоді... тоді графиня де Ресто побачить мене в усіх салонах, де вона буває. Я навчуся битися на шпагах, стріляти з пістолета і вб'ю її Максима..." "А гроші? – казав йому внутрішній голос. – Де ти візьмеш грошей?" Раптом перед його очима знову заблищали розкоші, виставлені напоказ у покоях графині де Ресто. Він бачив пишноту, яку безсумнівно любила дочка вермішельника Горіо, позолоту, крикливо-дорогі прикраси – одне слово, розкіш вискочки з міщан, марнотратство дорогої утриманки. Цей сліпучий блиск раптом збляк перед величним палацом де Босеанів. Мрія Ежена, полинувши у вищі сфери паризького суспільства, нашіптувала йому тисячі лихих думок, роблячи його розум і совість поступливими. Тепер він бачив світ таким, яким він є: закони і мораль безсилі перед багатством; у грошах він убачав ultima ratio mundi[9].

"Правду каже Вотрен. Багатство – це чеснота", – подумав він.

Приїхавши на вулицю Святої Женев'єви, він швиденько піднявся до себе в кімнату, виніс візникові десять франків і ввійшов у мерзотну їдальню, де всі пансіонери зібралися за столом, немов худоба до ясел. Видовище цієї злиденної кімнати справило на нього гнітуче враження. Занадто різкий був перехід, занадто різкий контраст, щоб не збудити в ньому пориву честолюбства. З одного боку – свіжі й чарівні образи найвитонченішого світського життя, молоді, жваві постаті, оточені всіма дивами мистецтва й розкошів, одухотворені, сповнені поезії обличчя. З другого – похмурі картини в брудних рамах, обличчя, де від пристрастей лишилися тільки шнурочки й механізми, що колись рухали ними. Він пригадав поради, висловлені пані де Босеан у гніві покинутої жінки, її спокусливі пропозиції, і видовище злиднів підсилило їх. Растіньяк вирішив робити два паралельні підкопи, щоб домогтися багатства: спиратись і на кохання, і на науку, стати вченим – доктором права і світською людиною. Він був ще дуже наївний. Ці лінії – асимптоти, що ніколи не перехрещуються.

– Ви щось дуже похмурі, пане маркізе, – сказав Вотрен, кинувши на нього погляд, яким ця людина, здавалося, проникала в найпотемніші схованки душі.

– Я не маю бажання слухати жарти тих, хто називає мене паном маркізом, – відповів Ежен. – Щоб бути в Парижі справді маркізом, треба мати сто тисяч річного прибутку, а той, хто живе в "Домі Воке", аж ніяк не є улюбленцем фортуни.

Вотрен глянув на Растіньяка з батьківським і водночас зневажливим виразом, ніби кажучи: "Хлопчисько! Та я б тебе враз проковтнув". Потім відповів:

– Ви, мабуть, через те в поганому настрої, що не мали успіху в прекрасної графині де Ресто?

– Вона звеліла не приймати мене, бо я сказав їй, що батько її обідає за нашим столом, – вигукнув Растіньяк.

Усі столовники презирнулися. Батько Горіо опустил очі і відвернувся, щоб їх витерти.

– Ви запорошили мені око тютюном, – сказав він сусідові.

– Хто ображатиме батька Горіо, той відтепер матиме справу зі мною, – відповів Ежен, дивлячись на сусіда колишнього вермішельника. – Він вартий більше, ніж ми всі разом. Про дам я не кажу, – мовив він, обернувшись до мадмуазель Тайфер.

Це поклато край усім балачкам: Ежен говорив з таким виразом, що всі замовкли. Тільки Вотрен зухвало зауважив:

– Перш ніж брати батька Горіо під свою оборону і ставати його відповідальним видавцем, треба навчитися тримати в руці шпагу й добре стріляти з пістолета.

– Так я й зроблю, – сказав Ежен.

– То ви сьогодні починаєте війну?

– Можливо, – відповів Растіньяк. – Але я не зобов'язаний звітувати в своїх справах ні перед ким, бо й сам не стараюся довідатись, якими справами займаються інші люди вночі.

Вотрен глянув на Растіньяка спідлоба.

– Любий хлопче, коли хочеш, щоб тебе не дурили маріонетки, треба ввійти в балаган, а не підглядати крізь щілини. Годі, – додав він, побачивши, що Ежен от-от скипить. – Ми з вами ще побалакаємо, якщо бажатимете.

Настрій у всіх став похмурий і гнітючий. Батько Горіо, приголомшений фразою, кинutoю студентом, навіть не зрозумів, що ставлення до нього всіх присутніх змінилося на його користь і що юнак, який міг покласти край знущанням, узяв його під свою оборону.

– Виходить, – спитала пошепки пані Воке, – пан Горіо – батько графині?

– І баронеси, – відповів Растіньяк.

– Тільки це йому й лишається, – сказав Б'яншон Еженові, – я помацав йому голову: на ній одна-єдина гуля – гуля батьківська. Це – вічний батько. Ежен був такий серйозний, що жарт Б'янсона не розсмішив його. Він хотів скористатися з поради пані де Босеан і запитував себе, де і як роздобути грошей. Турботи опанували його, перед очима розгоралися пишні і zarazом пустельні рівнини світського життя. По обіді усі розійшлися, а Ежен лишився в ідальні.

– Значить, ви бачили мою дочку? – спитав його схвильовано Горіо.

Пробудившись від своїх мрій, Ежен узяв старого за руку і, дивлячись на нього розчулено, сказав:

– Ви – чесна й гідна пошани людина, ми потім поговоримо про ваших дочок. Він устав і, не бажаючи зараз слухати батька Горіо, пішов у свою кімнату, сів і написав матері листа.

"Дорога мамо!

– Чи нема у вас третьої груді, щоб підкріпити мене? Обставини склалися так, що я можу швидко досягти успіху. Але мені до зарізу потрібні тисяча двісті франків. Не кажіть батькові про моє прохання, він, мабуть, заперечуватиме. Проте, коли я не розживусь на ці гроші, то впаду в розпач, який може привести мене до самогубства. Я розповім вам, в чім справа, коли ми побачимось, бо треба було б списати цілі томи, щоб пояснити моє становище. Я, матусю, не програв і нікому не заборгував; але якщо ви хочете зберегти мені життя, вами дане, то знайдіть цю суму. Коротко кажучи, я буваю у віконтеси де Босеан, і вона взяла мене під свою опіку. Мені треба виїздити в світ, а в мене нема жодного су навіть на свіжі рукавички. Я ладен їсти тільки хліб і пити саму воду, ладен голодувати,

якщо треба, але не можу обійтися без знарядь, якими обробляють виноградники у цьому краї. Йдеться про те, чи вийду я на дорогу, чи захрясну в болоті. Я знаю, які надії ви покладаєте на мене, і хочу якнайшвидше їх здійснити. Добра моя матусю, продайте що-небудь із ваших спадкових коштовностей – я скоро поверну цей борг. Я добре знаю становище нашої сім'ї і зумію оцінити цю жертву; повірте мені, я не дарма прошу вас принести її, – інакше я був би нелюдом. Згляньтесь на моє благання, як на зойк пекучої потреби. Все наше майбутнє залежить від цієї підтримки, з цими грішми я маю розпочати кампанію, адже паризьке життя – це невпинна війна. Якщо треба буде для доповнення суми продати й тітчині мережива, скажіть їй, що я пришлю натомість значно кращі..."

і т.ін.

– Ежен написав і обом своїм сестрам; він просив їх прислати йому свої заощадження, не розголошуючи в сім'ї цієї жертви, яку вони, звичайно, будуть щасливі для нього принести. Він звернувся до їхньої делікатності, зачіпав струни честі, що так туго натягнуті й так голосно лунають у юних серцях. І все-таки, написавши ці листи, він був збентежений – вагався, тремтів. Юний честолюбець добре знав високе благородство цих душ, похованих у глушині, знав, скільки горя завдасть своїм сестрам, уявляв собі і їхні радості; з якою насолодою вони, замкнувшись, розмовлятимуть про свого улюбленого брата! В його уяві майнуло блискавичне видіння: сестри потай рахують свої нужденні гроші; він уявив собі, як вони вдаватимуться до дівочих хитрощів, щоб таємно надіслати йому ці гроші, вперше зважуючись на обман заради благородної мети. "Сестрине серце – це діамант чистоти, безодня ніжності", – подумав він. Йому стало соромно того, що він написав. А які палкі будуть їхні побажання, скільки чистоти буде в їхньому душевному пориві до небес! З якою насолодою підуть вони на самопожертву! А як сумуватиме мати, коли не зможе надіслати всієї суми! І всі ці високі почуття, всі тяжкі жертви будуть для нього тільки шаблем, щоб піднятися до Дельфіни де Нусінген. Кілька сльозинок, немов останні зернини фіміама, кинуті на священний вівтар сім'ї, бризнули з його очей. Він ходив туди й сюди по кімнаті, сповнений відчаю. Батько Горіо, побачивши його в такому стані крізь непричинені двері, увійшов до нього і спитав:

– Що з вами?

– Ах, добрий мій сусіде! І в мене є почуття сина й брата, так само як у вас почуття батька. Ви маєте підстави турбуватися про графиню Анастазі, вона в руках Максима де Трая, і він її погубить. © <http://kompas.co.ua> Батько Горіо вийшов, пробурмотівши кілька слів, яких Ежен не розібрав. На другий день Растіньяк поніс листи на пошту. Він вагався до останньої хвилини, але зрештою вкинув їх у скриньку, подумавши: "Мені пощастить!" – девіз картяра або великого полководця, девіз фатальний, який частіше приводить до загибелі, ніж до порятунку.

Через кілька днів Ежен пішов до графині де Ресто, але його не прийняли. Він ходив тричі, і тричі наражався на зачинені двері, хоч приходив у такі години, коли графа Максима де Трая там не було. Віконтеса не помилилася. Студент покинув навчання, ходив тільки на перекличку і, показавшись там, одразу ж зникав. Він міркував так, як і більшість студентів, відкладаючи заняття до того часу, коли настануть іспити. Вирішив тільки записатися на лекції другого і третього курсу, а потім одразу, за одним присідом, серйозно простудіювати право. Отже, він мав п'ятнадцять місяців дозвілля, щоб плавати по паризькому океану й там шукати прихильниць або ловити щастя.

– Протягом цього тижня Растіньяк двічі побував у пані де Босеан, але входив до неї тільки тоді, коли з двору виїздила карета маркіза д'Ажуда.

Ця славетна жінка, найпоетичніша постать Сен-Жерменського передмістя, ще на кілька днів лишилася переможницею і добилася відстрочки шлюбу мадмуазель де Рошфід із маркізом д'Ажуда-Пінту. Але ці останні дні, найпалкіші з усіх через її побоювання втратити щастя, мали прискорити катастрофу. Маркіз д'Ажуда, так само, як і Рошфіди, дивився на сварку й замирення з віконтесою як на щасливу обставину: вони сподівалися, що пані де Босеан помалу звикне до думки про його шлюб і пожертвує зрештою своїми ранковими втіхами заради події, яку сама природа передбачила в житті людини. Отже, д'Ажуда, повторюючи щодня найсвятенніші обіцянки, грав комедію, а віконтеса охоче вірила обманові. "Замість шляхетно викинутись у вікно, вона просто скочується сходами", – казала найближча її приятелька, герцогиня де Ланже. Однак останні промені світла все ще сяяли, віконтеса лишалася в Парижі й могла бути корисною своєму молодому родичеві, до якого почувала якусь марновірну прихильність. Ежен виявив до неї відданість і чулисть саме за таких обставин, коли жінка не бачить ні в чийх очах щирого співчуття і розради, – а якщо в такі хвилини чоловік і говорить їй ніжні слова, то тільки з розрахунку. Бажаючи досконало вивчити поле бою, перш ніж почати наступ на дім Нусінгенів, Растін'як вирішив розвідати про колишнє життя батька Горіо і зібрав точні відомості: ось що він узнав. – До революції Жан Жоашен Горіо був простим робітником-вермішельником, спритним, ошадливим і таким заповзятливим, що купив підприємство свого хазяїна, який випадково став жертвою першого ж повстання 1789 року. Він оселився на вулиці Жюсьєн, біля Хлібного ринку, і мав досить здорового глузду, щоб узяти на себе головування в секції, сподіваючись вести торгівлю під охороною найвпливовіших людей тієї небезпечної доби. Цей розумний вчинок заклав підвалини його багатства, нажитого під час голоду – справжнього чи штучно створеного, – коли ціни на хліб у Парижі неймовірно зросли. Люди билися біля дверей пекарень, а дехто тим часом тихцем скуповував у бакалійників макарони. За той рік громадянин Горіо нажив маєток, що дозволив йому згодом розгорнути торгівлю так широко, як це дозволяє великий капітал. З ним сталося те, що трапляється з усіма не дуже здібними людьми. Його сірість урятувала йому життя. До того ж про його багатство дізналися тільки тоді, коли воно вже не становило небезпеки, йому не заздрили. Хлібна торгівля, здавалося, поглинула весь його розум. Горіо не мав собі рівні, коли йшлося про хліб, про борошно, про висівки, про те, щоб визначити їхню якість, походження, зберігати їх, передбачити ціни, вгадати, чи буде врожай, чи недорід, дешево купити зерно, заpastися ним у Сіцилії чи на Україні. Дивлячись, як він веде свої справи, тлумачить закони експорту та імпорту зерна, вивчає їх зміст, помічає хиби, – можна було подумати, що він важить на пост міністра. Терплячий, діяльний, енергійний, наполегливий, швидкий у ділі, він орлиним зором все схоплював, усьому запобігав, усе передбачав, усе знав і все приховував: дипломат – у задумах, солдат – у поході. Але поза своїм ділом, вийшовши із простої і темної крамнички, на порозі якої він у вільні години стояв, спершись на одвірок, Горіо ставав тупим, неотесаним ремісником, людиною, не здатною зрозуміти ніякого логічного доказу, нечутливою до всіх духовних утіх, людиною, що засинає в театрі. Це був один із паризьких Долюбанів, сильних тільки своєю тупістю. Майже всі люди такої вдачі схожі між собою. Але майже в усіх ви знайдете в серці якесь високе почуття. Два могутніх почуття сповнювали серце вермішельника, поглинувши все його душевне тепло, як хлібна торгівля поглинула його розум. Дружина Горіо, єдина дочка багатого фермера з Брі, була об'єктом його безмірної любові, якогось релігійного обожування. Горіо схилявся перед цим тендітним, але сильним духом, чутливим і прекрасним створінням, таким протилежним його власній

природі. Якщо в людському серці є якесь природжене почуття, то хіба це не гордість – бути опорою слабшій істоті? Додайте до цього ще й кохання – цю палку вдячність ширих сердець до джерела своїх утіх, – і ви зрозумієте багато своєрідних явищ у духовному житті людей. Після семи років безхмарного щастя Горіо, на превелике лихо, втратив дружину; вона вже починала впливати на нього і поза сферою почуттів, можливо, їй пощастило б розвинути цю закоснілу натуру, збудивши в чоловікові розуміння світу і життя. По смерті дружини його ніжність до дітей перейшла розумні межі. Він переніс свою любов до дружини на дочок, які спочатку задовольняли цілком усі його батьківські почуття. Купці й фермери, намагаючись видати за нього своїх дочок, робили йому вельми вигідні пропозиції, але Горіо волів лишатися вдівцем. Його тесть, єдина людина, до якої він широко горнувся, запевняв, ніби Горіо поклявся зберегти вірність своїй дружині навіть після її смерті. Торговці Хлібного ринку неспроможні були зрозуміти цього шляхетного безглуздя, сміялися з нього й нагородили Горіо якимсь глузливым прізвиськом. Та коли один із них, щедро покропивши торговельну угоду, зважився кинути його у вічі Горіо, то дістав од вермішельника такого стусана в плече, що стрімголов відлетів до тумби на розі вулиці Облен. Безмежна відданість, боязка й ніжна любов Горіо до своїх дочок стала настільки відома всім, що якимось один із конкурентів, бажаючи спровадити його з ринку, щоб самому набивати ціну, сказав, ніби Дельфіну тільки-но збив кабріолет. Вермішельник пополотнів і негайно покинув ринок. Фальшива тривога викликала в ньому стільки суперечливих почуттів, що він кілька днів нездужав. На цього чоловіка він не опустив свого смертоносного кулака, але в критичних для того обставинах вигнав його з ринку, примусивши оголосити себе банкрутом.

– Виховував він своїх дочок, певна річ, нерозумно. Маючи понад шістдесят тисяч франків річного прибутку і не витрачаючи на власні потреби й тисячі двохсот франків, він вбачав своє щастя в тому, щоб задовольняти примхи дочок: найкращим учителям доручив розвивати в них таланти, необхідні добре вихованим дівчатам; найняв їм компаньйонку, – на щастя, це була жінка розумна й не позбавлена смаку; дочки їздили верхи, мали власний виїзд – одне слово, жили, мов коханки багатого старого вельможі. Досить їм було висловити якесь бажання, – і батько спішив його виконати, скільки б то не коштувало. За всі щедроти він просив тільки ласки. Вважаючи своїх дочок за ангелів, Горіо ставив їх, звичайно, вище за себе. Бідолаха любив навіть той біль, який походив від них. Коли дочки стали на порі, він дав їм волю вибирати собі чоловіків до власної любові; кожній призначив на посаг половину свого майна. За красунею Анастасі впадав граф де Ресто, і вона, схилиючись перед аристократією, покинула батьківський дім, щоб поринути у вищий світ. Дельфіна полюбляла гроші і тому вийшла за Нусінгена, банкіра, німця з походження, що дістав баронство від Священної Римської імперії. Горіо лишився вермішельником. Дочки й зяті незабаром стали соромитися його торгівлі, хоч у ній було все його життя. П'ять років умовляли вони старого покинути справи, і нарешті він погодився жити на гроші, виручені від продажу підприємства, й на заощадження останніх років; цей капітал, на думку пані Воке, в якій тоді оселився Горіо, мав давати йому вісім чи десять тисяч ліврів щороку. Він пішов жити в цей пансіон з розпачу, коли побачив, що зяті забороняють дочкам не тільки взяти його до себе, але й приймати відкрито.

Такі були відомості про батька Горіо, що їх дав пан Мюре, який купив підприємство вермішельника. Отже, припущення, які Растіньяк чув з уст герцогині де Ланже, підтвердилися. На цьому ми закінчуємо вступ, що передуює невідомій, але жакхливій трагедії паризького життя.

В кінці першого грудневого тижня Растіньяк одержав два листи – від матері і від старшої сестри Лори. Знайомий почерк викликав у нього трепет радості й страху. Два тоненькі аркушки несли життя або смерть його надіям. Коли він пригадував убозтво своїх рідних, його проймав якийсь страх, однак він був певний у найширшій їхній любові і не завагався б вислати з них усе до останньої краплі крові. Мати писала йому:

"Любий сину!

– Посилаю тобі те, що ти просив. Використай ці гроші розважливо; я не змогла б, навіть заради твого порятунку, добути ще раз таку значну суму, не сказавши про все твоєму батькові, бо це порушило б злагоду в нашій сім'ї. Щоб дістати стільки грошей ще раз, довелося б заставити наш маєток. Я не можу судити про твої плани, бо не знаю їх, але які ж вони, якщо ти боїшся мені їх довірити? Тобі не треба було б писати цілі томи пояснень – матері досить одного слова, і це слово розвіяло б мою тривогу. Не хочу приховувати від тебе, що твій лист справив на мене тяжке враження. Любий сину, що ж примусило тебе збудити в моєму серці такі побоювання? Напевне, ти дуже страждав, писавши мені, бо я тяжко страждала, читаючи листа. На який шлях ти хочеш ступити? Чи не буде твоє життя й щастя зв'язане з потребою вдавати з себе не того, ким ти є насправді, бувати у колі таких людей, де треба витрачати великі гроші, яких у тебе немає, і час, такий дорогоцінний для твого навчання? Любий мій Ежене, повір материнському серцю, криві шляхи не ведуть до великої мети. Терпіння й покора – такі мають бути чесноти юнака у твоєму становищі. Я тобі не дорікаю, я не хотіла б додати гіркоти до нашого подарунку. Мої слова – слова матері, так само довірливої, як і передбачливої. Якщо ти знаєш свої обов'язки, то я, твоя мати, знаю, яке в тебе серце й прекрасні наміри. Отже, я можу без остраху сказати тобі: вперед, любий мій! Іди! Я тремчу за тебе, бо я мати, але кожен твій крок ми з ніжністю супроводжуватимемо побажаннями й благословенням. Будь обережний, любий хлопчику. Ти повинен бути розважливий, як доросла людина, бо доля п'ятьох дорогих для тебе людей залежить від тебе. Так, усі наші надії в тобі, а твоє щастя – наше щастя. Всі ми молили бога, щоб він допоміг тобі у твоїх починаннях. Твоя тітка Марсійяк при цьому виявила нечувану доброту: вона зрозуміла навіть те, що ти писав про свої рукавички. "Авжеж, у мене слабкість до старшого племінника", – сказала вона весело. Ежене, щиро люби свою тітку! Про те, що вона для тебе зробила, я розповім тобі тільки тоді, коли ти доб'єшся успіху, бо інакше її гроші пектимуть тобі руки. Ви, діти, не розумієте, що значить пожертвувати пам'ятними речами. Та чого не зробиш заради вас! Тітонька доручає мені переказати тобі, що цілує тебе в чоло і хотіла б передати тобі з цим поцілунком здатність бути завжди щасливим. Ця прекрасна, добра жінка сама написала б тобі, якби не хірагра. Батько твій здоровий. Врожай нинішнього 1819 року перевершує наші сподівання. До побачення, любий мій, про твоїх сестер не пишу, бо тобі пише Лора. Я полишаю їй втіху побазікати про дрібнички нашого сімейного життя. Дай боже тобі успіху! О так, мій Ежене, добийся успіху, бо ти завдав мені такого пекучого смутку, що вдруге пережити його я не зможу. Я відчула, що значить бути бідною, коли так хочеться дати багатство своїй дитині. Ну, прощай. Не залишай нас без вістей і прийми поцілунок, що його посилає тобі твоя мати".

– Дочитуючи листа, Ежен заплакав, йому не виходив із пам'яті Горіо, який сплющував свою срібну чашку, щоб продати її й оплатити доччин вексель. "Твоя мати теж "сплющила" і продала свої коштовності, – сказав він сам до себе. – І тітка, напевне, плакала, продаючи свої фамільні реліквії. Яке ж ти маєш право засуджувати Анастазі? Ти заради свого егоїстичного

майбутнього зробив те саме, що вона зробила заради свого коханця. Хто ж із вас кращий – ти чи вона?" Студент відчував нестерпну муку. Він хотів зректися світського життя, не брати цих грошей. Він переживав ті благородні й прекрасні потаємні докори сумління, що їх рідко коли вміють оцінити люди, судячи собі подібних, докори, заради яких небесні ангели часто прощають злочинця, засудженого земним правосуддям. Растіньяк розгорнув сестрино лист, і від чарівних простодушних зворотів її мови у нього полегшало на серці.

"Любий брате!

– Твій лист надійшов саме вчасно. Ми з Агатою збиралися витратити свої гроші, але й самі не знали, що саме купити. Ти зробив так, як слуга іспанського короля, що поперекидав годинники свого пана, – ти нас помирив. Справді, ми раз у раз сперечалися про те, якому бажанню віддати перевагу, і не догадувалися, любий Ежене, про який спосіб, що задовольнив би всі наші бажання. Агата аж підскочила з радощів. Ми ходили цілий день наче божевільні, і це було так примітно (як каже тітонька), що мама суворо запитала нас: "Та що це з вами?" Якби вона трошки посварила нас, ми, мабуть, зраділи б іще більше. Жінкам-бо так приємно страждати за того, кого вони люблять! Але, незважаючи на всю свою радість, я замислилася й засмутилась. Я, певне, буду поганою дружиною, бо занадто марнотратна. Купила собі недавно два пояски, гарненький пунсон робити дірочки в корсетах – усякі дрібнички, і в мене лишилося менше грошей, ніж у нашої товстенької Агати: вона ощадлива і складає свої монетки до купки, мов сорока. У неї було двісті франків, а в мене, бідний мій друже, тільки сто п'ятдесят. Я так покарана, хочеться кинути пояс у колодязь, мені буде неприємно його носити. Я ж тебе обікрала! Агата була така мила. Вона сказала: "Пошлемо триста п'ятдесят франків від нас обох". Та я не хочу приховувати від тебе, як воно було насправді. Знаєш, що ми зробили, виконуючи твої вказівки? Взявши свої капітали, ми пішли удвох на прогулянку і, діставшись до великого шляху, побігли в Рюфек; там ми просто віддали гроші панові Грімбергу, що держить контору Королівської пошти. Назад ми летіли легко, як ластівки. "Чи не від щастя нам так легко?" – сказала Агата. Ми наговорили безліч таких речей, яких я вам, пане парижанине, повторювати не буду, бо мова йшла саме про вас. О дорогий братику, ми тебе дуже любимо, ось і все. Щодо таємниці, то, як каже тітонька, ми такі потайні, що здатні на все, навіть на мовчання. Мама потай їздила з тіткою до Ангулема, і обидві мовчали про високі політичні цілі своєї подорожі; перед тим відбувалися тривалі наради, на які нас не допускали, так само як і пана барона. Уми в державі Растіньяків працюють над великими починаннями. Інфанти й досі вишивають для її величності королеви муслінову сукню з ажурними квіточками, і робота ця – велика таємниця. Лишилося вишити ще тільки дві поли. Вирішено не споруджувати муру з боку Вертея, а насадити живопліт. Щоправда, народ не матиме фруктів зі шпалер, зате мандрівці милуватимуться чудовим краєвидом. Якщо наслідному принцові потрібні будуть носовички, то повідомляємо, що королева-вдова де Марсійяк, перебираючи свої скарби в скринях, відомих під назвою Геркуланума і Помпеї, знайшла сувій чудового голландського полотна, про який вона забула. До послуг принца голки, нитки і завжди червонуваті руки принцес Агати й Лори. Юні принци дон Анрі і дон Габріель не покинули своєї згубної звички об'їдатися виноградним варенням і дратувати своїх сестер; вчитися вони не хочуть, деруть пташині гнізда, зчиняють гармидер і, всупереч державним законам, зрізають вербові гілки собі на палички. Папський нунцій, по-простому кажучи – пан кюре, загрожує їм відлученням від церкви, якщо вони й надалі святі правила правопису приносять у

жертву байдкуванню. Прощай, любий брате! Не було ще листа, який ніс би стільки побажань щастя і стільки радісної любові. Коли приїдеш до нас, тобі доведеться розповісти нам дуже багато. Мені, як старшій, ти скажеш усе. Тітка натякнула нам, що ти маєш успіх у світі.

Про даму чутка є, про інше все – мовчок!

Зрозуміла річ – при нас! Слухай, Ежене, якщо хочеш, ми можемо обійтися без хусточок і пошити замість них тобі сорочки. Скоріше напиши мені про це. Якщо тобі негайно будуть потрібні гарні, добре пошиті сорочки, ми повинні одразу сісти до праці. Коли в Парижі є якісь нові фасони, надішли нам взірць, особливо для манжет. Прощай! Прощай! Цілую тебе в чоло, з лівого боку, в ту скроню, що належить тільки мені. Другий аркушик лишаю Агаті; вона обіцяла мені не читати того, що написала я, але для певності я стану коло неї, поки вона писатиме.

З любов'ю – твоя сестра Лора де Растіньяк".

– О, так! так! – мовив Ежен. – Розбагатіти хоч би там що! Ніякими скарбами не оплатити такої відданості. О, як би я хотів дати їм усе щастя світу! Півтори тисячі франків! – прошепотів він після паузи. – Треба, щоб кожна монета влучила в ціль! Лора має рацію. Справді, в мене сорочки тільки з грубого полотна. Заради щастя дорогої людини молода дівчина стає хитрою, як злодій. Чиста серцем, дбайлива, вона схожа на небесного ангела, що прощає земні гріхи, не розуміючи їх.

– Тепер він має доступ у світ. Ежен покликав кравця, порадився з ним, завоював його симпатії. Побачивши графа де Трая, Растіньяк зрозумів, який вплив має кравець на життя юнака. На жаль, немає середини між двома поняттями про кравця: кравець – або смертний ворог, або друг; це залежить від його майстерності. Ежен знайшов у своєму кравцеві людину, що усвідомлювала батьківську роль свого ремесла, дивлячись на нього як на ланку між сучасним і майбутнім юнаків. Вдячний Растіньяк збагатив його одним із своїх дотепів, якими він пізніше славився: "Я знаю дві пари штанів його роботи, – казав він, – що сприяли двом шлюбам з посагом, що давав двадцять тисяч ліврів прибутку на рік".

Півтори тисячі франків – і скільки хочеш костюмів! У цю хвилину в бідолоашного південця не лишилося ніяких сумнівів, і він прийшов до сніданку з тим виразом, на обличчі, що буває у юнака, коли в нього є певна сума грошей. Як тільки в кишеню студента попадають гроші, в його уяві неначе виростає фантастична колона, і він підноситься на цей п'єдестал. Хода його робиться пружною, рухи жвавіми, він відчуває, що знайшов точку опори, дивиться сміливо й прямо. Ще вчора, принижений і покірний, він стерпів би побої, а сьогодні ладен сам побити навіть першого міністра. З ним діється щось незвичайне. Він хоче все і все може, бажання його не знають меж, він веселий, великодушний, товариський. Одне слово, птах, ще недавно безкрилий, ширяє в просторі. Студент без грошей хапає лише зрідка крихту насолоди, мов той собака, що, подолавши тисячі небезпек, поцупив кістку і на бігу гризе її, висмоктуючи мозок. Та коли в кишені юнака бряжчать кілька випадкових золотих монет, він смакує свої втіхи, розтягує їх, ширяє в небесах, забувши саме слово "злидні". Йому належить цілий Париж. О молодість, пора, коли усе виблискує, іскриться і пломеніє! Пора нестримної сили, якої не вмють цінити ні жінки, ні чоловіки! Літа, коли борги та тривоги вдсятеро побільшують насолоди. Кому не доводилося ходити лівим берегом Сени між вулицею Сен-Жак і вулицею Сен-Пер, той нічого не тямить у людському житті!

"Ах, якби парижанки тільки знали, – думав Растіньяк, поїдаючи печені груші по ліару за штуку, що їх подавала пані Воке, – то вони сюди прийшли б шукати кохання".

В цю хвилину розсильний з контори Королівської пошти, подзвонивши біля ґратчастої хвіртки, зайшов до їдальні. Він спитав пана Ежена де Растіньяка, передав йому дві торбинки і попросив розписатися. В ту ж мить проникливий погляд Вотрена, мов батогом, шмагонув Растіньяка.

– Тепер ви маєте чим заплатити за уроки фехтування і стрільби у тирі, – сказав цей чоловік.

– Галіони прибули! – вигукнула пані Воке, дивлячись на торбинки.

Мадмуазель Мішоно боялася і глянути на гроші, щоб не показати своєї жадібності.

– У вас добра мати, – зауважила пані Кутюр.

– У нього добра мати, – повторив Пуаре.

– Так, матуся пустила собі кров, – сказав Вотрен. – Тепер можете хизуватися, виїздити в світ, полювати на посаг, танцювати з графінями, у яких волосся прикрашене персиковим цвітом. Але послухайте мене, юначе, частіше відвідуйте тир.

І Вотрен зробив жест, ніби цілив у супротивника. Растіньяк хотів дати поштареві на чай, але не знайшов нічого в кишені. Вотрен пошукав у себе і кинув розсильному двадцять су.

– Тепер вам відкрито кредит, – сказав він, глянувши на студента.

Растіньяк змушений був подякувати, хоч з того дня, коли, після візиту до пані де Босеан, у нього відбулася розмова з Вотреном, цей чоловік став йому нестерпний. Цілий тиждень Ежен і Вотрен, зустрічаючись, мовчки придивлялися один до одного. Студент марно питав себе, з якої б то причини. Немає сумніву, що думки діють прямо пропорційно тій силі, з якою вони зароджуються, і влучають туди, куди посилає їх мозок за якимсь математичним законом, схожим на той, що керує льотом ядра з гармати.

Наслідки їхньої дії можуть бути різні. Трапляються ніжні натури, і чужі думки руйнують їх, але є й добре озброєні характери, мідні черепи, від яких чужа воля, сплющуючись, відскакує, ніби куля від кам'яного муру.

Бувають натури мляві, м'які, як вата; чужі думки зариваються в них, мов ядра в пухку землю редуту. Растіньякова голова належала до тих, що

начинені порохом і вибухають від найменшої іскри. Жвавість і молодість робили його дуже чутливим до чужих думок, до тієї заразливості почуттів, які спричиняють стільки дивовижних явищ, що поза нашою волею захоплюють нас. Духовний зір його був такий самий гострий, як і його рисячі очі.

Кожне з його почуттів мало незвичайну далекосяжність і гнучкість, як у людей особливого хисту, що захоплюють нас вправним фехтуванням, умить помічаючи вразливе місце на кожному панцирі. А втім, за останній місяць у Ежена розвинулося стільки ж добрих якостей, скільки й вад. Ваді породжувалися вимогами світу й щораз більшими бажаннями. До його добрих якостей належало те південне завзяття, яке змушує вихідця з-за Луари йти назустріч труднощам, щоб їх подолати. Півничани вважають цю властивість за ваду; на їхню думку, вона хоч і спричинилася до початку Мюратового піднесення, зате стала й причиною його загибелі. З цього можна зробити висновок: коли південець уміє поєднати північну хитрість із сміливістю вихідця з-за Луари, він стає по-своєму досконалим і ніколи не відступає зі своїх позицій. Отже, Растіньяк не міг довго лишатися під обстрілом Вотренових батарей, не знаючи – друг він чи ворог. Часом Еженowi здавалося, ніби ця незвичайна людина підмічає всі його пристрасті й читає в його серці, а сама вміє усе сховати, мов той глибокодумний і нерухомий сфінкс, що все знає, все бачить і нічого не каже. Тепер, з повним гаманцем у кишені, Ежен збунтувався.

– Будьте ласкаві зачекати, – сказав він Вотренові, що, допивши каву, підвівся й хотів уже йти.

- Чому? - спитав цей сорокарічний чоловік, надягаючи свого крилатого капелюха й беручи залізного ціпка, якого він часто крутив у руці, мовби показуючи, що не боїться нападу хоч би й чотирьох розбійників.

- Я хочу повернути вам борг, - провадив Растіньяк, покvapливо розв'язуючи одну торбинку й відраховуючи пані Воке сто сорок франків. - Жаліти мішка - не мати друга, - сказав він удові. - Ми з вами квити аж до дня святого Сільвестра. Розміняйте мені сто су.

- Жаліти друга - не мати мішка, - повторив Пуаре, дивлячись на Вотрена.

- Ось ваші двадцять су, - сказав Растіньяк, простягаючи монету сфінксові в парюку.

- Можна подумати, що ви боїтесь бути мені зобов'язаним бодай чим-небудь! - вигукнув Вотрен, пронизуючи юнака допитливим поглядом, і посміхнувся до нього з тією діогенівською іронією, яка завжди так дратувала Ежена.

- Що ж... так воно і є, - відповів студент, тримаючи в руці обидві торбини і збираючись іти до себе в кімнату.

Вотрен рушив був до дверей, що вели у вітальню, а студент хотів вийти через двері на сходи.

- А чи ви розумієте, маркізе де Растіньякорама, що розмовляли зі мною не дуже чемно? - зауважив Вотрен і, вдаривши по дверях ціпком, підійшов до студента, який холодно дивився на нього.

Растіньяк зачинив двері в їдальню і повів Вотрена у закуток біля сходів, між кухнею та їдальнею, де були широкі двері в садок, а над ними низеньке довгасте віконце з ґратами. В цей час Сільвія вийшла з кухні, і студент сказав Вотренові у її присутності:

- Пане Вотрен, я не маркіз і мене звуть не Растіньякорама.

- Вони битимуться, - мовила байдужим тоном мадмуазель Мішоно.

- Битимуться! - повторив Пуаре.

- Е, ні, цього не буде, - відповіла пані Воке, погладжуючи стосик монет.

- Але вони уже йдуть під липи, - скрикнула мадмуазель Вікторина, підводячись, щоб глянути у садок. - Бідний юнак, адже його правда.

- Ходімо, люба, - сказала пані Кутюр, - нас це не стосується.

Пані Кутюр і Вікторина зібралися вже вийти, але на порозі зустріли гладку Сільвію, що загородила їм дорогу.

- Цього тільки й бракувало! - мовила вона. - Пан Вотрен сказав панові Ежену: "Порозуміймося", потім узяв його під руку, і, бач, вони походжають по наших артишоках!

В цю хвилину з'явився Вотрен.

- Матусю Воке, - сказав він, усміхаючись, - не лякайтеся: я хочу під липами випробувати свої пістолети.

- О пане, - сказала Вікторина, благально склавши руки, - за що ви хочете вбити пана Ежена?

Вотрен відступив на два кроки і уважно глянув на Вікторину.

- Оце-то історія! - вигукнув він так глузливо, що дівчина почервоніла. - Цей юнак дуже милий, правда ж? - додав він. - Ви подали мені ідею, люба дитино. Я ошаслиблю вас обох.

Пані Кутюр взяла свою вихованку під руку і повела геть, кажучи їй на вухо:

- Що з вами, Вікторино, я не впізнаю вас сьогодні.

- Я не хочу, щоб у мене в домі стріляли з пістолетів, - сказала пані Воке.

- Ви ж налякаєте всіх сусідів, та ще й поліція прийде.

- Добре, заспокойтеся, матусю, - відповів Вотрен, - Тихо, тихо, все гаразд, ми підемо в тир.

Він вернувся до Растіньяка і фамільярно взяв його під руку.

– Якщо я доведу вам, що за тридцять п'ять кроків п'ять разів підряд влучу з пістолета у винового туза, ви й тоді будете кокошитись? Ви, здається, забіяка й по-дурному дасте себе вбити.

– Ви вже відступаєте? – сказав Ежен.

– Не збурюйте мені жовчі, – відповів Вотрен. – Сьогодні не холодно, ходімо, сядьмо отам, – сказав він, показуючи на лавку, пофарбовану в зелений колір. – Там нас ніхто не почує. Мені треба з вами поговорити. Ви – милий хлопчисько, і я вам не бажаю лиха. Я вас люблю, слово... Дури... – тьху, чорт! – слово Вотрена. Чому я вас люблю, скажу потім. А тим часом я вас знаю, як свої п'ять пальців, і доведу вам це. Покладіть ваші торбинки сюди. – Він показав на круглий стіл.

Растіньяк поклав гроші на стіл і сів, зацікавлений раптовою зміною поведінки цього чоловіка, який тільки-но збирався його вбити, а тепер прикидався його зичливцем.

– Вам дуже хотілося б знати, хто я, що я робив раніше, що роблю тепер, – вів далі Вотрен. – Ви занадто цікаві, хлопче. Ну, ну, тихо. Ви багато чого почуєте. Мені не поталанило. Вислухайте мене спочатку, відповідатимете потім. Ось вам моє минуле життя в загальних рисах. Хто я? Вотрен. Що я роблю? Те, що захочу. Далі. Кортить знати мою вдачу? Я добрий до тих, хто добрий до мене або хто мені до душі. Цим я все дозволю, вони можуть надавати мені стусанів, і я навіть не крикну: "Стережись!" Та, хай йому біс, я лихий, як чорт, до тих, хто мене дратує або хто мені не до вподоби. І скажу вам, для мене вбити людину – однаково що плюнути. Але вбиваю я тільки тоді, коли нема іншої ради, і намагаюсь облагоджувати все чистенько. Я майстер свого діла. І от якось я прочитав мемуари Бенвенуто Челліні, та ще й італійською мовою! Ото був справжній молодець. Саме він і навчив мене наслідувати провидіння, яке вбиває нас скрізь і всюди, але, крім цього, він навчив мене любити красу в усьому, де тільки вона є. Хіба це не захоплююча гра – битися одному проти всіх і перемагати? Я багато міркував про безладдя сучасного соціального ладу. Дуель, голубе, – це дитяча забавка, безглуздя. Коли один із двох мусить загинути, треба бути йолопом, щоб здатися на волю випадку. А що таке дуель? Орел чи решка – ось що. Я влучаю у винового туза п'ятьма кулями підряд, одна на одну, та ще й з тридцяти п'яти кроків! Маючи такий талант, здається, можна бути певним, що вб'єш супротивника. А от я стріляв у одну людину з двадцяти кроків і схибив. Той дивак ніколи в житті не тримав у руках пістолета. Дивіться, – сказав студентові цей незвичайний чоловік, розстібаючи жилет і показуючи свої волохаті, як ведмежа спина, груди, вкриті якоюсь гидкою рудою шерстю, що викликала жах і огиду. – Помачайте, отой молокосос таки підсмалив мені хутро, – промовив він, вкладаючи палець Растіньяка в заглибину на своїх грудях, і додав: – Але тоді я був дитваком, мені було, як тепер вам, двадцять один рік. Я ще вірив у дещо, у жіноче кохання, в цілу купу всяких дурниць, яких ви ще накоїте. Могло статися, що ми з вами билися б, правда ж? Можливо, ви мене вбили б. Припустімо, я лежу в могилі; а куди подітися вам? Довелося б тікати в Швейцарію, жити на татусеві гроші, а їх немає. Тепер я вам наمالю ваше становище, але зроблю це з висоти своєї переваги, бо добре вивчив життя на цьому світі і впевнився, що є тільки два виходи: тупа покора чи бунт. Я особисто не корюся нічому, – зрозуміло? А чи знаєте ви, зважаючи на ваш теперішній розмах бажань, що потрібно вам? Мільйон, та ще й негайно. Без цього ми з нашою голівкою можемо потрапити в сіті Сен-Клу, щоб пересвідчитись, чи є Господь Бог. Так ось, цей мільйон я вам дам. – Вотрен замовк і поглянув на Ежена. – Ага! Тепер ви вже лагідніше дивитесь на милого дядечка Вотрена. Почувши слово "мільйон", ви стали схожі на дівчину, якій сказали: "Сьогодні ввечері", і вона чепуриться, облизуючись,

мов кішечка після молочка. Чудово. Отже, вперед? Плеч-о-плеч. Ось ваш рахунок, юначе. Там, у провінції, у нас є татусь, матуся, старенька тітка, дві сестри (вісімнадцяти й сімнадцяти років), двоє малих братів (п'ятнадцяти і десяти років) – он яка команда. Тітка виховує ваших сестер. Кюре дає уроки латини братам. Сім'я частіше перебивається на варених каштанах, ніж на білому хлібі, татусь береже свої штани, у матусі щонайбільше одна сукеночка на зиму і одна на літо, сестри ходять абияк. Я все знаю – бував на півдні. Мабуть, саме таке становище і у вас; якщо вам надсилають тисячу двісті франків на рік, то земелька ваша дає не більше трьох тисяч. Але в нас є куховарка і служник, – треба ж хоч про людське око зберігати пристойність, бо тато все-таки барон. Що ж до нас особисто, то ми честолюбні. Босеани – нам рідня, а ми ходимо пішки; жадаємо багатства, а не маємо жодного су; їмо вариво матусі Воке, а полюбаємо розкішні обіди в Сен-Жерменському передмісті; спимо на убогому ліжку, а мріємо про палац! Я не засуджую ваших бажань. Честолюбство властиве не всім, серденько. Спитайте в жінок, які чоловіки їм більше подобаються, – честолюбні. У честолюбців більше сили, в них кров багатша на залізо, серце гарячіше, ніж в інших чоловіків. А жінка в розквіті свого життя почуває себе такою гарною і щасливою, що віддає перевагу чоловікові, обдарованому великою силою, хоча б ця сила загрожувала розчавити її. Я перелічив усі ваші бажання, щоб поставити вам одне запитання: у вас вовчий апетит, гострі зубки; як нам роздобути собі добрий кусень? Насамперед треба проковтнути Кодекс законів – заняття нецікаве, і нічого воно не навчає. Проте це потрібно. Хай так. Припустімо, ми стаємо членом суду, а потім головою суду присяжних, і тоді ми випаємо З.К.[10] на плечі бідолах, які кращі за нас, і тим доводимо багатіям, що вони можуть спати спокійно. Це не весело, та й неабияка морока. Спочатку – два роки тинятися в Парижі, дивитися на солоденьке, до якого ми такі ласі, не сміючи його торкнутись. Весь час бажати й не задовольняти своїх бажань – річ дуже обтяжлива. Якби ви були німецькі й мали темперамент молюска, то вам можна було б нічого не боятись; але кров у вас лев'яча, гаряча й апетит такий, що примусить робити двадцять дурниць на день. Отже, ви зазнаєте муки, найтяжчої з усіх, якими тільки всеблагий господь наповнив пекло. Припустімо, що ви будете розважливі, питимете молоко й писатимете елегії. Тоді, які б великодушні ви не були, вам після поневірянь і злиднів, від яких і собака сказиться, доведеться починати з помічника прокурора десь у провінційній глушині, де уряд кине вам тисячу франків на рік, а це все одно що пісний суп м'ясниковому псові. Гавкай на злодіїв, обороняй багатих, посилай на гільйотину відважних людей. Красенько дякую. Якщо у вас немає протекції, то так і згниєте у вашому провінційному трибуналі. В тридцять років ви будете суддею й одержуватимете тисячу двісті франків на рік, якщо до того часу не викинете суддівської мантиї на смітник. Роки у сорок одружитесь з якою-небудь дочкою мірошника, взявши за нею тисяч шість ліврів ренти. І слава богу! Маючи покровителів, ви в тридцять років станете провінційним прокурором, діставатимете тисячу екю платні і одружитесь із дочкою мера. Якщо ж ви вчините яку-небудь дрібну політичну підлоту, наприклад, прочитаєте на виборчому бюлетені Віллель замість Манюель – адже ці прізвиська римуються, і совість може бути спокійна, – тоді ви в сорок років вискочите в генерал-прокурори і зможете стати депутатом. При цьому затамте собі, любий хлопчику, що в нас на сумлінні вже чимало гріхів, що ми двадцять років терпіли прикрощі й нестатки, а наші сестри постаріли в дівках. Крім того, маю честь звернути вашу увагу на те, що у Франції тільки двадцять генерал-прокурорів, а претендентів на цю посаду двадцять тисяч; серед них є й такі молодчаги, що ладні продати жінку й дітей, аби

піднятися хоч на одну зарубку. Якщо таке ремесло вам не до вподоби, пошукаємо чогось іншого. Чи не хоче барон де Растіньяк стати адвокатом? О, чудово! Треба скніти десять років, витрачати по тисячі франків на місяць, мати бібліотеку, приймальню, бувати в світі, молоти язиком, прикладатися до мантиї повіреного, щоб одержувати від нього справи, плазувати в суді. Я б не заперечував, якби ця професія вас до чогось довела. Але знайдіть мені в Парижі хоч півдесятка адвокатів віком п'ятдесят років, які заробляли б більше ніж п'ятдесят тисяч франків на рік. Ет, краще вже стати піратом, ніж приректи себе на таку мізерію. До того ж де взяти на це грошей? Невеселе діло. У вас є ще одна можливість – посаг за жінкою. Хочете одружитися? Для вас це однаково, що почепити собі камінь на ший; та й якщо ви одружитесь заради грошей, де ж тут почуття честі, шляхетне походження? Краще сьогодні ж підняти бунт проти умовностей людської моралі. Одружитися з розрахунку – означає звиватися змією перед жінкою, лизати ноги її матері, чинити такі підлоти, що й свині гидко. Тьху! І хоч би ви принаймні знайшли в цьому щастя. Але в такому шлюбі ви станете жолобом для спуску нечистот. Краще вже воювати з чоловіками, ніж боротися з власною дружиною. Ви, юначе, на роздоріжжі життя – вибирайте шлях. А втім, його вже обрано; ви побували в кухні де Босеан і відчули, що таке розкіш. Ви відвідали й пані де Ресто, дочку батечка Горіо, і побачили, що таке парижанка. В той день, коли ви повернулись від неї, на вашому лобі написано було одне слово, і я легко його прочитав: пробитися! Пробитися за всяку ціну! Браво, сказав я, цей молодець мені до душі. Вам були потрібні гроші. Де їх узяти? Ви пустили кров вашим сестрам. Усі брати, більше чи менше, обдирають своїх сестер. Хтозна, як вам пощастило вирвати ці півтори тисячі франків з такої глушини, де каштанів більше, ніж золотих монет, але ці гроші розлетяться, мов порох на вітрі. Що робити тоді? Може, ви збираєтеся працювати? Але праця, як ви її уявляєте, дає на старість людям, подібним до Пуаре, хіба що куточок у пансіоні матусі Воке. П'ятдесят тисяч юнаків, що перебувають у вашому становищі, прагнуть якнайшвидше розбагатіти. Ви тільки один із багатьох. Зважте, які зусилля вам доведеться робити, який запеклий бій витримати. Ви пожиратимете один одного, наче павуки в банці, бо ж немає п'ятдесяти тисяч прибуткових посад. Чи знаєте ви, як тут прокладають собі дорогу? Блиском генія або підлою спритністю. Треба врізатись у цю людську масу, як гарматне ядро, або закрастися, як чума. Чесністю не доб'єтесь нічого. Перед могутністю генія всі схиляються: його ненавидять і намагаються очорнити, бо він усе бере не ділячись, але йому скоряються, коли він стоїть твердо; одне слово, перед ним схиляються, якщо не вдалося затоптати його в багно. Підлота – скрізь, талант – рідкість. Отож підлота стала знаряддям незліченної кількості нездар, і ви скрізь відчуватимете її вістря. Ви побачите жінок, які витрачають десять тисяч франків на туалети, хоч їхні чоловіки одержують усього шість тисяч франків. Ви побачите урядовців з платнею тисяча двісті франків на рік, які купують маетки. Ви зустрінете жінок, що продають себе задля прогулянки в кареті із сином пера Франції, бо в ній можна їхати середньою алеєю в Лоншані. Ви вже бачили, як цей дурень, батечко Горіо, змушений був оплатити вексель своєї дочки, хоч її чоловік має п'ятдесят тисяч ліврів річного прибутку. Закладаюся, що ви не ступите й двох кроків у Парижі, не наразившись на диявольські махінації. Ставлю свою голову проти оцього корінця салати, що ви гірко розчаруетесь у першій жінці, яка вам сподобається, хоч би вона була молода, гарна й багата. Всі вони порушують закони, воюють з чоловіками з усякого приводу. Я б ніколи не скінчив, якби схотів розповісти про всі ті махінації, до яких удаються заради вбрання, коханців, дітей, заради домашніх потреб або з гонору, але рідко з добрих намірів. Ось чому людина

чесна – усім ворог. А як ви гадаєте, що таке чесна людина? В Парижі чесна людина – це той, хто діє мовчки і ні з ким не хоче ділитися. Я не кажу про тих бідолашних ілотів, які роблять чорну роботу, ніколи не отримуючи за неї винагороди, я називаю їх небораками Господа Бога. Безумовно, тут панує чеснота в повному розквіті своєї дурості, але тут панують і злидні. Уявляю собі, як скривилися б оці праведники, коли б Господь Бог їм устругнув штуку й відмінив Страшний Суд. Отже, якщо ви хочете швидко забагатіти, треба вже бути багатим або ж удавати такого. Щоб забагатіти, треба ставити у грі великі куші, а будеш скупитися – пиши пропало. Якщо серед представників сотні професій, вам доступних, знайдеться чоловік десять, котрі швидко добиваються успіху, їх називають злодіями. Робіть висновки самі. Ось вам життя таке, як воно є. Не краще, ніж кухня – так само смердить, а коли хочеш щось зладити, брудні руки, тільки по тому вмій добре змити з них бруд: оце вам і вся мораль нашої доби. Якщо я так дивлюся на світ, то маю на це право – я його знаю. Ви думаєте, я його засуджую? Анітрохи. Він завжди був такий. Моралісти ніколи не змінять його. Людина недосконала. Вона буває то більш, то менш лицемірною, а дурням здається, що одна людина моральна, а інша – ні.

Я не звинувачую багатих для звеличення бідних: людина однакова і нагорі, й унизу, і посередині. На кожен мільйон у людському стаді трапляється десяток молодців, котрі ставлять себе над усім, навіть над законами. Я з їх числа. Якщо й ви така людина, сміливо йдіть просто до мети й тримайте голову високо. Але вам доведеться боротися проти заздрості, наклепів, посередності, йти проти всього світу. Наполеон зіткнувся з військовим міністром на ім'я Обрі, який мало не запроторив його в колонії. Перевірте самі себе. Щодня, прокидаючись уранці, спостерігайте, чи стало у вас сили волі більше, ніж було напередодні. Беручи все це до уваги, я запропоную вам таке діло, від якого навряд чи хто відмовився б. Слухайте уважно. У мене, бачте, є один задум. Я збираюся пожити патріархальним життям у великому, тисяч на сто арпанів маєтку, десь на півдні Сполучених Штатів. Хочу стати плантатором, мати рабів і нажити кілька мільйончиків на торгівлі биками, тютюном та лісом; хочу стати великим паном, робити що заманеться, вести таке життя, якого й не уявляють собі людці, що туляться тут по кам'яних норах. Я великий поет. Але віршів не пишу: моя поезія в діях і почуттях. У мене є п'ятдесят тисяч франків, на які й сорок негрів ледве чи купиш. А для мого майбутнього патріархального життя потрібно двісті негрів, і на це мені треба буде двісті тисяч франків. Негри, бачте, це дорослі діти, з якими ви можете робити що завгодно, і ніякий допитливий прокурор не притягне вас до відповідальності. З таким чорним капіталом я через десять років матиму три або чотири мільйони. А коли розбагатію, мене ніхто не питатиме: "Хто ти такий?" Я буду паном Чотири Мільйони, громадянином Сполучених Штатів. Мені буде п'ятдесят років, я ще не струхлявію і потішуся досхоchu. Коротко кажучи, якщо я здобуду вам мільйон посагу, чи дасте ви мені двісті тисяч франків? Двадцять процентів за комісію – невже це багато, га? Ви закохаєте в себе свою наречену; після шлюбу вдаватимете, ніби вас щось непокоїть, мучать докори сумління, і протягом тижня будете сумні. Потім, якимось уночі, трохи поманіжившись, ви признаєтесь жінці між двома поцілунками, що у вас двісті тисяч боргу, називаючи її при цьому "моя радість". Цей водевіль розігрують щодня найшляхетніші юнаки. Жінка без вагання віддасть свій гаманець тому, кому вона віддала серце. Може, ви думаєте, що втратите на цьому? Ні, ви знайдете спосіб заробити знову ваші двісті тисяч франків, облагодивши якусь обладку. З такими грішми і з вашою головою ви добудете капітал, який тільки схочете. Ergo[11] за півроку ви влаштуєте своє щастя, щастя

вашої милої жіночки і щастя вашого дядечка Вотрена, не кажучи вже про вашу сім'ю, що взимку хукає на пальці, бо не має палива. Хай вас не дивує ні моя пропозиція, ні мої умови. З шістдесяти блискучих шлюбів у Парижі сорок сім супроводять подібні угоди. Нотаріальна палата примусила пана...

– Що я повинен зробити? – жадібно спитав Растіньяк, перебиваючи Вотрена.

– Майже нічого, – відповів цей чоловік, у якого мимоволі вихопився радісний жест, наче в рибалки, котрий помітив, що риба клюнула. – Слухайте мене уважно! Серце бідної і знедаленої дівчини – це губка, ладна вбирати в себе кохання й така суха, що враз набухає, тільки-но на неї впаде крапля ніжності. Позалицятися до молодої дівчини, коли вона бідна, в розпачі, самотня і не підозрює про багатство, що на неї чекає! Та хіба, хай йому чорт, це не однаково, що мати всі козири в руках, знати виграшні номери лотереї або грати на курсі ренти, коли тобі заздалегідь усе відомо. Ви одразу збудуєте на міцних підвалинах незламний шлюб. Коли цій дівчині дістануться мільйони, вона кине їх вам до ніг, наче камінці. "Бери, коханий, бери, Адольфе, Альфреде чи Ежене", – скаже вона, якщо Адольф, Альфред чи Ежен будуть такі розумні, що пожертвують собою заради неї. Жертвувати собою – це значить продати щось із старого одягу, щоб піти з дівчиною у "Синій циферблат" поласувати шампінйонами з грінками, а звідти ввечері до театру Амбігю-Комік; можна заставити годинника й подарувати їй шаль. Я вже не кажу, звичайно, про різні любовні записочки та інші штучки, що їх полюбляють жінки: наприклад, будучи в розлуці з милою, побризкати лист водою, наче зросивши його сльозами. Та ви, гадаю, чудово обізнані з цією мовою сердець. Бачте, Париж схожий на ліс у Північній Америці, де бродять два десятки племен дикунів – іллінойців, гуронів, – полюючи в громадських угіддях. Ви, наприклад, мисливець, що полює на мільйони. Щоб їх спіймати, ви ставите пастки, тенета, принаджуєте звіра свистом. А взагалі люди полюють хто на що. Одні – на посаг, інші – на чуже банкрутство; той ловить душі, інший продає своїх спільників, зв'язавши їм руки й ноги. Того, хто повертається з добре набитим ягдташем, вітають, шанують, приймають у вибраному товаристві. Треба віддати належне цій гостинній місцевості: ви маєте діло з найтерплячішим у світі містом. Горді аристократи інших європейських столиць не приймають до свого середовища мільйонера-злочинця, а Париж розкриває йому обійми, бігає на його бали, їсть його обіди й цокається з його підлотою.

– А де ж знайти таку дівчину? – спитав Ежен.

– Вона поряд з вами, вона – ваша!

– Мадмуазель Вікторина?

– Авжеж.

– Як же це?

– Вона вже кохає вас, ця майбутня маленька баронесочка де Растіньяк.

– Таж у неї нічого нема, – заперечив здивований Ежен.

– Хе! Ось слухайте, – сказав Вотрен, – ще два слова, і все буде ясно.

Тайфер-батько – старий негідник; ходять чутки, що він убив одного свого друга за часів революції. Цей чолов'яга з крутого тіста, він один із тих, що мають незалежні погляди. Він – банкір, головний пайовик банку "Фредерік Тайфер і К°". Весь свій капітал він хоче лишити єдиному синові, позбавивши Вікторину її частки спадщини. Така несправедливість мені не до душі. Я, мов Дон Кіхот, люблю захищати кволого від сильного. Якби Господь Бог відібрав сина у Тайфера, банкір знову прийняв би дочку; йому потрібен якийсь спадкоємець – така вже дурна людська природа, а народити ще дітей він уже не може, я знаю. Вікторина ніжна й мила, вона швиденько прибере до рук свого татуса, і він у неї дзигою закрутиться під батіжком батьківської любові. Розчулена вашим коханням, вона не забуде вас і вийде за вас заміж.

Щодо мене, то я беру на себе роль провидіння і виконаю Божу волю. В мене є друг, який багато чим мені завдячує, полковник Луарської армії, тільки-но прийнятий у королівську гвардію. Він слухається моїх порад і став ультрароялістом. Це чоловік не з тих дурнів, що стійко тримаються своїх поглядів. Мені залишилося дати вам одну раду, ангеле мій: не зважайте ні на свої переконання, ні на свої слова. Продавайте їх, якщо на них буде попит. Той, хто вихваляється непохитністю своїх поглядів, завжди йде по прямій лінії, інакше кажучи – то дурень, що вірить у свою непогрішність. Принципів нема, є тільки події. Нема законів, є тільки обставини; людина високого лету сама пристосовується до обставин і подій, щоб керувати ними. Якби існували непорушні принципи та закони, народи не міняли б їх, як ми міняємо сорочку. Якась одна людина не повинна бути розумнішою за цілий народ. Людину, котра має незначні заслуги перед Францією, тепер шанують тільки тому, що вона до всього береться з великим запалом, хоч насправді годиться хіба на те, щоб стояти в Музеї промисловості з написом "Лафайєт". А тим часом кожен кидає камінь у князя, який зневажає людство і плює йому в обличчя стільки клятв, скільки воно вимагає від нього, проте не дає поділити Францію на Віденському конгресі. Він заслуговує лаврів – його топчуть у багно. О! Я знаю, як робляться ці справи, мені відомі таємниці багатьох людей. Ну, годі. Я тільки тоді матиму непохитні переконання, коли зустріну трьох людей, які будуть у згоді щодо застосування якогось принципу, а чекати цього мені доведеться довгенько. В жодному суді не можна знайти трьох суддів, що мали б одну думку про якийсь параграф закону. Але повертаюсь до свого приятеля. Досить мені попросити, і він ладен ще раз розіп'яти Христа. Досить одного слова дядечка Вотрена, і він затіє сварку з тим негідником, що не дає своїй бідній сестрі навіть ста су, і... – Вотрен підвівся, став у позицію й зробив випад фехтувальника, – і на той світ, – додав він.

– Який жах! – вигукнув Ежен. – Ви, звичайно, жартуєте, пане Вотрен?

– Та-та-та, спокійно! – сказав той. – Не прикидайтесь немовлям... А втім, якщо вам хочеться, гнівайтесь, обурюйтесь! Кажіть, що я падлюка, негідник, розбійник, бандит, тільки не називайте мене ні шахраєм, ні шпигуном! Ну, кажіть же, випалюйте свій заряд! Прощаю вам: це так природно у вашому віці. І я був такий. Але подумайте. Ви колись вчините щось гірше. Почнете упадати за гарненькою жінкою й братимете в неї гроші. Ви вже думаєте про це! Бо як вам іще пробитися, коли не шляхом свого вдаваного кохання? Чеснота, любий мій студенте, не ділиться: вона або є, або її нема. Нам кажуть, щоб ми каюлись Богові у гріхах... Нічого собі система! Завдяки їй можна змити свої гріхи каюттям! Спокусити жінку, щоб піднятися на певний щабель у суспільстві, посіяти розбрат між членами сім'ї – одне слово, вчинити потай безліч усяких підлот заради насолоди або особистих інтересів! Що це, по-вашому, – подвиги в ім'я віри, надії і любові? Коли денді за одну ніч відбирає у дітей половину їхнього добра, його ув'язнюють на два місяці, а чому ж бідняка, що вкрав тисячофранковий банкнот "за обставин, які збільшують провину", засилають на каторгу? Ось ваші закони. Немає там жодного параграфа, який не ґрунтувався б на безглузді. Людина в чистих рукавичках, з вишуканими манерами вчинила злочин, не проливши крові, а вдавшись до обману; убивця відімкнув двері відмичкою – і те і те нічні злочини. Між тим, що я вам пропоную, і тим, що ви неодмінно вчините колись, різниця невелика, якщо не брати до уваги пролитої крові. Ви вірите у щось непорушне в цьому світі? Облиште! Зневажайте людей і шукайте пролазок у сітях закону. Таємниця великих багатств, походження яких невідоме, полягає в злочині, забутому через те, що його було чисто зроблено.

- Годі, пане, я не хочу більше слухати, ви змусите мене не вірити самому собі. В цю хвилину почуття - мій єдиний порадник.

- Як хочете, мій красеню. Я думав, що ви сильніший, - мовив Вотрен. - Більше нічого не скажу. Одне тільки слово. - Він пильно глянув на студента і додав: - Я вам довірив таємницю.

- Юнак, що відмовився від вашої пропозиції, зуміє її забути.

- Добре сказано, мене це тішить. Інші були б, можливо, не такі сумлінні. Пам'ятайте, однак, про те, що я хотів би для вас зробити. Даю вам два тижні - подумайте. Так чи ні - на ваш розсуд.

"Яка залізна логіка в цієї людини! - подумав Растіньяк, дивлячись, як спокійно Вотрен іде, тримаючи цівка під пахвою. - Він одверто сказав мені те саме, про що пані де Босеан натякала всякими манівцями. Він роздирав мені серце сталевими пазурами. Навіщо я так прагну попасти до пані де Нусінген? Він розгадав мої наміри, тільки-но вони зародились у мене. Цей розбійник кількома словами розповів мені про чесноту більше, ніж я знав досі про неї від людей та з книжок. Якщо чеснота не терпить угод із сумлінням, значить, я обікрав сестер!" - сказав він, кидаючи торбинку на стіл.

Сівши, він поринув у тяжкі думи. "Не зрікатися чесноти - то найвище мучеництво. Воно то так! Всі вірять у чесноту, а хто чеснотливий? Воля - це кумир народів, але де на землі є вільний народ? Твоя юність іще чиста, як безхмарне небо, але ти хочеш стати великою людиною або багатієм, а хіба це не означає свідомо зважитись на те, щоб брехати, кланятись, плазувати, знов підводитись і знову підлещуватись й лукавити? Хіба це не означає - добровільно стати лакеєм у тих, хто сам брехав, кланявся, плазував? Перш ніж стати їх співучасником, треба їм служити. Ні, ні. Я працюватиму благородно, свято, працюватиму день і ніч. Хочу завдячувати всім, що матиму, тільки власній праці. Це найдовший шлях до багатства, але щовечора я спокійно кластиму на подушку голову, не обтяжену гнітючими думками. Хіба не чудово, оглядаючись на своє життя, бачити його чистим, як лілея?! Я і життя - ми наче жених і наречена. Але ж Вотрен показав, що буває з людьми після десятирічного шлюбу. До біса! Голова мені йде обертом. Не думатиму ні про що, серце - найкращий наставник".

- Еженові роздуми перервав голос товстухи Сільвії: вона повідомила, що прийшов кравець. Юнак зустрів його, тримаючи в руках дві торбинки з золотом і нітрохи цим не збентежений. Помірявши свої вечірні фраки, Ежен надів новий денний костюм, що зовсім змінив його зовнішність. "Я не гірший за графа де Трая, - сказав він сам до себе, - Нарешті я схожий на дворянина".

- Пане де Растіньяк, - звернувся до нього батько Горіо, входячи в Еженову кімнату. - Ви питали, чи я знаю, де буває пані де Нусінген.

- Еге ж!

- Так от, наступного понеділка вона буде на балу в маршала де Карільяно. Якщо ви зможете попасти туди, то розкажете мені, як розважались мої дочки, як вони були одягнені, - одне слово, все.

- А як ви дізналися про це, любий батечку Горіо? - спитав Ежен, запросивши його сісти біля каміна.

- Її покоївка сказала мені. Я дізнаюся про все, що роблять мої дочки, від Терези й Констанції, - весело відповів Горіо.

Старий скидався на юного коханця, який тішиться вже тим, що придумав хитрий спосіб увійти в життя коханої, не викликаючи в неї навіть підозри.

- Ах, ви їх побачите! - сказав він, наївно виявляючи свої болісні заздрості.

– Не знаю, – відповів Ежен. – Піду до пані де Босеан і попрошу її рекомендувати мене дружині маршала.

– Еженові дуже приємно було мріяти, як він з'явиться до віконтеси одягнений так, як тепер завжди одягатиметься. Те, що моралісти звуть "безоднями людського серця", насправді є не що інше, як спокусливі думки, мимовільні пориви власної вигоди. Всі ці блукання душі – тема для стількох просторікувань, – усі ці несподівані виверти ведуть до однієї мети: якнайбільше втіх! Побачивши себе в елегантному костюмі, в модних рукавичках і гарних чоботях, Растін'як забув про свої добродетельні наміри. Повернувшись спиною до правди, юність не наважується глянути на себе в дзеркало сумління, тоді як дозрілий вік дивився вже у нього, – ось і вся різниця між двома етапами людського життя.

Двоє сусідів, Ежен і батько Горіо, останнім часом заприятелювали. Їхня взаємна приязнь була наслідком тих самих психологічних причин, які викликали в студента зовсім протилежні почуття до Вотрена. Якщо сміливий філософ надумає визначити вплив наших почуттів на фізичний світ, то знайде чимало доказів їх матеріальної сили в стосунках між нами й тваринами. Який фізіолог зуміє розгадати вдачу людини так швидко, як то робить собака, що одразу відчуває, побачивши незнайому людину, друг вона йому чи ні. Чіпкі атоми – загальноживаний вираз, що означає одне з тих лінгвістичних явищ, які живуть у мові, всупереч безглуздим намаганням деяких філософів відсіяти, як полову, всі старі слова. Ми відчуваємо, коли нас люблять. Почуття кладе відбиток на все, воно летить через простір. Листи – це сама душа, таке точне відлуння голосу, що витончені натури вважають їх за один із найцінніших скарбів кохання. Несвідоме почуття батька Горіо можна порівняти з найвищою собачою чутливістю, отож він відчув прихильність, тепле ставлення до нього студента. Однак симпатія, що виникла між ними, ще не викликала їх на відвертість. Висловлюючи бажання познайомитися з пані де Нусінген, Ежен не сподівався увійти в її дім з допомогою старого, але він гадав, що той може проговоритися їй і цим зробить йому послугу. Батько Горіо говорив з ним про своїх дочок тільки в межах того, що Ежен дозволив собі висловити про них у присутності пансіонерів, повернувшись від пані де Ресто. Другого дня Горіо сказав йому:

– Любий пане де Растін'як, як ви могли подумати, ніби пані де Ресто розгнівалася на вас за те, що ви назвали моє ім'я? Обидві дочки дуже люблять мене. Я щасливий батько. Щоправда, зяті мої ставляться до мене кепсько. Я не схотів завдавати прикрощів моїм дочкам розбратом між мною та їхніми чоловіками і тому визнав за краще відвідувати дівчаток потайки. Ця таємничість дає мені багато радості, невідомої іншим батькам, які можуть бачити своїх дочок коли їм заманеться. Я цього не можу, розумієте? Тому в ясну погоду я йду на Єлісейські Поля, дізнавшись заздалегідь через покоївок, коли мої дочки виїжджатимуть на прогулянку. І я чекаю їх на тому місці, де вони мають проїхати, а коли їхні карети порівняються зі мною, моє серце шалено калатає; я милуюся на них і їхні убрання, а вони, проїжджаючи, ледь усміхаються мені, і ця усмішка осяває для мене всю природу, наче промінь ясного-ясного сонця. Я чекаю: вони ж повертатимуться. І я знову їх бачу. Повітря їх освіжило, вони порожевіли. Чую, як навколо кажуть: "Яка красуня!" Серце моє мліє від щастя. Хіба це не моя кров? Я люблю тих коней, які їх возять, я хотів би бути маленьким собачкою, якого вони тримають на колінах. Я живу їхніми радіщами. Кожен любить, як уміє. Моя любов нікому не шкодить. Яке кому діло до мене? Я по-своєму щасливий. Хіба ж це злочин – піти подивитися на дочок увечері, коли вони виходять із дому, щоб їхати на бал? Як сумно буває, коли я спізнюся і мені кажуть: "Пані поїхали". Якось я чекав до третьої години ранку, щоб

подивитись на Назі, бо я два дні її не бачив. Я трохи не вмер від радості. Прошу вас, коли мова заходить про мене, завжди тільки хваліть моїх дочок. Вони були б раді засипати мене подарунками, але я не хочу цього і кажу їм: "Бережіть гроші для себе! Навіщо вони мені? Мені нічого не треба!" Та й справді, що я таке? Нікчемний труп, бо душа моя перебуває там, де мої діти. Якщо вам пощастить побачити пані де Нусінген, скажете мені, яка з них двох вам більше подобається, – додав, хвилинку помовчавши, старий, коли Ежен уже зібрався йти: студент хотів погуляти в Тюїльрі до тієї години, коли можна буде з'явитись до пані де Босеан.

– Ця прогулянка мала для студента фатальні наслідки. Він був такий гарний, молодий, елегантний, що на нього звернули увагу кілька жінок. Помітивши, що на нього захоплено поглядають, він ураз забув про своїх обібраних сестер і тітку, а разом з ними і про свою добродісну бридливість. Він побачив, як над його головою майнув той демон, якого легко можна вважати за ангела, – цей сатана з барвистими крилами, що сипле рубіни, влучає своїми золотими стрілами в палаци, одягає в пурпур жінок і з безглуздою пишнотою прикрашає трони, що колись були такі скромні. Він уже чув голос цього бога гучного марнолюбства, брязкальця якого здаються нам символом могутності. Вотренові слова, хоч які цинічні, запали юнакові в душу, як у пам'яті дівчини залишається гидкий образ старої звідниці, що колись сказала їй: "Золота і кохання скільки завгодно!"

Безжурно поблукавши, Ежен о п'ятій годині з'явився до пані де Босеан, і там йому довелося зазнати одного з тих жакливих ударів, проти яких юне серце беззбройне. Віконтеса досі ставилася до нього з тією лагідною люб'язністю, з тією чарівною ввічливістю, що їх прищеплює аристократичне виховання, але довершує тільки ширість. А тепер, коли він увійшов, пані де Босеан сухо кивнула йому і кинула:

– Пане де Растін'як, я не можу прийняти вас, принаймні зараз. Я дуже зайнята...

– Для спостережливої людини, – а Растін'як уже навчився спостерігати, – ці слова, жест, погляд, інтонація були цілою повістю про характер і звички певної касты. Він побачив під оксамитовою рукавичкою залізну руку, під вишуканою чемністю – себелюбство, під лаком – дерево. Він, зрештою, збагнув, що означають слова: "Ми, король", які починаються під балдахіном трону, а кінчаються під нашоломником дрібного дворянина. Ежен занадто легковажно повірив у шляхетність жінки, поклавшись на її слова. Як і всі знедолені, він від широкого серця підписав ту чудову угоду, яка нібито має зв'язати добродієць з тим, кого він обдаровує своєю ласкою, і стверджує в першому ж своєму параграфі цілковиту рівність між людьми великої душі. Коли добродієць з'єднує воедино дві істоти, вона породжує небесне почуття, таке ж рідкісне й неоціненне, як і справжнє кохання. І те, й те – вияв щедрості високих душ.

Щоб потрапити на бал до герцогині де Карільяно, Растін'як проковтнув цю образу.

– Пані, – сказав він тремтячим голосом, – якби не вельми важлива річ, я б не прийшов вам надокучати; будьте милостиві, дозвольте мені поговорити з вами пізніше, я почекаю.

– Гаразд, приходьте обідати, – сказала вона, трохи зніяковівши від різкості своїх слів, бо ця жінка й справді була така сама добра, як і шляхетна.

Ежен був зворушений цією раптовою зміною, та все ж, виходячи, подумав: "Плазуй, терпи все! Якщо найкраща з жінок здатна в одну мить знищити всі обіцянки дружби й відкинути тебе, мов стоптаного шкарбана, то чого ж сподіватися від інших! Виходить, кожен має дбати тільки за себе? А втім,

її дім – не крамничка, і я не маю права нічого вимагати від неї. Треба, як каже Вотрен, стати гарматним ядром".

Але гіркі думки студента незабаром розвіялися від передчуття приємності, що її обіцяв йому обід у віконтеси. Таким чином, немов з волі фатуму, найдрібніші події його життя штовхали Ежена на той шлях, де, як казав жадливий сфінкс із "Дому Воке", йому доведеться, мов на полі бою, убивати, щоб не бути вбитим, дурити, щоб не обдурили його; де на самому початку доведеться залишити своє сумління, серце, надіти машкару, безжально грати долею людей і, як у Спарті, непомітно для стороннього ока готувати свою перемогу, щоб заслужити лавровий вінок.

Коли Ежен повернувся до віконтеси, вона знову була ласкава й добра з ним, як завжди. Вони вдвох пішли в ідальню, де віконт де Босеан уже чекав на свою дружину. Стіл було сервіровано з пишнотою, що за часів Реставрації, як відомо, досягла найвищої міри. Для віконта де Босеана, як і для більшості пересичених людей, уже не існувало інших утіх, крім смачної їжі. Він належав до гурманської школи Людовіка XVIII і герцога д'Ескара. Отже, стіл його являв подвійну розкіш – для смаку і для ока. Вражений Растіньяк ніколи не бачив такого видовища, бо він уперше обідав у домі, де високе становище в суспільстві було спадкове. На той час вийшли з моди вечери, якими звичайно закінчувались бали в епоху Імперії, коли військовим треба було набиратися сил, готуючись до боїв із зовнішнім і внутрішнім ворогом. Ежен бував досі тільки на балах. Самовпевненості, якою Растіньяк пізніше славився, він почав набувати вже тепер, і саме вона не дала йому розгубитися. Коли людина з палкою уявою бачить на столі різьблений срібний посуд і безліч особливих тонкощів у розкішній сервіровці, коли вона вперше милується нечутними рухами лакеїв, їй, певна річ, дуже важко перед цим сповненим постійного блиску життям віддавати перевагу нестаткам, хоч би на них вона й збиралася приректи себе ще вранці. На хвилину Ежен думкою полинув у пансіон Воке і відчув такий жах, що поклявся собі в січні вибратися звідти й оселитися в пристойному будинку, а водночас і позбутися Вотрена, чию важку руку він почував на своєму плечі. Якби уявити усі численні форми, яких набуває в Парижі видима чи потайна розпуста, розважлива людина не може не спитати себе: через яке непорозуміння держава відкриває в Парижі школи і збирає в них молодь, яким чином тут іще шанують честь гарних жінок, яким чином золото, виставлене в дерев'яних чашах у крамницях міняйлів, не зникає, мов за помахом чарівної палички? Але коли подумаєш, як мало злочинів, навіть провин, вчиняє молодь, то мимоволі переймаєшся великою повагою до тих терплячих Танталів, що борються самі з собою і майже завжди виходять з боротьби переможцями! Якби добре змалювати боротьбу цього бідного студента супроти Парижа, вийшов би чи не найдраматичніший епізод в історії нашої сучасної цивілізації.

Пані де Босеан даремно своїми поглядами запрошувала Ежена висловитись, він не хотів нічого говорити в присутності віконта.

– Ви поїдете зі мною сьогодні до Італійців? – спитала віконтеса в чоловіка.

– Ви, звичайно, не маєте сумнівів, що я охоче виконав би ваше бажання, – відповів він з іронічною гречністю, яка ввела в оману студента, – проте я повинен де з ким зустрітись в театрі Вар'єте.

"Зі своєю коханкою", – подумала пані де Босеан.

– А хіба д'Ажуда не буде у вас сьогодні ввечері? – спитав віконт.

– Ні, – відповіла вона з досадою.

– Ну, якщо вам неодмінно потрібен супутник, запросіть пана де Растіньяка. Віконтеса, усміхаючись, глянула на Ежена.

– Це вам дуже пошкодить, – зауважила вона.

"Француз любить небезпеку, бо здобуває у ній славу", як казав Шатобріан, - відповів Растіньяк, схиливши голову.

Через кілька хвилин він мчав з пані де Босеан у двомісній кареті до модного театру; коли, увійшовши в центральну ложу, він побачив, що всі лорнети спрямовані не тільки на віконтесу, її елегантний туалет, але й на нього, все видалося Растіньякові якоюсь чарівною феєрією. Одне зачарування змінялося іншим.

- Ви хотіли щось мені сказати, - нагадала йому пані де Босеан. -

Подивіться, он пані де Нусінген, у третій ложі від нас. Її сестра і пан де Трай сидять з другого боку.

Кажучи це, віконтеса глянула на ложу, де мала сидіти мадмуазель де Рошфід, і обличчя її зясніло: пана д'Ажуда там не було.

- Вона чарівна, - сказав Ежен, подивившись на пані де Нусінген.

- У неї білі вії.

- Так, але який гарний тонкий стан.

- Зате великі руки.

- Гарні очі.

- Надто довгасте обличчя.

- Видовжені форми - ознака породи.

- Коли це так - її щастя. Гляньте, як вона піднімає і опускає свого лорнета. Породи Горіо позначається в кожному її русі, - сказала віконтеса на превеликий подив Ежена.

Справді, пані де Босеан оглядала зал крізь лорнет і, здавалося, не звертала ані найменшої уваги на пані де Нусінген, а проте стежила за кожним її рухом. Публіка зібралася вишукана. Дельфіні де Нусінген дуже лестило, що елегантний, вродливий кузен пані де Босеан приділяє їй особливу увагу, не зводячи з неї погляду...

- Це непристойно - отак не спускати з неї очей, пане де Растіньяк. Ви нічого не доб'єтесь, нав'язуючись людям.

- Люба кузино, - сказав Ежен, - ви вже зробили для мене багато; коли хочете довершити своє добре діло, то прошу вас, зробіть мені одну послугу, яка вас не обтяжить, а мене ошчасливить. Я закохався.

- Уже?

- Так.

- В оцю жінку?

- А хіба ж хтось інший поставився б прихильно до моїх домагань? - спитав він, кинувши на кузину пильний погляд і, помовчавши, вів далі: - Герцогиня де Карільяно - приятелька герцогині Веррійської, і ви, певне, бачитеся з нею; будьте ласкаві, відрекомендуйте мене їй і візьміть із собою на бал, який вона дає в понеділок. Я там зустрінуся з пані де Нусінген і дам перший бій.

- Охоче, - сказала віконтеса. - Якщо вона вам уже припала до вподоби, то ваші сердечні справи чудові. Бачите, он де Марсе, в ложі княгині Галатіон. Пані де Нусінген страждає, її мучать ревності. Це дуже слушна хвилина, щоб полонити серце жінки, особливо дружини банкіра. Всі ці дами з Шоссе д'Антен дуже мстиві.

- Що ж зробили б ви в такому випадку?

- Я? Страждала б мовчки.

В цю хвилину в ложу пані де Босеан увійшов маркіз д'Ажуда.

- Я кинув свої справи, щоб знову побачити вас. Мій вчинок - не жертва, отож я й кажу вам про це.

- Обличчя віконтеси засяяло радістю, і Ежен зрозумів різницю між виразом справжнього кохання і кривлянням паризького кокетства. Милуючись своєю кузиною, він замовк, і, зітхнувши, поступився місцем панові д'Ажуда. "Яке

благородне, високе створіння – жінка, що так кохає! – подумав він. – І цей чоловік хоче зрадити її задля якоїсь ляльки! Як можна її зрадити?" Серце його сповнилося дитячою люттю. Йому хотілось упасти до ніг пані де Босеан, хотілося мати демонічну владу, щоб понести її в своєму серці, як орел несе з долини в своє гніздо маленьку білу кізочку-сисунця. Він почував себе приниженим, бо в цьому великому музеї краси не було його картини – жінки, що кохала б його. "Коханка і панівне становище – ось ознака могутності", – подумав Ежен. І він подивився на пані де Нусінген, як скривджена людина дивиться на кривдника. Віконтеса обернулась до нього і швидким поглядом висловила йому безмірну вдячність за його скромність. Перша дія закінчилась.

– Ви досить добре знайомі з пані де Нусінген, щоб представити їй пана де Растіньяка? – спитала віконтеса маркіза д'Ажуда.

– О, вона буде дуже рада познайомитися з паном де Растіньяком, – відповів маркіз.

Красень португалець підвівся, узяв під руку студента, і той за одну мить опинився перед пані де Нусінген.

– Баронесо, – сказав маркіз, – маю честь представити вам шевальє Ежена де Растіньяка, кузена віконтеси де Босеан. Ви так причарували пана де Растіньяка, що мені схотілося довершити його щастя, наблизивши його до його кумира.

Ці слова було сказано жартівливим тоном, щоб згладити їх грубуватий зміст, який у гарній формі завжди подобається жінкам. Пані де Нусінген усміхнулась і запросила Ежена сісти в крісло свого чоловіка, що тільки-но вийшов.

– Не наважусь пропонувати вам лишитися тут зі мною, пане, – сказала вона.

– Той, хто має щастя бути в товаристві пані де Босеан, не покине її.

– Але мені здається, пані, – тихо відповів Ежен, – що моїй кузині буде приємніше, коли я zostануся тут. Перед приходом пана маркіза ми розмовляли про вас і про вашу шляхетність, – додав він голосно.

Пан д'Ажуда вклонився і вийшов.

– То ви справді лишаєтесь зі мною? – спитала баронеса. – Тоді ми з вами ближче познайомимось; пані де Ресто вже збудила в мені палкі бажання вас побачити.

– Виходить, графиня не щира. Адже вона веліла не приймати мене.

– Чому?

– Пані, мені соромно повідомляти вам причину, але покладаюсь на вашу вибачливість, звіряючи вам цей секрет. Я сусід вашого батька і не знав, що пані де Ресто його дочка. Я мав необережність згадати про нього зовсім випадково й розгнівив цим вашу сестру та її чоловіка. Ви не можете собі уявити, яким міщанством видалося це відступництво герцогині де Ланже та моїй кузині. Я їм змалював цю сцену, і вони страшенно сміялися. Тоді пані де Босеан, проводячи паралель між вами й вашою сестрою, дуже тепло говорила мені про вас і підкреслила, що ви добре ставитеся до мого сусіда, пана Горіо. Та й справді, хіба ви можете не любити його? Він вас так обожає, що я вже починаю ревнувати. Сьогодні вранці ми розмовляли з ним про вас цілих дві години. А ввечері, під враженням розмови з вашим батьком, я, обідаючи в кухні, спитав її, невже ви така сама гарна, як і ніжна душею. Мабуть, бажаючи захопити моє палке захоплення, пані де Босеан привезла мене сюди, попередивши з властивою їй люб'язністю, що я вас тут побачу.

– Що? Я вже маю бути вам удачна? – спитала банкірова дружина. – Ще трохи – і ми з вами будемо давніми друзями.

– Звичайно, дружба з вами повинна бути вельми незвичайна, – сказав Растіньяк. – Але я нізачо в світі не хотів би бути вашим другом. Таку банальність можна почути тільки з уст новачка, але вона видається убогою лише тоді, коли її байдуже читаєш, а жінкам такі дурниці подобаються: жест, тон, погляд юнака надають їм безмірної ваги. Растіньяк зачарував пані де Нусінген. Як і всі жінки, не вміючи відповісти на поставлене відверто запитання, вона звернула розмову на інше.

– Так, моя сестра шкодить собі своїм ставленням до бідолашного батька, що був для нас справжнім богом. Тільки категорична вимога пана де Нусінгена примусила мене згодитися на те, щоб зустрічатися з батьком лише вранці. Але я довго страждала через це. Плакала. Це насильство, та ще після грубих подружніх сутичок, було однією з причин, які найбільше затьмарили моє родинне щастя. В очах світу я, певне, найщасливіша жінка в Парижі, проте насправді я – найнещасніша. Вам, може, здається, ніби я нерозважлива, що так розмовляю з вами. Але ж ви знайомі з моїм батьком, і цього досить, щоб ви не були мені чужим.

– Ви ніколи не зустрінете іншого чоловіка, – сказав Ежен, – що палав би таким бажанням належати вам, як я. Чого прагнете ви всі, жінки? Щастя! – сказав він голосом, що западав у серце. – Так ось, коли для жінки щастя – бути палко коханою, обожнюваною, мати друга, якому вона може довірити всі свої бажання, фантазії, радощі й горе, може, не боячись зради, розкривати свою душу з її милими вадами та прекрасними чеснотами, повірте мені, що таке віддане й палке серце ви знайдете тільки в сповненого ілюзій юнака, котрий може піти на смерть за єдиним вашим знаком, котрий нічого ще не знає про світ і не хоче знати, бо ви для нього – цілий світ. Щодо себе, то мушу признатися, хоч ви, мабуть, сміятиметесь із моєї наївності: я приїхав з глухої провінції і зовсім недосвідчений. Досі я зустрічав тільки благородні душі й гадав, що тут не любитиму нікого. Та випадково я зустрівся зі своєю кузиною, яка поставилась до мене з теплою прихильністю; вона розкрила мені очі на те, які скарги криються в палкому коханні. Я, наче Керубіно, кохаю всіх жінок, чекаючи того часу, коли зможу віддати себе цілком одній із них. Коли тут, у театрі, я побачив вас, мене мовби підхопила якась течія і нестримно понесла до вас. Я й до того багато думав про вас! Але в мріях уявляв вас не такою вродливою, якою ви є насправді. Пані де Босеан заборонила мені так пильно дивитися на вас. Вона не розуміє, як ваблять до себе ваші гарні червоні уста, ваше біле личко, ваші ніжні очі. Я теж кажу вам нерозважливі слова, але прошу вас: не забороняйте мені їх казати.

Для жінок нема нічого чарівнішого, як вслухатися у звучання ніжних слів. Вони пестять вухо навіть найсуворішої святенниці, хоч вона й не сміє на них відповідати. Отак почавши, Растіньяк виливав свою душу кокетливо приглушеним голосом, щедро розсипав компліменти, а пані де Нусінген захоплювала його усмішками, поглядаючи час від часу на де Марсе, що вперто сидів у ложі княгині Галатіон. Растіньяк пробув у товаристві пані де Нусінген, аж поки прийшов сам барон, щоб відвезти її додому.

– Пані, – сказав їй Ежен, – я плекаю надію матиприємність відвідати вас ще до балу в герцогині де Карільяно.

– Коли пані баронес вас запрошує, – промовив з німецьким акцентом барон, товстий ельзасець із круглим обличчям, яке свідчило про розум лукавий і небезпечний, – будьте певні, що ми будемо вас допре приймати.

"Ну, справи мої непогані, адже вона не дуже збентежилась, коли я спитав її: "Чи могли б ви мене покохати?" Коня загнуждано, сідай і прав!" – думав Ежен, ідучи до ложі пані де Босеан, щоб попрощатися з кузиною, яка підвелась і збиралась йти разом із д'Ажуда. Бідолашний студент не

догадувався, що баронеса, слухаючи його, думала зовсім про інше: вона чекала від де Марсе останнього рішучого листа, і в неї мало не розривалося серце. Щасливий від свого уявного успіху, Ежен провів віконтесу до зовнішньої колони, де кожен чекав на свою карету.

– Вашого кузена не можна впізнати, – сказав, сміючись, португалець, коли Ежен попрощався з ними. – Він зірве банк. Цей юнак в'юнкий, як вугор, і, я думаю, далеко піде. Тільки ви могли вказати йому саме ту жінку, яка так жадає, щоб її втішили.

– То ще треба знати, – сказала пані де Босеан, – чи не любить вона й досі того, хто її покидає.

– Студент ішов пішки з Італійської опери на вулицю Святої Женев'єви, обмірковуючи найприємніші плани. Він добре помітив, як пильно придивлялася до нього пані де Ресто, коли він був у ложі віконтеси, а потім у ложі пані де Нусінген, і думав, що тепер двері графині не будуть уже зачинені перед ним. Ежен мав надію сподобатися дружині маршала де Карільяно і таким чином зав'язати в найвищих сферах паризького товариства чотири важливі знайомства. Він передбачав, що в складному механізмі загальних матеріальних інтересів йому треба вчепитися за якусь систему коліс, щоб опинитися у верхньому відділенні машини: як це зробити, він не дуже ясно усвідомлював, але почував себе досить міцним, щоб стати спицею в її ведучому колесі. "Якщо пані де Нусінген зацікавиться мною, я навчу її керувати чоловіком. Він орудує золотими горами і може допомогти мені забагатіти одразу". Ежен не казав цього собі прямо, бо йому ще бракувало досвідченості політика, щоб зважувати, оцінювати й визначати в цифрах переваги свого становища; думки його поки що плавали десь на обрії легенькими хмарками, і хоч вони були не такі відверто цинічні, як ідеї Вотрена, а проте, якби їх пропалити у горнилі сумління, то рештки були б не чистіші... Через подібні угоди з совістю людина впадає в моральну розпусту, одверто визнану нашим поколінням, серед якого так рідко трапляються прямолінійні, зі стійкою волею люди, які ніколи не коряться злу і для яких кожне відхилення від прямої лінії є злочином, – ті прекрасні образи чесноти, що дали нам два шедеври: Альцеста Мольєра і новітні – Джіні Дінс зі своїм батьком у романі Вальтера Скотта. Та, можливо, не менш прекрасним і драматичним був би твір зовсім іншого змісту, де було б показано, якими манівцями блукає сумління світської честолубної людини, коли вона для досягнення своєї мети йде шляхом зла, намагаючись додержати зовнішньої пристойності. Поки Растін'як дійшов до пансіону, він був уже закоханий у пані де Нусінген. Йому здавалося, що вона граційна, легка, як ластівка. П'янка лагідність її очей, шовковиста шкіра, така тендітна, що, здавалося, під нею видно струмування крові, чарівний звук її голосу, золотаве волосся – усе пригадувалось йому. Може, то швидка хода, розігрівавши його кров, сприяла такому зачаруванню. Студент гучно постукав у двері батька Горіо.

– Любий сусіде, – сказав він, – я бачив пані Дельфіну.

– Де?

– В театрі, в Італійців.

– Їй було весело? Заходьте ж! – Старий зіскочив із ліжка в самій сорочці, відчинив двері й швиденько ліг знову.

– Розкажіть же мені про неї, – попросив він.

– Ежен, що вперше зайшов до Горіо, та ще тільки-но намиливавшись розкішним убранням дочки, не міг приховати подиву, побачивши, в якій конурі живе батько. Вікно було без завіси; вогні шпалери подекуди повідставали й пожолобилися, оголивши поживклу від диму штукатурку. Старий лежав на вбогому ліжку, під злиденною ковдрою, прикривши ноги ватяним покривальцем,

зшитим із клаптів старого одягу пані Воке. Підлога була вогка й заповнена. Проти вікна стояв старий череватий комод рожевого дерева з мідними ручками, вигнутими на взір виноградної лози, оздобленої листочками й квітками; поруч – старий дерев'яний дзиглик, на якому стояв у мисці глечик з водою і приладдя для гоління. В кутку – черевики; в головах – нічна шафочка без мармурової дошки, без дверцят. Біля каміну, де не видно було навіть слідів попелу, – квадратний горіховий стіл із поперечкою внизу, на якому батько Горіо недавно сплющував срібну золочену чашку. Поганеньке бюрko і на ньому капелюх старого; набите соломкою крісло та два стільці довершували нужденне вмеблювання. Ліжкова запона, підв'язана до стелі якимсь ганчір'ям, була з дешевої, білої з червоним, картатої матерії. Найбідніший розсильний жив, мабуть, не так убого в себе на горищі, як батько Горіо у пані Воке. Від вигляду цієї кімнати стискалось і хололо серце; вона схожа була до найпохмурішої тюрмної камери. На щастя, Горіо не помітив виразу обличчя Ежена, коли той поставив на нічний столик свічку. Старий, укритись ковдрою по саму ший, повернувся до студента: – Ну, то хто ж вам сподобався більше – пані де Ресто чи пані де Нусінген? – Я віддаю перевагу пані Дельфіні, – відповів студент, – бо вона вас більше любить.

У відповідь на ці слова, сказані зі щирим почуттям, старий витяг з-під ковдри руку і потиснув руку Еженові.

– Дякую, дякую, – промовив він зворушено. – А що ж вона вам сказала про мене?

Растін'як повторив свою розмову з баронесою, прикрасивши її, і старий слухав його розповідь, наче слово боже.

– Миле дитятко! Так, так, вона мене дуже любить. Але не вірте тому, що вона казала про Анастасі. Бачите, сестри ревнують мене одна до одної. Це ще один доказ їхніх ніжних почуттів. Пані де Ресто також широко любить мене. Я це знаю. Батько завжди бачить наскрізь серця своїх дітей, він знає їхні наміри так само, як Бог – наші. Вони обидві мене люблять. О, якби мені трапилися ще й зяті добрі, я був би зовсім щасливий! На цьому світі, звісно, повного щастя нема. О, коли б я жив із ними! Серце радісно забилося б у мене в грудях від самого їхнього голосу, від свідомості, що вони тут, біля мене, що можна бачити, коли вони йдуть і коли повертаються, як то бувало, поки ми жили разом. А чи гарно вони були вбрані?

– Так, – відповів Ежен. – Але скажіть, пане Горіо, чому ви живете в цій конурі, маючи таких багатих дочок?

– Ото ще! – сказав він удавано байдуже. – Навіщо мені краще житло? Я не можу вам цього пояснити як слід, бо не вмію й двох слів зв'язати. Все в мене отут, – додав він, ударивши себе в груди. – Моє життя в моїх дочках. Якщо їм весело, якщо вони щасливі, гарно вбрані, ходять по килимах, то хіба не однаково, який на мені одяг і де я сплю? Їм тепло – то й мені не холодно, вони сміються – то й я не нудьгую. В мене нема іншого клопоту, крім їхніх прикрошів. Коли ви станете батьком, коли почуєте лепетання своїх дітей і подумаете: "Я їх породив", коли відчуєте, що ці маленькі істоти – кров від крові вашої, найкраще що в ній є, – це ж і справді так! – то вам здаватиметься, мовби ви приросли до їхнього тіла, мовби й ви рухаєтеся, коли вони ходять. Я скрізь чую їхні голоси. Досить одного їхнього сумного погляду, щоб у мене захолола кров. Колись ви дізнаєтеся, що щастя дітей дає нам куди більше, ніж власне щастя. Я цього не можу вам пояснити: це порухи душі, які всього тебе сповнюють радістю. Одне слово, я живу потрійним життям. Хочете, розкажу вам одну цікаву річ? Бачте, тільки ставши батьком, я зрозумів Бога. Він скрізь, бо він усе створив. Такі взаємини і між мною та моїми дочками. Тільки я більше люблю своїх дочок,

ніж Бог любить світ, бо світ не такий прекрасний, як Бог, а мої дочки кращі за мене. Між мною і ними є якийсь духовний зв'язок: я почував, що ви з ними сьогодні побачитесь. Боже! Якби знайшовся чоловік, що дав би моїй маленькій Дельфіні щастя палкого кохання, то я чистив би йому чоботи, був би у нього на побігеньках! Від покоївки я дізнався, що цей панок, де Марсе – негідник. Мені кортить скрутити йому в'язи. Не любити таку чарівну жінку, із солов'їним голосом, струнку, мов статуя! Де були її очі, коли вона йшла за цього опасистого йолопа, ельзасця? Їм обом треба було б чоловіків гарних, милих, молодих. Ну, що ж, така була їхня воля. Горіо був величний. Ніколи ще Ежен не бачив його охопленим такою глибокою батьківською любов'ю. Воістину дивовижна сила натхнення, властива нашим почуттям. Хоч би яка була груба істота, але досить їй виявити сильне й щире почуття любові, як вона одразу ж починає випромінювати своєрідний струм, що змінює її зовнішність, оживлює жести, робить приємним голос. Часто найтупіше створіння під впливом почуття сягає висот красномовності, якщо не в словах, то принаймні в думках, неначе витає в якійсь світлосяйній сфері. Так і тепер: у голосі й жестах цього старигана була така захоплююча сила, якою відзначаються великі актори. Та й усі наші найкращі почуття – хіба це не поетична мова нашої волі?

– Ну, то вам, певно, буде приємно почути, – спитав його Ежен, – що вона порве з де Марсе? Цей джэнджик покинув її заради княгині Галатіон. Щодо мене, то я сьогодні ввечері закохався в пані Дельфіну по самі вуха.

– Он як! – вигукнув батько Горіо.

– Так, і я, здається, їй не бридкий. Ми говорили про кохання цілу годину, і в суботу, післязавтра, я піду до неї.

– О, як я любитиму вас, мій друже, коли ви їй сподобається! Ви добрий, ви не будете її мучити. Та якщо ви її зрадите, я не вагаючись перегризу вам горло. Жінка кохає тільки раз, ви розумієте? Боже! Які дурниці я кажу, пане Ежене! Вам тут холодно. Боже мій! Ви з нею розмовляли, що ж вона переказувала мені?

"Нічого", – подумав Ежен, а вголос відповів:

– Вона сказала, що посилає вам щирий дочірній поцілунок.

– На добраніч, сусіде, спить спокійно, бажаю вам солодких снів. А для мене ваші останні слова – здійснення найкращих снів. Хай помагає вам Господь в усіх ваших бажаннях. Для мене ви були сьогодні добрим ангелом, від вас на мене повіяло моєю дочкою.

"Відолаха, – думав Ежен, лягаючи спати. – Він зворушив би й кам'яне серце. А дочка його думає про нього не більше, ніж про турецького султана".

Після цієї розмови батько Горіо почав ставитися до свого сусіда, як до несподівано знайденого співчутливого друга... Між ними виникли саме ті взаємини, які тільки й могли прихилити старого до іншої людини. Глибоке почуття ніколи не помиляється в розрахунках. Батько Горіо уявляв, що буде ближче до Дельфіни і стане для неї більш бажаним гостем, якщо вона покохає Ежена. Крім того, він звірив юнакові одну зі своїх турбот. Пані де Нусінген, якій він у душі безліч разів на день бажав щастя, іше не зазнала радощів кохання. Ежен, як сказав Горіо, наймиліший з юнаків, яких йому будь-коли доводилося зустрічати, і старий ніби передбачав, що Растіньяк принесе його дочці всі ті радощі, яких їй досі так бракувало. Отже, батько Горіо проймався до свого сусіда дедалі більшою приязню; а без неї й сама розв'язка цієї повісті була б незрозуміла.

Другого ранку, за сніданком, пансіонерів вразила ніжність, з якою батько Горіо дивився на Растіньяка, сівши поруч нього, і ті кілька слів, з якими він звернувся до Ежена, та й зміна виразу його обличчя, звичайно схожого на гіпсову маску. Вотрен, що вперше побачив студента після їхньої

пам'ятної розмови, здавалося, хотів прочитати його таємні думки. Цієї ночі Ежен, перш ніж заснути, виміряв безмежне поле життя, яке постало перед його очима, і тепер, згадавши Вотренові плани про посаг мадмуазель Тайфер, він не міг утриматись і глянув на Вікторину так, як дивиться найдоброзесніший юнак на багату наречену. Випадково їхні очі зустрілись. Ежен у новому костюмі здавався бідній дівчині просто чарівним. Погляд, яким обмінялись молодята, був досить значущий, і Растін'як упевнився, що став для неї об'єктом тих невиразних любовних почувань, які опановують усіх молодих дівчат і які вони спрямовують на першого ж вродливого чоловіка. Внутрішній голос кричав йому: "Вісімсот тисяч франків!" Але Ежен змусив себе повернутися до подій учорашнього дня і вирішив, що його штучно підігрита пристрасть до пані де Нусінген буде протиотрутою для цих мимовільних нищих думок.

– Учора в Італійців давали "Севільського цирульника" Россіні. Я ніколи не чув такої чарівної музики, – сказав він, звертаючись до всіх. – Боже! Яке це щастя – мати ложу в Італійській опері!

Батько Горіо схопив зміст цієї фрази на льоту, як собака ловить кожен жест хазяїна.

– Ви, чоловіки, купаєтесь як вареник у маслі, – сказала пані Воке, – можете робити все, що вам заманеться.

– А як ви вернулись? – спитав Вотрен.

– Пішки, – відповів Ежен.

– Ну, мені, – додав спокусник, – такі половинчасті втіхи не до вподоби. Я волів би їздити у власній кареті, сидіти у власній ложі й повертатися теж з усіма вигодами. Все або нічого – ось мій девіз.

– Девіз непоганий, – підтвердила пані Воке.

– Ви, може, підете провідати пані де Нусінген, – тихенько сказав Ежен батькові Горіо. – Вона, звичайно, вас прийме дуже радо; їй захочеться почути безліч подробиць про мене. Я знаю, що вона за всяку ціну хоче попасти у дім моєї кухні, віконтеси де Босеан. Не забудьте сказати їй, що я дуже їй кохаю і весь час думаю, як здійснити її бажання.

– Растін'як поспішив на лекції в Школу правознавства: йому хотілось якнайменше часу бути в цьому остогидлому пансіоні. Майже цілий день він тинявся по вулицях, гарячково мріючи, – стан, добре відомий усім юнакам, охопленим надто сміливими надіями. Під враженням Вотренових міркувань Ежен роздумував над життям суспільства, коли раптом біля входу в Люксембурзький сад зустрів свого друга Б'яншона.

– Чому ти такий заклопотаний? – спитав студент-медик, узявши його під руку, щоб пройтися біля палацу.

– Непокоять спокусливі думки.

– А саме? Від деяких з них є ліки.

– Які?

– Піддатися їм.

– Ти жартуєш, не знаючи, про що йдеться. Ти читав Руссо?

– Читав.

– Пригадуєш те місце, де він питає читача, що той зробив би, коли б, не виїжджаючи з Парижа, міг розбагатіти, убивши самим тільки напруженням волі якого-небудь старого мандарина в Китаї.

– Так.

– Ну й що ж?

– Ет, я вже цих мандаринів щось зо три десятки повбивав.

– Не жартуй! Скажи, якби тобі довели, що це можливо й що для цього досить кивнути головою, – ти кивнув би?

– А він дуже старий, той мандарин? А втім, молодий чи старий, здоровий чи паралітик, хай йому чорт... Словом, ні!

– Ти хороший хлопець, Б'яншоне. Ну, а якби ти покохав жінку так, що душу ладен був би віддати заради неї, і якби їй потрібні були гроші, багато грошей – на вбрання, на екіпажі, на всякі примхи?

– Та ти ж спочатку відбираєш у мене розум, а потім вимагаєш, щоб я розумно міркував.

– То слухай же, Б'яншоне, я збожеволів, вилікуй мене. В мене дві сестри – два ангели краси й непорочності, і я хочу, щоб вони були щасливі. Де взяти двісті тисяч франків їм на посаг десь через п'ять років? Бачиш, у житті бувають такі обставини, коли доводиться вести велику гру, не марнуючи свого щастя на дрібні удачі.

– Але ж ти порушуєш питання, яке постає перед кожним, хто починає життя, і хочеш гордіїв вузол розрубати мечем. Для цього, любий, треба бути Александром, бо інакше попадеш на каторгу. Щодо мене, то я почуватимусь щасливо зі скромного життя в провінції, де посяду батькове місце. Людські схильності можна вдовольнити і в межах дуже малого кола так само повно, як і в межах дуже великого. І Наполеон не обідав двічі на день і не міг мати більше коханок, ніж має студент-медик, що живе при Лікарні капуцинів. Щастя наше, любий мій, завжди міститиметься між підшвами наших ніг і нашим тім'ям, і чи коштуватиме воно нам мільйон, чи тільки сто луїдорів на рік, внутрішнє сприймання його в нас завжди однакове. Отже, мій висновок: нехай китаєць живе собі.

– Дякую, ти розважив моє серце, Б'яншоне; ми завжди будемо друзями.

– Знаєш, – мовив студент-медик, – я тільки-но був на лекції Кюв'є і, вийшовши у Ботанічний сад, побачив Мішоно та Пуаре; вони розмовляли на лаві з одним суб'єктом, якого я бачив торік під час розрухів біля палати депутатів; мені здається, що це агент поліції, перебраний на статечного буржуа-рантьє. Треба постежити за цією парочкою, для чого – скажу тобі потім. Бувай, біжу! О четвертій перекличка.

Коли Ежен повернувся в пансіон, на нього вже чекав батько Горіо.

– Дивіться, ось вам лист від неї, – сказав старий. – Який гарний почерк! Ежен розпечатав листа і прочитав:

"Вельмишановний пане!

– Мій батько сказав мені, що ви любите італійську музику. Я була б щаслива, якби ви зробили мені приємність і зайняли місце в моїй ложі. В суботу співатимуть Фодор і Пеллегріні, – певна, що ви не відмовитесь. Пан де Нусінген разом зі мною просить вас пообідати з нами запросто. Ваша згода зробить, приємність баронові, звільнивши його від подружнього обов'язку супроводити мене в оперу. Не відповідайте мені, а приходьте. Прийміть мої найсердечніші побажання.

Д. де Н."

– Дайте я погляну на нього, – сказав старий Еженіві, коли той прочитав листа. – Ви підете, правда? – спитав він, понюхавши папір. – Як чудово пахне! Її ж пальчики торкалися до нього.

"Жінка так просто не вішається на шию чоловікові, – подумав Растіньяк. – Вона хоче скористатися мною, щоб повернути де Марсе. Тільки з розпачу наважуються на такий крок".

– Ну, чого ж тут роздумувати? – сказав батько Горіо.

Ежен не уявляв собі, яка манія гонору поїняла тоді багатьох жінок; він не знав, що банкірова дружина готова була на будь-які жертви, аби прокласти собі шлях до Сен-Жерменського передмістя. В цей час була мода на жінок, яких приймали у товаристві Сен-Жерменського передмістя, у так званих статс-дам Малого двору, де перші місця посідали пані де Босеан, її

приятелька – герцогиня де Ланже – та герцогиня де Мофріньєз. Тільки Растіньяк не знав, як шалено прагнули дами з Шоссе д'Антен проникнути у вище коло, де сяяли такі сузір'я жінок. Але недовіра Ежена добре йому прислужилася, надавши йому байдужості й нудної переваги – тільки ставити умови, замість того щоб приймати їх від інших.

– Так, я піду, – відповів він батькові Горіо.

Отже, тепер його вела до пані де Нусінген тільки цікавість; якби Дельфіна виявила до нього зневагу, його, мабуть, охопила б пристрасть. Проте він нетерпляче ждав завтрашнього дня години свого візиту. Для юнака в його першій інтризі таїться стільки ж чарів, скільки і в першому коханні. Певність успіху породжує багато солодких хвилювань, у яких чоловіки не признаються, а деяким жінкам ці хвилювання додають знадливості. Бажання запалюються не тільки труднощами, але і легкістю перемоги. Усі людські пристрасті, безперечно, виникають чи тримаються на цих двох засадах, які поділяють царство кохання на дві різні сфери. Можливо, такий поділ впливає із складного питання темпераментів, які, хоч би що там казали, відіграють у людському суспільстві головну роль. Якщо меланхоліки потребують збудливої дози кокетства, то люди нервові чи сангвініки можуть утекти з поля бою, наразившись на занадто суворий опір. Інакше кажучи, елегія походить від лімфи, а дифірамб – від жовчі.

– Переодягаючись, Ежен смакував усі ці дрібні радощі, про які юнаки не наважуються говорити, боячись насмішок, проте вони приємно лоскотють їхнє самолюбство. Зачісуючи волосся, він думав, що погляд вродливої жінки спинятиметься крадькома на його темних кучерях. Наче дівчина, що збирається на бал, він крутився перед дзеркалом, розправляючи фрак, милувався своїм струнким станом. "Безперечно, бувають гірші фігури", – думав він. Потім Ежен зійшов униз, саме тоді, коли всі пансіонери вже посідали до столу, і весело витримав цілу зливу недотепних жартів щодо свого елегантного костюма. Поява ошатно вбраного завсідника в сімейному пансіоні викликає величезне здивування, – це характерна риса тамтешніх звичаїв. Досить там надіти нове вбрання, і кожен щось та скаже на це. Б'яншон зацмокав, немов підганяючи коня.

– Справжній тобі герцог і пер, – сказала пані Воке.

– Ви йдете завойовувати? – зауважила мадмуазель Мішоно.

– Кукуріку! – вигукнув художник.

– Передайте привіт вашій шановній дружині, – сказав службовець музею.

– А хіба в пана де Растіньяка є дружина? – спитав Пуаре.

– Чудо, а не дружина: у воді не тоне, пофарбування гарантоване, ціна від двадцяти п'яти до сорока, картатий малюнок за останньою модою, добре миється, чудово носить, напівшерстяна-напівбавовняна, лікує від зубного болю та інших хвороб. Схвалено Королівською медичною академією. Найкращий засіб для дітей. Ще краще діє проти головного болю, нетравлення та інших хвороб шлунка, очей і вух! – прокричав Вотрен скоромовкою і комічним тоном ярмаркового шарлатана. – "Та скільки ж за це чудо? – питаєте ви мене, панове. – Два су?" Ні. Даром. Це залишки від поставок Великому Моголу, якими зацікавились усі європейські володарі, в тому числі великий герцог Баденський! Вхід просто! По дорозі зайдіть до каси! Гей, музику, шквар! Бум-тра-ля-ля, тра-ля-ля, бум-бум! Гей, кларнете, не збивайся, – гукав він хрипким голосом. – Я тобі дам по пальцях.

– Боже мій, який приємний чоловік, – сказала пані Воке, звертаючись до пані Кутюр. – З ним ніколи не буває нудно.

Серед жартів і реготу, які зчинилися після цієї комічної промови, Ежен перехопив крадькома кинутий погляд мадмуазель Тайфер, що схилилась до пані Кутюр і щось їй нашіптувала на вухо.

– Кабріолет подано, – сповістила Сільвія.

– Де ж це він обідає? – спитав Б'яншон.

– У баронеси де Нусінген, дочки пана Горіо, – пояснив студент.

Усі глянули на колишнього вермішельника, що заздрісно дивився на Ежена. На вулиці Сен-Лазар Растін'як під'їхав до будинку звичайного стилю, з тонкими колонами й простенькими портиками – до одного з тих будинків, що їх у Парижі звуть "дуже милі"; це був типовий будинок банкіра, з пишними прикрасами, з алебастровою ліпниною та мармуровими мозаїчними площадками сходів. Пані де Нусінген прийняла його в маленькій вітальні, що своїм італійським малюванням і меблями нагадувала стиль кафе. Баронеса була сумна. Вона силкувалася приховати свій настрій, і це зворушило Ежена тим більше, що в її зусиллях не було нічого штучного. Він сподівався потішити жінку своїми відвідинами, а вона була в розпачі. Таке розчарування вразило його самолюбство. Пожартувавши з її заклопотаності, Ежен попросив уже серйозно:

– Я маю дуже мало прав на ваше довір'я, пані, але я покладаюсь на вашу щирість: якщо я вам заважаю, скажіть мені про це відверто.

– Побудьте зі мною, – сказала вона. – Якщо ви підете, я zostануся сама. Пан де Нусінген не обідає вдома, а мені б не хотілося бути самій, мені треба розважитись.

– Та що з вами?

– Вам я про це сказала б тільки останньому, – скрикнула вона.

– Мені хочеться знати. Очевидно, я теж причетний до вашої таємниці.

– Може, й так. Та ні, це сімейні незгоди, які мають бути поховані в глибині мого серця. Хіба я вам не казала позавчора, що я дуже нещаслива. Золоті ланцюги – найважчі.

Коли жінка каже юнакові, що вона нещаслива, а юнак розумний, гарно вбраний і має в кишені півтори тисячі франків, то він мусить подумати саме те, що спало на думку Ежену, і поводитиметься як фат.

– Чого ж вам ще може хотітися? – спитав він. – Ви вродливі, молоді, вас кохають, ви багаті.

– Не будемо говорити про мене, – сказала вона, похмуро похитавши головою.

– Ми пообідаємо вдвох, потім поїдемо слухати найпрекраснішу музику. Як вам подобається мій туалет? – спитала вона, підводячись і показуючи свою білу кашемірову сукню з перським візерунком, надзвичайно розкішну й вишукану.

– Я хотів би, щоб ви були для мене всім, – сказав Ежен. – Ви чарівні.

– Це було б невеселе надбання, – мовила вона з гіркою посмішкою. – Ніщо тут не свідчить про горе, а проте, всупереч зовнішньому гараздові, я в розпачі. Через ці прикросі я не можу спати і скоро споганію.

– О, це неможливо! – запротестував студент. – Але дозвольте запитати, що то за страждання, яких не може вгамувати навіть віддана любов?

– Ах, коли б я розповіла вам про них, ви покинули б мене! Ваша любов до мене – звичайна галантність, властива чоловікам. Але якби ви мене покохали щиро, то самі впали б у страшний розпач. Бачите, я повинна мовчати. Благаю вас, поговорімо про щось інше. Ходімо, я покажу вам свої покої.

– Ні, посидьмо тут, – відповів Ежен, сідаючи поруч з пані де Нусінген на козетку біля каміна і впевнено взявши її руку.

Вона не протестувала; навіть сама рвучко стиснула руку юнакові, що свідчило про глибоке душевне хвилювання.

– Слухайте, – сказав їй Растін'як, – коли у вас є якісь неприємності, то ви повинні довіритись мені. Я доведу вам, що кохаю вас заради вас самих.

Або ви розкажете мені про своє горе, щоб я міг розвіяти його, хоч би для цього довелося вбити півдесятка чоловіків, – або я піду і більше не повернусь.

– Ну, добре! – скрикнула вона, ляснувши себе по лобі, немов якась одчайдушна думка набігла їй раптом у голову. – Я зараз же вас випробую. – "Так, – подумала вона, – іншої ради немає". І подзвонила.

– Чи баронову карету запряжено? – спитала вона в камердинера.

– Так, пані.

– Я поїду в ній. Баронові подасте мою. Обід о сьомій годині. Ну, їдьмо, – наказала вона Еженові.

Студентові здалося, що все це сон: він їде в кареті самого пана де Нусінгена поруч із цією жінкою.

– В Пале-Рояль, до Французького театру, – наказала вона кучерові.

Дорогою, видимо хвилюючись, вона відмовлялась відповідати на всі запитання Ежена, і він уже не знав, що й думати про цей мовчазний, упертий, глухий опір.

"Одна мить – і я втратив її", – подумав Растіньяк.

Карета спинилась, баронеса поглядом перервала потік його нерозважливих слів, коли він зайшов надто далеко.

– Ви справді мене любите? – спитала вона.

– Так, – відповів він, приховуючи дедалі більше занепокоєння.

– Ви не будете думати про мене погано, хоч би що я від вас зажадала?

– Ні.

– Ви згодні коритися мені?

– Сліпо!

– Бували ви коли-небудь у гральному домі? – спитала вона тремтячим голосом.

– Ніколи.

– О, я можу полегшено зітхнути! Вам пощастить. Ось мій гаманець, – сказала вона. – Візьміть! Тут сто франків – це все, що має така щаслива жінка, як я. Підіть у якийсь гральний дім, – я не знаю, де вони, але певна, що вони є в Пале-Роялі. Поставте сто франків у рулетку й програйте все або принесіть мені шість тисяч франків. Коли ви повернетесь, я розповім вам про своє лихо.

– Побий мене грім, коли я щось розумію, але я зроблю так, як ви звеліли, – відповів Ежен, радісно подумавши: "Вона компрометує себе з моєю участю і тепер ні в чому не зможе мені відмовити".

Ежен бере гарненький гаманець і, розпитавши у торговця одягом, де міститься найближчий гральний дім, біжить до дев'ятого під'їзду. Він вибігає нагору, віддає капелюха швейцарові, увиходить і питає, де рулетка. Повз здивованих постійних відвідувачів слуга веде його до довгого стола.

Ежен, оточений глядачами, запитує, не соромлячись, куди і як ставити.

– Якщо ви поставите луїдор на один із цих тридцяти шести номерів і він виграє, то одержите тридцять шість луїдорів, – каже йому якийсь поважний, сивоголовий чоловік.

Ежен кидає всі сто франків на двадцять один – число своїх літ. Він не встигає отямитись, як лунає вигук здивування. Він виграв, сам не розуміючи як.

– Забирайте ж ваші гроші, – каже йому сивоголовий чоловік. – Двічі підряд виграти таким способом не можна.

Ежен бере лопаточку, яку йому подає старий, згрібає три тисячі шістсот франків і, знов-таки нічого не тямлячи в грі, ставить їх на червоне.

Бачачи, що він ще грає всі дивляться на нього із заздрістю. Колесо

крутиться, він знов виграє, і банківник кидає йому ще три тисячі шістсот франків.

– У вас сім тисяч двісті франків, – сказав йому на вухо старий. – Послухайте мене, йдіть звідси, бо червоне виходило вже вісім разів. Якщо ви людина милосердна, віддячте за цю добру пораду, згляньтесь на злиденне становище колишнього наполеонівського префекта.

Растіньяк, розгублений, дозволяє сивому чоловікові взяти десять луїдорів і йде вниз з сімома тисячами франків, так і не зрозумівши суті гри, але приголомшений своїм щастям.

– Ось візьміть! Куди ж ви тепер мене повезете? – спитав він, віддавши пані де Нусінген сім тисяч франків, коли дверцята карети зачинилися.

Дельфіна несамовито стиснула його в обіймах і поцілувала міцно, але без пристрасті. Сльози радості рясно текли по її щоках.

– Ви рятували мене. Я вам усе розповім, друже мій. Ви будете моїм другом, правда ж? Вам здається, що я багата, живу в розкошах, у мене є все чи майже все. То знайте ж, що пан де Нусінген не дає мені на руки жодного су: він сам сплачує всі витрати на утримання дому, на мій виїзд, на мої ложі, дає мізерну суму на мої туалети, навмисно доводячи мене до потайних злиднів. Я занадто горда, щоб просити в нього. Та хіба не була б я останньою тварюкою, якби платила за його гроші тою ціною, якої він від мене жадає? Як це я, маючи сімсот тисяч франків, дозволила так себе обібрати? З гордоців, з обурення! Ми ж такі юні, такі наївні, коли вступаємо в подружнє життя! Щоб випросити грошей у чоловіка, досить було одного мого слова, але я не могла його вимовити, не зважувалась навіть натякнути на гроші. Я витрачала свої заощадження і те, що мені давав мій бідолашний батько; потім почала позичати. Шлюб для мене – найжахливіше розчарування; я не можу говорити з вами про це. Досить сказати, що я викинулася б у вікно, якби була змушена жити з Нусінгеном інакше, ніж в окремих покоях. А коли довелося признатись йому, що я маю звичайні для молодої жінки борги, бо купувала коштовності, різні дрібнички (мій бідний батько привчив нас ні в чому собі не відмовляти), то відчувала пекельні муки; але зрештою набралася сміливості й сказала йому про свої борги. Хіба не було в мене власного статку? Нусінген розгнівався, сказав, що я його розоряю, наговорив мені всякої гидоти. Я готова була крізь землю провалитись. Він усе-таки заплатив, бо забрав мій посаг, але відтоді призначив мені для особистих витрат певну суму на місяць. Я примирилася з цим, щоб зберегти свій душевний спокій. Потім я схотіла потішити самолюбство одного чоловіка, якого ви знаєте, – сказала вона. – Хоч він зрадив мене, погано було б з мого боку не віддати належного благородству його вдачі. Але він усе-таки недостойно покинув мене. Якщо чоловік відсипав купу золота жінці в скрутну для неї хвилину, він не має права кидати таку жінку; він мусить любити її вічно! Вам двадцять один рік, у вас іще хороша душа, ви молодий, чистий і, звісно, питаєте мене, як це жінка може брати гроші у чоловіка? Боже ж мій! Хіба не природно ділитись усім з людиною, якій ми завдячуємо щастя? Коли віддаєш усе, хіба можна бентежитися через якусь частку цього всього? Гроші починають щось важити тільки з тієї миті, коли почуття зникло. Хіба закохані не поєднують свою долю на все життя? Яка жінка може передбачити розлуку, коли вірить у те, що її широко кохають? Адже ви нам присягаєтесь у вічному коханні, то хіба ж можливі при цьому свої, особливі, інші інтереси? Ви не уявляєте собі, що я вистраждала сьогодні, коли Нусінген категорично відмовився дати мені шість тисяч франків, а сам щомісяця дає стільки ж своїй коханці, оперній танцівниці. Я хотіла вкоротити собі віку. Найбожевільніші думки западали мені в голову. Були такі хвилини, коли я заздрила долі служниці, моєї

покоївки. Звернутися до батька? Безглуздо. Ми з Анастасі зовсім пограбували його: мій бідолашний тато продав би себе, якби за нього дали шість тисяч франків. Я б його тільки довела до відчаю. Ви врятували мене від ганьби й смерті. Я була в нестямі від горя. Ах, пане, я повинна була пояснити вам це: адже я нерозважливо й необачно поводитися з вами. Коли ви пішли і зникли з очей, я хотіла втекти... Куди? І сама не знаю. Таке життя більшості паризьких жінок: зовні – розкоші, а в душі – жорстокі турботи. Я знаю страдниць ще нещасніших за мене. Є такі, що змушені просити своїх постачальників подавати їм фальшиві рахунки. Іншим доводиться обкрадати своїх чоловіків, запевняючи їх, що кашемір, який коштує сто луїдорів, куплено за п'ятсот франків або, навпаки, – що кашемір по п'ятсот франків коштує сто луїдорів. Є й такі бідолахи, що морять голодом дітей, щоб купити собі нову сукню. Я не заплямувала себе таким гидким обманом. Тепер моїм мукам кінець! Хай інші продають себе чоловікам, щоб верховодити ними, я цього не хочу. Я могла б зробити так, що Нусінген засипав би мене золотом, але волію плакати на грудях у чоловіка, якого я поважаю. Ах, сьогодні ввечері де Марсе не матиме права дивитись на мене, як на жінку, котру він купив!

Вона затулила обличчя руками, щоб Ежен не бачив її сліз. Але він одвів її руки, щоб милуватися на неї – така вона була прекрасна.

– Домішувати гроші до почуття, – яких жаж! Ні, ви не зможете мене любити! – сказала вона.

Це поєднання прекрасних почуттів, що звеличують жінку, і вад, прищеплених сучасним суспільним ладом, приголомшило Ежена; він говорив Дельфіні ніжні слова розради, милуючись красунею, такою простодушно необережною в своїх гірких зізнаннях.

– Обіцяйте, що ви не скористаєтеся з моєї щирості, як зброєю проти мене, – сказала вона.

– О пані, я нездатний на це, – відповів Ежен.

Вона взяла його руку і поклала собі на серце в чарівному пориві вдячності.

– Завдяки вам я знов стала вільною й веселою. Я жила досі, мов у залізних лабетах. Тепер я житиму просто, нічого не витрачатиму на себе. Я ж вам подобатимусь така, як я є, правда, друже мій? Лишіть це в себе, – сказала вона, взявши собі тільки шість банкнотів. – Правду кажучи, я вам винна три тисячі, бо вважаю, що ми грали пополам.

Ежен відмовлявся, як соромлива дівчина. Але баронеса наполягала:

– Я вбачатиму в вас ворога, якщо ви не будете моїм співучасником.

Він узяв гроші і сказав:

– Це буде запасний капітал на випадок програшу.

– Ось чого я боялась! – вигукнула вона, збліднувши. – Коли хочете зберегти добрі стосунки зі мною, заприсягніться, що ніколи більше не гратимете.

Боже милосердний! Щоб я вас зіпсувала? Я вмерла б із горя!

Вони приїхали до неї. Разюча суперечність між розкошами і злиднями приголомшила студента, і він немов знову почув зловісні слова Вотрена.

– Сідайте тут, – запросила баронеса, входячи у свою кімнату й показуючи на козетку біля каміну. – Я маю написати листа. Допоможіть мені порадою.

– Не пишіть, – сказав Ежен, – покладіть банкноти в конверт, зазначте адресу і пошліть з вашою покоївкою.

– Та ви ж просто чудо, а не юнак! – скрикнула баронеса. – От що значить добре виховання! Ви справжній Босеан, – додала вона, всміхаючись.

"Чарівна жінка", – подумав Ежен, усе більше закохуючись. Він озирає кімнату, де на всьому лежала печать любострасної елегантності, немов у багатой куртизанки.

– Вам подобається тут? – спитала Дельфіна і подзвонила покоївці. – Терезо, віднесіть оце самі панові де Марсе і передайте йому в руки. Якщо його не буде вдома, принесіть листа назад.

Виходячи, Тереза кинула лукавий погляд на Ежена. Обід було подано.

Растіньяк запропонував руку пані де Нусінген, і вони пройшли в чарівну їдальню, де він побачив стіл, сервірований так само розкішно, як і в його кухні.

– В дні нашого абонементу в Італійській опері ви будете завжди в нас обідати і проводити мене.

– Але якщо це триватиме довго, я можу звикнути до такого солодкого життя, а я ж тільки бідний студент і мушу дбати про свою майбутню долю.

– Вона сама про себе подбає, – сказала Дельфіна, сміючись. – Бачите, як добре все влаштовується: я й не думала, що буду така щаслива.

Жінкам властиво доводити неможливе з допомогою можливого і заперечувати факти, посилаючись на передчуття.

Коли пані де Нусінген і Растіньяк входили в ложу, баронеса сяяла радістю та вдовolenням, і це робило її такою гарною, що ніхто не міг утриматися від пліток, готових завжди підтримати будь-яку вигадку і звинувати жінку в розпусті, користуючись із того, що вона не має змоги захистити себе. Той, хто знає Париж, не вірить нічому, про що говорять вголос; а про те, що там справді відбувається, всі мовчать. Ежен тримав руку баронеси в своїй руці, і вони розмовляли між собою без слів, тільки потиском рук, ніжним чи сильним, залежно від тих почуттів, які їм навіювала музика. Для них це був п'яний вечір. Вони вийшли разом, і пані де Нусінген довезла Ежена до Нового мосту; всю дорогу він марно благав у неї хоч одного такого палкого поцілунку, яким вона винагородила його коло Пале-Роялю. Ежен дорікав їй за цю непослідовність.

– То була вдячність за несподіваний вияв відданості, – відповіла вона. – Тепер це означало б щось пообіцяти.

– А ви не хочете мені нічого пообіцяти, невдячна!

Він розсердився. Примхливим рухом, що так захоплює коханців, вона простягла йому руку для поцілунку; та Ежен узяв її удавано неохоче, і це зачарувало баронесу.

– До понеділка, на балу, – промовила вона.

Ідучи додому при місячному світлі, Ежен снував серйозні думи. Він був і щасливий і невдоволений. Щасливий з любовної пригоди, що сповняла його надією оволодіти незабаром однією з найвродливіших і найелегантніших парижанок – метою його бажань; невдоволений через те, що зазнали краху його плани розбагатіти. Тепер він відчув справжній смисл тих непевних думок, які роїлися в його голові позавчора. Невдача завжди виявляє перед нами силу наших бажань. Що глибше Ежен поринав у паризьке життя, то менше йому хотілося лишатися незнаним і бідним. Він бгав у кишені тисячофранковий банкнот, вигадуючи безліч хитромудрих доказів того, що має право його привласнити. Нарешті він дістався на вулицю Святої Женев'єви; зійшовши сходами нагору, він помітив світло. Батько Горіо залишив свої двері відчинені і не гасив свічки, щоб студент "не забув зайти до нього й погомоніти про дочку", як він казав. Ежен не приховав нічого.

– Що! – скрикнув батько Горіо, охоплений ревним відчаєм. – Вони думають, що я вже зовсім зубожів? Але в мене ще є тисяча триста ліврів ренти! Боже мій! Чого ж ця бідолашна дитина не прийшла до мене? Я б продав свої папери, і ми все сплатили б з цього капіталу, а на решту грошей я б купив собі довічну ренту. Чому ви, любий мій сусіде, не розповіли мені про її скруту? Як ви наважились грати й ризикувати її жалюгідними ста франками?

Просто серце розривається! А які зяті! О, якби я тільки міг, я задушив би їх! Боже милий! Плакати через це! Вона справді плакала?

– Уткнувшись у мій жилет, – сказав Ежен.

– О, дайте мені його, – попросив старий Горіо. – На ньому сльози моєї дочки, моєї любої Дельфіни; а в дитинстві вона ніколи не плакала. Не носіть його, подаруйте мені, я куплю вам інший. За шлюбним контрактом вона має право користуватися своїм статком. Ах, я завтра ж піду до адвоката Дервіля. Я зажадаю, щоб її гроші було покладено в банк. Я знаю закони, я старий вовк і ще покажу свої зуби.

– Ось, візьміть, батьку, тисячу франків, які вона дала мені з нашого виграшу. Бережіть їх для неї в моєму жилеті.

Горіо глянув на Ежена, взяв його руку і зронив на неї сльозу.

– Вам пощастить у житті, – сказав старий. – Повірте, Бог справедливий. Я знаю, що таке чесність, і можу вас запевнити: таких людей, як ви, небагато. Будьте ж і ви моєю любовою дитиною! Ну, йдіть, лягайте спати. Ви можете спати, поки ще не стали батьком. Вона плакала! А я? Я спокійнісінько їв, як тварина, в той час, коли вона страждала! І це я, що продав би отця, і сина і святого духа, аби тільки в жодної з моїх дочок не впала і сльозинка.

"Далебі, – сказав собі Ежен, лягаючи спати, – я, мабуть, залишуся чесною людиною на все життя. Приємно йти за велінням своєї совісті". Можливо, тільки ті, хто вірить у Бога, творять добро не напоказ, а Ежен вірив у Бога.

Другого дня, у годину, призначену для балу, Растіньяк зайшов до пані де Босеан, і вона повезла його до герцогині де Карільяно. Дружина маршала прийняла його дуже ласкаво; тут він зустрів і пані де Нусінген. Дельфіна вичепурилася так, щоб сподобатись усім і особливо Еженові; вона нетерпляче ждала його погляду, марно силкуючись приховати своє нетерпіння. Для чоловіка, що вміє вгадувати хвилювання жінки, такі хвилини сповнені чару: кому не приємно томити очікуванням похвали й кокетливо ховати свою радість під машкарою байдужості, викликати занепокоєння, шукаючи в ньому доказів любові, і, натішившись чужими побоюваннями, потім розвіяти їх усмішкою? На цьому балу студент раптом збагнув усі переваги теперішнього свого становища: ставши визнаним кузеном пані де Босеан, він посів відповідне місце у світі. Вже приписувана йому перемога над баронесою де Нусінген настільки вирізняла Растіньяка, що всі юнаки заздрісно поглядали на нього; помітивши це, він уперше відчув утіху марнославства. Походжаючи по залах, повз гуртки гостей, він чув, як його називають щасливцем. Жінки одностайно вішували йому успіх. Боячись утратити Ежена, Дельфіна обіцяла йому ввечері не відмовити в поцілунку, проти якого так повставала позавчора. На балу Растіньяк дістав запрошення бувати в кількох домах. Кузина познайомила його з деякими дамами, що претендували на вишуканість; їхні салони вважалися дуже приємними. Ежен побачив, що його допущено у вищий світ, у добірне паризьке товариство. Цей вечір був сповнений для нього принадності блискучого дебюту, і Растіньяк згадував про нього, мабуть, навіть у старості, як дівчина згадує перший бал, де вона здобула свої перші перемоги.

Другого дня, коли за сніданком Ежен у присутності пансіонерів розповідав про свої успіхи батькові Горіо, Вотрен увесь час посміхався диявольською посмішкою.

– І ви гадаєте, – вигукнув цей невблаганний логік, – що світський молодик може жити на вулиці Святої Женев'єви, у "Домі Воке"? Звісно, це пансіон поважаний з усіх поглядів, та все-таки аж ніяк не фешенебельний. Дім цей заможний, має багато принад, він пишається тим, що дає тимчасовий притулок

одному з Растіньяків, але все-таки він міститься на вулиці Святої Женев'єви і не знає розкошів, бо це справжня патріархалорама. Мій юний друже, – вів далі Вотрен насмішкливо-зверхнім тоном, – якщо ви хочете грати в Парижі роль, вам треба утримувати трьох коней, тильбюрі для ранкових виїздів, карету для вечірніх, тобто витратити дев'ять тисяч франків тільки на екіпажі. Ви були б негідні своєї долі, якби не витрачали бодай трьох тисяч франків у кравця, шестисот – у парфюмера, по сто еку в шевця та капелюшника. Праля коштуватиме вам тисячу франків. Світські молоді люди мають особливо дбати про свою білизну. Адже саме її доводиться їм найчастіше показувати. Кохання і церква потребують гарних покривал на своїх вівтарях. Як бачите, набралось чотирнадцять тисяч. Не кажу вже про витрати на гру, на заклади й на подарунки; та ще у вас має бути не менше як дві тисячі кишенькових грошей. Я жив таким життям і знаю, скільки воно коштує. Додайте до цих найпотрібніших витрат ще триста луїдорів на харчі і тисячу франків на конуру. Бачите, любий хлопчику, отак і набіжить за рік тисяч двадцять п'ять, бо інакше ми спіткнемося на слизькому і не бачити нам ні майбутнього, ні успіхів, ні коханок! Я ще забув про лакея та грума! Не Крістоф же носитиме ваші любовні цидулки! Та й хіба ви писатимете їх на такому папері, на якому пишете тепер? Це ж було б просто самогубство, та й годі. Повірте мені, старому й бувалому, – промовив він густим басом. – Або живіть, мов той заслонець, на своєму добродішному горищі й заручіться з каторжною працею, або ж ступіть на інший шлях. І Вотрен, примруживши око, скося поглянув на Вікторину Тайфер, наче підкреслюючи й підсумовуючи всі спокуси, якими він намагався розбестити студента.

– Вже багато днів життя Растіньяка було суцільним святом. Майже щодня він обідав у пані де Нусінген і виїжджав із нею в світ. Додому повертався о третій-четвертій годині ранку, прокидався опівдні і, закінчивши свій туалет, їхав, коли стояла гарна година, з Дельфіною на прогулянку в Булонський ліс; так він гайнував свій час, не знаючи йому ціни, але всю науку, всі зваби розкішного життя він вбирав у себе з такою палкою жадобою, з якою чашечка жіночої квітки на фініковій пальмі, палаючи нетерпінням, чекає на шлюбний пилок, щоб запліднитись. Растіньяк грав на великі гроші, багато вигравав і програвав і, нарешті, при звичаївся до безтурботного життя паризької молоді. З перших своїх вигравів він повернув матері й сестрам борг – півтори тисячі франків, додавши до цього гарненькі подарунки. Хоч він і заявив пані Воке про своє бажання покинути пансіон, але до останніх днів січня ще жив там, не знаючи, як звідти вибратися. Майже всі юнаки коряться законові, здавалося б, зовсім незрозумілому, а тим часом його можна пояснити їхньою молодістю, що здатна шалено віддаватися розвагам. Багаті вони чи бідні – в них однаково ніколи нема грошей на найперші життєві потреби, зате на примхи завжди знаходяться. Щедрі на все, що можна дістати в кредит, вони скупі, коли треба платити готівкою; немов бажаючи винагородити себе за те, чого не мають, вони розтринькують усе, що їм приступне. Так, наприклад, – щоб пояснити це детальніше, – студент дбайливіше береже капелюха, ніж одяг. Величезний бариш дозволяє кравцеві надавати клієнтові кредит, а мізерна ціна на капелюх перетворює торговця капелюхами в найневблаганнішого з усіх людей, з якими студентові доводиться вступати в переговори. Якщо юнак, сидючи на балконі в театрі, приваблює лорнети молодих жінок своїм запаморочливим жилетом, то це ще не означає, що на ньому є й шкарпетки, бо панчішник теж належить до породи довгоносики, які підточують гаманець. Так жив і Растіньяк. Гаманець його, завжди порожній для пані Воке і повен для задоволення марнославносних потреб, зазнавав фантастичних припливів та

відпливів, які зовсім не відповідали термінам найневідкладніших оплат. Чи ж не треба було, перш ніж покинути отой гидкий, смердючий пансіон, що постійно ображав його великосвітський смак, розрахуватися з господинею і купити меблі для квартири, яка личила б денді? А саме це виявилось неможливим. Аби забезпечити себе грішми для гри, Растіньякові ставало тям купувати в ювеліра годинники, золоті ланцюжки, платячи за них із вигравів, щоб у скрутну хвилину віднести їх до ломбарду, цього похмурого й мовчазного друга молоді; проте коли йшлося про плату за їжу та квартиру чи про купівлю найпотрібніших речей для світського життя, його винахідливість і тям кудись зникали. Він не мав ніякого бажання робити борги, щоб розрахуватись за вже задоволені буденні потреби. Як і більшість тих, хто жив за принципом "якось воно буде", він до останньої хвилини зволікав сплату боргів, священних в очах міщан; так чинив Мірабо, що платив навіть за хліб тільки тоді, коли весь борг поставав перед ним у формі загрозливого векселя. Настав час, коли Растіньяк програвся і заліз у борги. Студент почав розуміти, що не може існувати далі без якихось певних джерел прибутку. Проте, стогнувши під дощукльними ударами свого незабезпеченого становища, він почував, що неспроможний зректися всіх утіх і житиме так далі, хоч би там що. Щасливі випадки, на яких він будував свої плани розбагатіти, виявилися примарами, а реальні перешкоди зростали. Довідавшись про сімейні таємниці подружжя Нусінгенів, Ежен побачив, що використати кохання як засіб збагачення можна тільки тоді, коли забудеш усякий сором і зречешся шляхетних ідей, які могли б виправдати гріхи юності. Він приліпився до цього життя, зовні блискучого, але отруєного докорами сумління, життя, в якому за хвилинні втіхи треба було дорого платити ненастанними тривогами; він загруз у багні, як той "Неуважний" Лабрюєра, що влаштував собі ложе у канаві, але так само, як "Неуважний", він поки що забруднив тільки одержу.

– Ну що? Вже dokonали мандарина? – якось запитав Ежена Б'яншон, встаючи з-за столу.

– Ще ні, – відповів той, – але він уже харчить.

Студент-медик подумав, що це жарт, проте Ежен не жартував. Обідаючи вперше після тривалої відсутності за столом пансіону, він їв мовчки й про щось думав. Після десерту, замість того щоб піти, Ежен сидів у їдальні біля мадмуазель Тайфер, час від часу кидаючи на неї виразні погляди. Кілька пансіонерів теж сиділи ще за столом і ласували горіхами, інші походжали, продовжуючи почату розмову. Звичайно, пообідавши, кожен ішов з їдальні коли заманеться, залежно від того, наскільки цікава була для нього розмова, або від більшої чи меншої нестравності шлунку. Взимку їдальня рідко коли порожніла раніше восьмої години; і тоді чотири жінки лишалися самі й винагороджували себе за мовчанку, до якої їх змушувала присутність чоловіків. Того вечора Вотрен спочатку нібито збирався йти, проте вражений заклопотаністю Ежена, залишився в їдальні, щоправда, сів у куточку так, щоб Ежен його не бачив і думав, що він вийшов. Потім Вотрен пішов із їдальні разом з останніми пансіонерами, але навмисне затримався в суміжній вітальні. Він усе прочитав у душі студента й чекав рішучого моменту.

– Справді, Растіньяк попав у скруту, якої, мабуть, зазнавало багато юнаків. Чи то з кохання, чи з кокетства пані де Нусінген примусила Растіньяка пережити всі муки справжньої пристрасті, вдаючись для цього до всіх засобів паризької жіночої дипломатії. Скомпрометувавши себе в очах світу, щоб утримати біля себе кузена пані де Босеан, Дельфіна ще не наважувалась, проте, надати йому тих прав, якими він, на думку світу, вже користувався. Цілий місяць вона так розпалювала в Растіньяка жагу, що зрештою зачепила і його серце. Якщо в перші дні їхнього знайомства студент

вважав себе за господаря становища, то згодом пані де Нусінген взяла над ним гору завдяки вмінню збуджувати в Ежена всі добрі і всі лихі почуття тих двох чи трьох чоловіків, які водночас живуть у молодому парижанинові. Чи навмисне вона це робила? Ні, жінки завжди правдиві у своєму найбільшому лукавстві, бо вони діють під впливом якогось природного почуття. Можливо, Дельфіна, давши цьому юнакові владу над собою і виявивши до нього занадто велику прихильність, тепер керувалася почуттям гідності, яке змушувало її або зректися своїх обіцянок, або відкласти на деякий час їх здійснення. Це так природно для парижанки – вагатися навіть у полоні пристрасі й відкладати хвилину свого падіння, випробовуючи серце чоловіка, якому вона віддає своє майбутнє. Надії пані де Нусінген вже одного разу було ошукано: молодий егоїст заплатив їй за відданість зрадою. Дельфіна мала підстави бути недовірливою. Можливо, вона помітила в поведінці Ежена, котрого раптовий успіх зробив фатом, якусь неповагу до неї, спричинену незвичністю їхніх стосунків. Вона довго принижувалась перед тим, хто її покинув, і тепер, мабуть, прагнула підвестися в очах такого юного залицяльника й викликати в нього повагу до себе. Їй не хотілося, щоб Ежен вважав її за легкоприступну жінку саме тому, що він знав про її зв'язок з де Марсе. Нарешті, позбувшись молодого розпусника, цього справжнього страховища, його принизливого любострастя, вона відчувала величезну насолоду, опинившись у квітучих садах кохання, і їй приємно було милуватися ними, подовгу прислухатись до трепетного шелесту і віддаватися пестощам чистого вітерця. Справжнє кохання надолужувало за порочне. Це безглуздя повторюватиметься, на жаль, доти, поки чоловіки не зрозуміють, скільки квітів вони мнуть у душі молодої жінки першим обманом. З тих чи інших причин Дельфіна гралася Растіньяком, втішаючись цією грою, бо була впевнена в його коханні й своїй владі припинити муки закоханого, коли того побажає її жіноча величність. З поваги до себе Ежен не хотів допустити, щоб його перший бій закінчився поразкою, і вперто переслідував здобич, як мисливець, що хоче неодмінно підстрелити куріпку в день святого Губерта. Тривога, вражене самолюбство, розпач – удаваний чи справжній – дедалі більше прив'язував його до цієї жінки. Весь Париж вважав його за коханця пані де Нусінген, а він досяг не більше, ніж у перший день їхньої зустрічі. Він іще не знав, що іноді в кокетуванні жінки куди більше радощів, ніж насолоди в її коханні, і його охоплювала безглузда лютя. Та пора, коли жінка чинить опір кохання, дала свої перші плоди: вони були зелені, кислуваті й чудові на смак, зате й коштували дорого. Часом, не маючи жодного су, не бачачи перед собою майбутнього, Ежен подумував, усупереч голосу сумління, про можливість збагатитися тим способом, про який казав йому Вотрен, – одружитися з мадмуазель Тайфер. Настав момент, коли скрута стала така відчутна, що Ежен майже мимоволі став піддаватися спокусі страшного сфінкса, очі якого часто його заворожували.

– Коли Пуаре і мадмуазель Мішоно пішли нагору, Растіньяк, гадаючи, що лишився тільки в товаристві пані Воке й пані Кутюр, яка плела вовняні нарукавники, дрімаючи біля каміна, – так ніжно глянув на мадмуазель Тайфер, аж та опустила очі.

– У вас якісь неприємності, пане де Растіньяк? – спитала Вікторина, хвилинку помовчавши.

– У кого їх нема! – відповів Ежен. – Якби ми, хлопці, були впевнені у щирості жіночого кохання, здатного віддячити за жертви, які ми завжди готові принести, то ніколи, мабуть, не знали б горя.

Мадмуазель Тайфер відповіла йому поглядом, який не залишав сумніву в її почуттях.

– Еге ж, – вів далі Растіньяк, – сьогодні вам здається, що ви не сумніваєтесь у своєму серці, але чи певні ви, що ніколи не змінитесь? Усмішка заграла на устах бідної дівчини, немов яскравий промінь прорвався з душі, і так осяяла її обличчя, що Ежена злякав викликаний ним спалах почуття.

– А якби ввввтра ви стали щасливою та багатою, якби вам з неба впало величезне багатство, то ви все ж таки любили б бідного юнака, що сподобався вам у дні вашого убозтва?

Вона мило кивнула голівкою.

– Дуже нещасного юнака?

Вона знов кивнула.

– Що за дурниці ви верзете? – гукнула пані Воке.

– Не заважайте, – відповів Ежен, – у нас свої справи.

– Виходить, тут ідеться про заручини кавалера Ежена де Растіньяка з мадмуазель Вікториною Тайфер? – сказав басом. Вотрен, раптом з’являючись у дверях їдальні.

– Ах, як ви злякали мене! – скрикнули разом пані Кутюр і пані Воке.

– Що ж, мій вибір непоганий, – сміючись, відповів Ежен, хоч Вотренів голос викликав у нього таке глибоке хвилювання, якого він іще ніколи не відчував.

– Облиште ці лихі жарти, панове, – сказала пані Кутюр. – Ходімо, доню, нагору.

Пані Воке пішла вслід за обома пансіонерками, щоб, перебувши з ними вечір, заощадити свічку й дрова. Ежен лишився віч-на-віч із Вотреном.

– Я був певен, що ви до цього прийдете, – сказав Вотрен, зберігаючи незворушний спокій. – Та слухайте: я людина делікатна, не менш за всяку іншу. Зараз не вирішуйте нічого, ви не в своїй тарілці. У вас борги. Я хочу, щоб вас привів до мене розум, а не пристрасть і розпач. Може, вам потрібні кілька тисяч. Ось, будь ласка.

Цей демон витяг із кишені гаманця, дістав звідти три банкноти по тисячі франків і покрутив ними перед очима студента. Ежен був у жажливій скруті. Він заборгував маркізові д’Ажуда і графові де Траю дві тисячі франків, які програв на слово честі. Їх у нього не було, і він не наважувався йти на вечір до пані де Ресто, де його чекали. Це був один із тих вечорів, коли сходяться запросто, їдять тістечка, п’ють чай, але можна програти шість тисяч франків у віст.

– Пане Вотрен, – мовив до нього Растіньяк, ледве стримуючи нервові тремтіння, – після того, що ви мені пропонували, вам повинно бути зрозуміло, що я не можу прийняти від вас ніяких послуг.

– Ну, звичайно, ви б засмутили мене, якби відповіли інакше, – мовив спокусник. – Ви – гарний юнак, делікатний, гордий, як лев, і лагідний, як дівча. Прекрасна здобич для диявола! Мені до вподоби юнаки з такими нахилами. Ще два-три міркування із сфери високої політики, і побачите світ таким, який він є. Розігруючи в ньому добродесні сценки, людина високого лету задовольняє всі свої примхи під бурхливі оплески дурнів із партеру. Мине небагато днів, і ви – наш. Ах, якби ви схотіли бути моїм учнем, я допоміг би вам досягти всього! Не встигло б у вас зародитись якесь бажання, як його було б умити вдоволено, хоч би чого ви захотіли: почестей, грошей, жінок. З усіх плодів цивілізації ми приготували б для вас амброзію. Ви були б нашим пестунчиком, нашим Веніаміном, задля вас ми б із шкури пнулися. Всі перешкоди, що стоять на вашому шляху, було б зметено. Якщо ви не хочете брати в мене, то, виходить, вважаєте мене за негідника? А чи знаєте ви, що пан де Тюренн, – людина, котра дорожила честю не менше за вас, – облагоджував такі діла вкупі з розбійниками і не

вбачав у цьому нічого ганебного. Ви не хочете щось завдячувати мені? Так? За цим діло не стане, – вів далі Вотрен, посміхнувшись. – Візьміть оцей клопоть паперу, – сказав він, витягнувши гербовий бланк, – і напишіть на ньому впоперек: "Отримав три тисячі п'ятсот франків, які повинен сплатити через один рік". Поставте дату. Процент досить високий, щоб заспокоїти ваше сумління. Можете звати мене лихварем і не почувати до мене ніякої вдячності. Дозволю вам від сьогодні зневажати мене, бо певен, що згодом ви мене полюбите. Ви знайдете в мені ті темні безодні, ті глибокі, зосереджені почуття, що їх дурні звуть вадами, але ніколи ви не помітите підлості або невдячності. Одне слово, я не пішак і не кінь, я тура, мій хлопче.

– Що ж ви за людина? – вигукнув Ежен. – Вас неначе створено для того, щоб мучити мене.

– Та ні, я просто добра людина, ладна забруднитися замість вас, аби тільки ви на все життя позбулися бруду. Ви питаєте себе, звідки така відданість? Добре, я вам колись це розкажу, але тихенько, на вушко. Спочатку я налякав вас, показавши механізм соціального ладу і двигун цієї машини. Але ваш перший переляк минеться, як страх новобранця на полі бою, і ви звикнете дивитися на людей як на солдатів, приречених до загибелі заради блага, тих, хто сам себе вінчає на царство. Часи дуже змінилися. Колись, бувало, казали якомусь сміливцеві: "Ось тобі сто золотих. Убий такого-то", – і спокійно вечеряли, спровадивши на той світ людину ні за що. А нині я вам пропоную ціле багатство за один кивок головою, що вас нічим не компрометує, а ви ще вагаєтесь. Миршавий вік!

Ежен підписав вексель і одержав банкноти.

– Ну от. Тепер поговорімо поважно, – мовив Вотрен. – Я хочу через кілька місяців їхати в Америку вирощувати тютюн. На знак дружби я надсилатиму вам сигари. Якщо розбагатію, допоможу вам. Якщо в мене не буде дітей (це дуже ймовірно, бо мені не цікаво розсаджувати свої пагінці), – я відпишу вам своє майно. Хіба це не дружба? Але я вас люблю. В мене пристрасть жертвувати собою заради ближнього. Я так і робив. Річ у тім, хлопче, що я живу у вищій сфері, ніж решта людей. Я розглядаю вчинки як засоби і бачу тільки мету. Що для мене людина? Ось! – сказав він, клацнувши нігтем великого пальця об зуб. – Людина – або все, або ніщо. Якщо її звуть Пуаре, то вона менше за ніщо: вона пласка й смердюча, її можна роздушити, як блощицю. Але людина, схожа на вас, – бог: це вже не механізм, укритий шкірою, а театр, де діють найкращі почуття, а я живу тільки почуттями. Хіба почуття – не цілий світ в єдиній думці? Гляньте на батька Горіо: для нього дві його дочки – всесвіт, провідна нитка в світі буття. Ну, а для мене, що добре пізнав життя в усіх його глибинах, є тільки одне справжнє почуття – дружба двох чоловіків. П'єр і Джаф'єр – ось моя пристрасть. Я знаю напам'ять "Врятовану Венецію". Чи багато ви бачили таких бравих молодців, котрі, коли товариш скаже: "Ходімо закопаємо труп", – пішли б мовчки, ні про що не питаючи і не докучаючи мораллю? А я так робив. Не всім я про це казатиму. Та ви – людина вищого гатунку, вам можна сказати все, ви все зрозумієте. Ви не довго борсатиметесь у багні серед пуголовків. Ну, тепер, здається, ми домовилися? Ви одружуєтесь. Шпаги наголо – і вперед! Моя – сталева і ніколи не зігнеться, хе-хе!

Вотрен одразу ж вийшов, бо не хотів почути негативну відповідь студента, та й треба було дати йому змогу трохи оговтатися. Він, мабуть, знав, що весь цей слабкий опір, усі ці суперечки – тільки хизування перед собою, щоб виправдати свої гідні осуду вчинки.

"Хай робить, що хоче, я однаково не одружуся з мадмуазель Тайфер", – подумав Ежен.

– Відчувши неприємний внутрішній дрож на саму думку про свою угоду з чоловіком, який жахав його, хоч і підносився в його очах завдяки цинізові своїх думок і сміливості, з якою він прозирає у суть людського суспільства, Растіньяк одягся, послав по карету і поїхав до пані де Ресто. Останнім часом ця жінка подвоїла свою увагу до юнака, що з кожним кроком усе далі просувався у світському товаристві і згодом міг набути там небезпечної для неї ваги. Він розплатився з панями де Траєм і д'Ажуда, сів грати у віст і відіграв усе, що раніше програв. Марновірний, як більшість людей, що, самотужки пробиваючи собі шлях, стали фаталістами, – він побачив у цій удачі небесну винагороду за стійкий намір не збочувати з праведного шляху.

Другого ранку Ежен поспішив спитати Вотрена, чи при ньому ще його вексель. І коли той відповів ствердно, віддав йому три тисячі франків, не приховуючи свого цілком природного задоволення.

– Все гаразд, – сказав йому Вотрен.

– Але я не ваш спільник, – відповів Растіньяк.

– Знаю, знаю, – перебив його Вотрен. – Ви й досі поводитесь по-дитячому й зупиняєтесь на порозі через усякі дрібниці.

За кілька днів Пуаре і мадмуазель Мішоно сиділи на осяяній сонцем лаві у відлюдній алеї Ботанічного саду й розмовляли з якимсь добродієм, що не дарма видався Б'яншонові підозрілим.

– Мадмуазель, – сказав пан Гондюро, – не розумію причини ваших вагань. Його вельможність пан міністр королівської поліції...

– Ах! Його вельможність пан міністр королівської паліції... – повторив Пуаре.

– Так, його вельможність зацікавилися цією справою, – підтвердив Гондюро.

– Та хто повірить, що Пуаре, відставний чиновник, щоправда, нездатний мислити, але наділений міщанськими чеснотами, уважно слухав удаваного рантьє з вулиці Бюффона навіть після того, як той послався на поліцію і, таким чином, показав під маскою порядної людини обличчя агента з Єрусалимської вулиці. А проте це було цілком природно. Читачеві легше буде зрозуміти, до якої особливої породи у великій сім'ї дурнів належав Пуаре, якщо нагадати відоме, але ще не опубліковане спостереження дослідників: чиновницьке плем'я, загнане в державному бюджеті між першим градусом широти, де заробітна плата становить тисячу двісті франків (своєрідна адміністративна Гренландія), і третім градусом, де починаються місцинки тепліші, від трьох до шести тисяч франків (зона помірного клімату), і де приживаються, навіть квітнуть винагорода, незважаючи на тяжкі умови їх вирощування. Одна з найхарактерніших рис цих службових людців, що найкраще малює їхню убогість, – це якась мимовільна, машинальна, інстинктивна пошана до далай-лами кожного міністерства, відомого чиновникові з нерозбірливого підпису, а також під назвою "Його вельможність пан міністр". Ці чотири слова, рівнозначні імені II Bondo Cani з "Багдадського халіфа", в очах цієї приниженої юрби символізують священну, незаперечну владу. Як папа в очах католиків, так і пан міністр в очах чиновника – непогрішний. Сяйво його особи кладе відбиток на його вчинки, його слова, навіть на сказане від його імені. Своїм гаптованим золотом мундиром він прикриває і узаконює все, що роблять за його наказом. Титул "Його вельможність", який свідчить про чистоту його намірів і святість волі, править за провідника для найнеприйнятніших ідей. Те, чого ніколи не зробили б ці людці заради власних інтересів, вони квапляться виконати, тільки-но почують слова: "Його вельможність". У канцеляріях – така сама сліпа покора, як і в армії; ця система приглушує свідомість, спустошує людину і поступово перетворює її на якусь гайку чи гвинтик у машині

державного управління. Гонджуро, що, мабуть, добре розумівся на людях, відразу розпізнав у Пуаре одного з цих бюрократичних дурнів і випустив свого Deus ex machina[12] – оту чудодійну "його вельможність" – саме в ту хвилину, коли треба було приголомшити Пуаре, що, на думку агента, був коханцем Мішоно, як сама Мішоно була коханкою Пуаре.

– Ну, коли вже його вельможність, та ще й власною персоною... Його вельможність пан мі... О, це зовсім інша річ! – сказав Пуаре.

– Чуєте, що каже цей добродій, якому ви, здається, довіряєте, – мовив удаваний рантьє, звертаючись до мадмуазель Мішоно. – Ну, так ось, його вельможність тепер цілком певні: так званий Вотрен, який живе в "Домі Воке", – каторжник, що втік з Тулонської каторги, де він був відомий під прізвиськом Дурисмерть.

– А! Дурисмерть! – повторив Пуаре. – Виходить, він таки щасливець, якщо заслужив таке прізвисько.

– Авжеж, – погодився агент. – Це прізвисько він дістав за те, що йому завжди щастило рятуватися від смерті у вельми ризикованих справах. Як бачите, це особа небезпечна. Вотрен має деякі риси, що роблять його людиною незвичайною. Саме засудження цього злочинця на каторгу стало справжньою подією і забезпечило йому безмежну повагу серед його товаришів...

– Виходить, він чоловік поважний? – спитав Пуаре.

– До деякої міри. Він добровільно взяв на себе чужий злочин, підлог, що його вчинив один вродливий юнак, якого він дуже любив. Це був молодий італієць, затятий картяр. Потім він вступив на військову службу, де, зрештою, показав себе добре.

– Але якщо його вельможність пан міністр поліції певні, що Вотрен і є той самий Дурисмерть, то навіщо потрібна я? – спитала мадмуазель Мішоно.

– Авжеж – підхопив Пуаре, – коли пан міністр, як ми мали честь від вас почути, певні, що...

– Певні – це не зовсім точно: є лише підозра. Ви зараз зрозумієте, в чому заковика. Жак Коллен, на прізвисько Дурисмерть, користується довірою трьох каторжних тюрем, які обрали його своїм агентом і банкіром. Він багато заробляє на таких справах, котрі потребують особливої проби.

– Ха-ха! Зрозуміли, мадмуазель, цей каламбур? – спитав Пуаре. – Пан Гонджуро називає його людиною особливої проби, бо на ньому поставлене тавро.

– Удаваний Вотрен, – вів далі агент, – одержує від каторжників їхні капітали, пускає в обіг, зберігає, щоб передати самим каторжникам, якщо їм пощастить утекти з каторги, або їхнім родинам, якщо каторжник залишив заповіт, а ні – то їхнім коханкам, коли на них переведено майно.

– Їхнім коханкам? Ви хочете сказати, дружинам? – зауважив Пуаре.

– Ні, добродію, каторжники звичайно мають тільки незаконних жінок, яких ми звемо утриманками.

– То вони всі мають утриманок?

– Атож.

– Ну, – сказав Пуаре, – такої мерзоти пан міністр не повинні терпіти. Оскільки ви маєте честь бачити його вельможність і, як мені здається, перейняті високими ідеями, вам належало б сказати їм про аморальну поведінку цих людей: адже такий приклад дуже поганий для суспільства.

– Але уряд їх засилає на каторгу не для того, щоб виставляти як приклад усіх чеснот.

– Це так. Проте дозвольте, пане...

– Дайте, голубе, висловитись панові Гонджуро, – сказала мадмуазель Мішоно.

– Ви розумієте, мадмуазель, – мовив Гонджуро, – уряд дуже зацікавлений у тому, щоб захопити цю потайну касу, що, як кажуть, сягає чималої суми.

Дурисмерть орудує великими цінностями, переховуючи не тільки гроші деяких своїх товаришів, а й ті, котрі належать "Товариству десяти тисяч".

– Десяти тисяч злодіїв? – скрикнув переляканий Пуаре.

– Ні, "Товариство десяти тисяч" – це організація грабіжників високої марки, що беруться тільки за великі справи, які можуть дати здобич не менш як десять тисяч. Члени цього товариства – добірний народ, із тих, що простують прямо до лави підсудних карного суду. Вони добре обізнані з законами, і навіть коли їх спіймають на гарячому, ніколи не дадуть приводу підвести себе під статтю про смертний вирок. Коллен – їхній довірений і радник. Завдяки величезним капіталам він створив собі власну поліцію, широкі зв'язки і все це зберігає у великій таємниці. Ось уже рік, як ми оточили Коллена шпигунами, але й досі не можемо розгадати його гри. Отож каторжанська каса і його таланти живлять порок, сприяють злочинам і тримають під рушницею цілу армію негідників, що весь час воюють із суспільством. Арештувати Дурисмерть і захопити його касу – значить підтягти зло під самий корінь. Ось чому цей невідкладний захід став справою державною, справою великої політичної ваги, що зробить честь усім, хто сприятиме її успіхові. І ви, пане, змогли б знов посісти адміністративну посаду, стати секретарем якого-небудь комісара поліції, що не перешкодило б вам одержувати ще й пенсію.

– Але чому ж, – спитала мадмуазель Мішоно, – цей Дурисмерть не втече з грішми?

– О, якби він обікрав каторжників, то хоч би куди подався, за ним було б послано людину з наказом його вбити. Крім того, викрасти касу не так легко, як дівчину з шляхетної родини. Зрештою, Коллен – молодчага, він не здатний на такий вчинок, бо вважає його ганебним.

– Ваша правда, пане, – підтвердив Пуаре. – То було б ганебно.

– Але все це зовсім не пояснює нам, чому ви просто не схопите його? – спитала мадмуазель Мішоно.

– Добре, я поясню вам, мадмуазель, слухайте. Та глядіть, – прошепотів він їй на вухо, – не дозволяйте вашому приятелеві перебивати мене, бо так ми ніколи не скінчимо. Цьому стариганові треба стати дуже багатим, щоб його слухали... Дурисмерть приїхав сюди, вдаючи порядну людину, надів машкару поважного паризького буржуа й оселився в скромному пансіоні. Це хитра бестія: його не захопиш зненацька. Одне слово, Вотрен – людина неабияка і справами орудує теж неабиякими.

– Звісно, – сказав Пуаре сам до себе.

– Якби трапилась помилка й заарештували справжнього Вотрена, міністр збурих би проти себе весь паризький комерційний світ і громадську думку, а це було б небажано. У префекта поліції є вороги, і він у всіх на видноті. Коли б сталося непорозуміння, то ті, хто зазіхає на його посаду, скористалися б з ліберального галасу й нарікань, щоб його зіпхнути. Тут треба діяти так, як у справі Куаньяра, самозваного графа де Сент-Елен. Адже, якби виявилося, що це справжній граф де Сент-Елен, ми б ускочили в халепу. Ось чому треба все перевірити.

– То, виходить, вам потрібна гарненька жінка? – жваво підхопила мадмуазель Мішоно.

– Ні, Дурисмерть жінки до себе і не підпустить, – сказав агент. – Хочете довідатися, в чому секрет? Він не любить жінок.

– Тоді я не розумію, яка користь із мене для такої перевірки, коли, припустимо, я згодилася б на це за дві тисячі франків.

– Нема нічого простішого, – сказав незнайомец. – Я передам вам пляшечку з дозою ліків, що викликають приплив крові до голови, нібито апоплексичний удар, але зовсім безпечний. Рідину можна домішати до вина або до кави. Як

тільки вона подіє, ви негайно перенесете чолов'ягу на ліжко й роздягнете його, ніби для того, щоб привести його до пам'яті. Коли в кімнаті нікого не буде, ви ляснете його по плечу і побачите, чи проступить на ньому тавро.

– Та це ж дрібниця, – сказав Пуаре.

– Ну, то як, ви згодні? – звернувся Гонджуро до старої діви.

– Але скажіть, добродію, – спитала мадмуазель Мішоно, – чи одержу я дві тисячі франків і в тому разі, коли тавро не з'явиться?

– Ні.

– А яка ж буде винагорода тоді?

– П'ятсот франків.

– Зробити подібну річ за таку дрібничку! Сумління однаково буде обтяжене, а мені не так легко його заспокоїти.

– Запевняю вас, – втрутився Пуаре, – що в мадмуазель надзвичайно чутливе сумління, не кажучи вже про те, що вона дуже мила й розважлива особа.

– Ну, добре, – наважилася мадмуазель Мішоно, – коли виявиться, що це Дурисмерть, ви даєте мені три тисячі франків, а коли це людина порядна, то нічого.

– Згода, – сказав Гонджуро, – але з умовою, що все буде зроблено завтра.

– Не так скоро, любий пане, мені ще треба порадитися з духівником.

– Ви хитрі, – сказав агент, підводячись. – Ну, тоді до завтра. Якщо вам треба буде негайно побачитись зі мною, приходьте в провулок Святої Анни, у кінець церковного двору за Сент-Шапель. Там у підворітті лише одні двері. Спитаєте пана Гонджуро.

Саме в цей час мимо проходив Б'яншон, повертаючись із лекції Кюв'є. Він був вражений, почувши дивне прізвисько Дурисмерть і вигук славетного начальника розшукної поліції: "Згода".

– Чому ви не покінчили справи одразу? Адже це дасть вам триста франків довічної ренти, – сказав Пуаре, звертаючись до мадмуазель Мішоно.

– Чому? – перепитала вона. – Та тому, що треба ще поміркувати. Якщо пан Вотрен – справді Дурисмерть, то, може, вигідніше було б порозумітися з ним. А втім, вимагати в нього грошей – значить попередити його, а він, чого доброго, накиває п'ятами, не заплативши. Ото був би смердючий пшик.

– Якби його й попередили, – зауважив Пуаре, – то хіба за ним не стежитимуть, як сказав цей пан. Ну, а ви, звісно, тоді втратили б усе...

"До того ж, – подумала мадмуазель Мішоно, – я не люблю цього чоловіка. Він говорить мені тільки неприємні речі".

– Але, – вів своєї Пуаре, – ви можете зробити краще. Цей пан, а він здається мені дуже порядним, та й одягнений пристойно, сказав, що закон зобов'язує звільнити суспільство від злочинця, хоч би якими гарними рисами він відзначався. П'яницю завжди тягтиме до чарки. А що, як йому стукне в голову всіх нас вирізати? Хай йому чорт, ми можемо стати винуватцями цього вбивства, вже не кажучи про те, що самі станемо першими жертвами.

Мадмуазель Мішоно була така заклопотана своїми думками, що не чула слів Пуаре, які одне за одним падали з його уст, мов краплі води з неміцно закрученого крана. Якщо цей стариган починав сипати фрази і Мішоно не спиняла його, він говорив без угаву, немов заведений механізм. Почавши про одне й не зробивши ніякого висновку, він перестрибував через вставні речення до зовсім протилежної теми. Простуючи до "Дому Воке", Пуаре зовсім заплутався серед різних відступів та побіжних посилок на різні випадки життя і нарешті дійшов до спогадів про те, як він давав свідчення з боку оборони в справі якогось пана Рагулло і пані Морен. Увіходячи в дім, його супутниця помітила, що Ежен де Растіньяк захоплений цікавою інтимною

розмовою з мадмуазель Тайфер. Парочка не звернула ані найменшої уваги на двох старих пансіонерів, коли вони проходили через їдальню.

– Так воно й мало кінчитися, – мовила, звертаючись до Пуаре, мадмуазель Мішоно. – Вони вже цілий тиждень ніжно позирають одне на одного.

– Еге ж, – відповів Пуаре. – Тому її й засудили.

– Кого?

– Пані Морен.

– Я кажу вам про мадмуазель Вікторину, – сказала Мішоно, не помічаючи, що увійшла в кімнату Пуаре, – а ви мені розповідаєте про якусь пані Морен. Хто така ця дама?

– А чим же завинила мадмуазель Вікторина? – спитав Пуаре.

– Вона завинила тим, що кохає пана Ежена де Растіньяка і вішається йому на шию, сама не знаючи, куди це її заведе, наївну бідолашку.

– Уранці пані де Нусінген довела Ежена до розпачу. В глибині душі він цілком здався на волю Вотрена, не бажаючи міркувати ні про мотиви дружнього ставлення до нього цієї незвичайної людини, ані над майбутнім їхньої спілки. Тільки чудо могло перешкодити йому впасти у прірву, над якою годину тому він уже підняв одну ногу, обмінявшись із мадмуазель Тайфер найніжнішими обіцянками. Вікторині вчувалися ангельські голоси, перед нею відкривалися небеса; "Дім Воке" набирав у її уяві тих фантастичних барв, якими декоратори розмальовують палаци на сцені: вона кохала і її кохали, – принаймні вона вірила в це! Та й яка жінка не повірила б цьому, дивлячись на Растіньяка, слухаючи його цілу годину потай від домашніх аргусів? Знаючи, що чинить огидно, Ежен намагався переконати себе, що спокутує свій гріх, ошаслививши жінку, і в цій боротьбі із сумлінням навіть погарнішав, відчайдушно простуючи вперед і світлячись усіма пекельними вогнями, які палали в його серці. На щастя для нього, чудо сталося: весело увійшов Вотрен і, прочитавши все, що таїлося в юних серцях, які він з'єднав винахідливістю свого диявольського розуму, раптом затьмарив їхні радощі, глузливо заспівавши гучним басом:

– Моя Фаншетта чарівна

Своєю простотою...

– Вікторина вибігла з кімнати, несучи в серці стільки ж щастя, скільки досі в ньому було горя. Бідолашна дівчина! Потиск руки, легкий дотик волосся Растіньяка до її щоки, слово, сказане так близько коло її вуха, що вона відчула теплий подих милих уст, тремтіння руки, що обняла її стан, поцілунок у шию, – усе це було священною обітницею кохання, а завдяки сусідству гладкої Сільвії, яка могла щохвилини увійти в цю осяйну їдальню, ця обітниця ставала палкішою й чарівнішою, ніж найпрекрасніші свідчення ширих почуттів, про які розповідається в найславетніших оповідях про кохання.

Ця "запорука кохання", як казали наші предки, здавалася гріховною дівчині, що сповідалася кожних два тижні. В цю годину вона подарувала більше душевних скарбів, ніж могла б дати обранцеві свого серця пізніше, ставши багатогою й щасливою.

– Діло зроблено, – сказав Вотрен Еженові. – Наші денді посварились. Усе сталося, як бажалося. Розбіжність думок. Наш голубок образив мого сокола. Зустріч завтра, в Кліньянкурському редуті. О пів на дев'яту, коли мадмуазель Тайфер спокійно мочатиме гріночки в каву, їй відійдуть у спадок батькова любов і багатство. Подумати лишень! Молодий Тайфер чудово володіє шпагою і самовпевнений, мов козирний туз, але йому пустять кров ударом, який я винайшов: тільки трохи підняти шпагу і колоти в лоб! Я вам покажу цей прийом – страшенно корисна річ.

Растіньяк слухав, остовпівши, і нічого не міг відповісти. В цю хвилину ввійшли батько Горіо, Б'яншон та ще кілька пансіонерів.

– Отаким саме я й хотів вас бачити, – сказав йому Вотрен. – Ви знаєте, що робите. Добре, моє орлятко! Вам на роду написано керувати людьми; ви дужий, твердий, упертий – я поважаю вас.

Вотрен хотів потиснути йому руку, але Растіньяк хутко відсмикнув її і, сплотившись, впав на стілець: йому ввижалася калюжа крові біля ніг.

– Ах, на вас іще залишилося кілька пелюшок, забруднених доброчесністю! – тихо мовив Вотрен! – У татуса Долибана три мільйони. Я знаю його статки. Посаг зробить вас біленьким, як вінчальне убрання, навіть у ваших власних очах.

Растіньяк більше не вагався. Він вирішив того ж таки вечора попередити Тайферів – батька і сина. Вотрен пішов, і тоді батько Горіо прошепотів Ежену на вухо:

– Ви засмучені, хлопчику. Зараз я вас утішу. Ходімо!

І старий вермішельник запалив від лампи свою виту свічку; Ежен пішов за ним, аж тремтячи з цікавості, не мовлячи й слова.

– Зайдімо до вас, – сказав Горіо, який заздалегідь взяв у Сільвії ключа від студентової кімнати. – Ви думали цього ранку, що вона вас не любить, правда? Вона вас випровадила мимохіть, а ви вже й розсердились, і пішли у розпачі. Чудій! Вона чекала на мене. Розумієте? Нам треба було піти закінчити опорядження чарівної квартирки, в якій ви маєте оселитися через три дні. Не виказуйте мене. Вона хоче зробити вам сюрприз, але я не можу далі ховати від вас цю таємницю. Це на вулиці д'Артуа, за кілька кроків від вулиці Сен-Лазар. Ви житимете, як князь. Ми вибрали для вас меблі, наче для молодшої. За останній місяць ми багато чого зробили, тільки не казали вам нічого. Мій повірений взявся до справи, дочка моя матиме тридцять шість тисяч франків на рік – проценти з її посагу; я зажадаю, щоб її вісімсот тисяч франків було вкладено в надійне нерухоме майно.

Ежен, схрестивши на грудях руки, мовчазно походжав по своїй убогій, неприбраній кімнаті. Батько Горіо, скориставшись із моменту, коли студент повернувся до нього спиною, поставив на камін червоний сап'яновий футляр, на якому було витиснено золотом герб Растіньяків.

– Любий мій хлопчику, – сказав бідолаха Горіо, – я з головою поринув у цю справу. Щоправда, я старався і для себе, бо дуже зацікавлений у вашому переїзді. Ви не відмовите мені, коли я про щось вас попрошу?

– Чого ви хочете?

– На шостому поверсі, над майбутньою вашою квартирою, є кімната з ходом до вас. Дозвольте мені там оселитись. Я старіюся і живу дуже далеко від своїх дочок. Я вам не заважатиму. Я тільки житиму там. Ви мені щовечора розповідатимете про дочку. Правда ж, це не буде вам неприємно? Коли ви вертатиметесь додому, я вже буду в ліжку і, почувши ваші кроки, казатиму собі: "Він щойно бачив мою Фіфіну. Він їздив з нею на бал, вона щаслива завдяки йому". Якщо я захворію, для мене найкращим бальзамом буде чути, що ви вернулись, ходите по кімнатах, соваєте стільці. Ви нагадували б мені дочку. Звідти рукою подати до Єлісейських Полів, де мої дочки проїжджають щодня; я їх завжди бачитиму, а тепер іноді спізнююсь. А може, вона й сама інколи завітає до вас. Я чутиму її голос, бачитиму, як вона в своєму ранковому капоті бігає туди-сюди, гарненька, мов кішечка. За цей місяць вона знов стала такою, як була до заміжжя, – веселою чепурушкою. Вона зцілюється душею і цим щастям завдячує вам. О, для вас я зробив би все, навіть неможливе. Повертаючись додому, вона мені сказала: "Татусю, яка я щаслива!" Коли вони кажуть статечно "батьку", на мене ніби холодом віє, а от коли звуть "татусь", мені здається, що вони ще маленькі дівчатка, у

мені оживають приємні спогади. Тоді я більше почуваю себе їхнім батьком. У мене таке враження, ніби вони ще не належать нікому іншому.

Бідолаха витер очі: він плакав.

– Давно вже не чув я таких слів, давно вже вона не брала мене під руку.

Так, так, вже років десять я не гуляв із дочками. А як приємно торкатися до її сукенки, пристосовуватись до її кроків, відчувати її тепло! Сьогодні я водив Дельфіну скрізь. Заходив з нею в крамниці. Потім повіз її додому. О, дозвольте мені пожити біля Вас! Часом вам буде потрібна якась послуга – я буду поряд. О, яка щаслива була б моя дочка, якби той товпиґа ельзасець помер, якби його подагра здогадалася перекинутись йому в живіт! Ви стали б моїм зятем, були б її законним чоловіком. Вона ж і досі не зазнала ніяких радощів у житті й така нещасна, що я прощаю їй усе. Бог повинен бути на боці люблячих батьків. – Він трохи помовчав, а потім додав, похитавши головою: – Вона вас дуже кохає! Дорогою вона без угаву говорила про вас: "Правда ж, тату, він хороший? Серце в нього добре. Чи згадує він про мене?" Та що там казати, від вулиці д'Артуа до пасажу Панорами вона набалакала мені про вас усякої всячини. Нарешті Фіфіна вилила мені свою душу. Цього чудового ранку я забув про свою старість і відчув себе легким, мов пір'інка. Я сказав їй, що ви мені віддали тисячу франків. О люба моя дівчинка! Це її зворушило до сліз. А що це у вас отам на каміні? – нарешті не витерпів старий Горіо, бачачи, що Растіньяк не рухається з місця. Ежен, зовсім приголомшений, тупо дивився на свого сусіда. Дуель, про яку сповістив Вотрен і яка мала відбутися завтра вранці, так не в'язалася із цим здійсненням його найзаповітніших мрій, що він почував себе наче в кошмарі. Він обернувся до каміна, помітив квадратний футляр, відкрив його і побачив усередині записку, покладену поверх годинника Бреґета. На аркушику паперу було написано:

"Я хочу, щоб ви щогодини думали про мене, бо...

Дельфіна"

Останні слова, очевидно, натякали на якусь сцену, що відбулася між ними. Ежена це глибоко розчулило. В середині золотого корпусу було емаллю зображено його герб. Ця коштовна річ, про яку він так давно мріяв, ланцюжок, ключик, форма годинника й різьба – все відповідало його уподобанню. Батько Горіо сявав. Він, мабуть, обіцяв дочці розповісти про враження від подарунка, бо брав найжвавішу участь у хвилюваннях юних закоханців, хоч і в ролі третьої особи, але не менш щасливої. Горіо вже встиг полюбити Растіньяка і за його душевні якості, і за щастя своєї дочки.

– Підіть до неї сьогодні ввечері, вона чекає на вас. Товпиґа ельзасець вечеряє у своїй балерини. Ха-ха, який дурнуватий вигляд він мав, коли мій повірений виклав йому справу. А ще каже, ніби кохає мою дочку до нестями! Хай, тільки доторкнеться до неї, я його вб'ю. Сама думка, що моя Дельфіна належить... – він зітхнув, – штовхнула б мене на злочин. Та це не було б убивством людини, – це ж свиня з телячою головою. Ви ж візьмете мене до себе, правда?

– Звичайно, любий батьку Горіо. Ви ж добре знаєте, що я вас люблю.

– Бачу, ви не гидуєте мною. Дозвольте мені поцілувати вас. – І він стиснув студента в обіймах. – Ви зробите її щасливою, обіцяйте мені. То ви сьогодні ввечері підете до неї, правда ж?

– О, звісно! Мені треба вийти в одній невідкладній справі.

– Чи не можу я вам стати в пригоді?

– Ай справді, можете. Поки я буду в пані де Нусінґен, підіть до пана Тайфера-батька і попросіть його призначити мені цього вечора час для розмови про одну дуже важливу справу.

– То, виходить, юначе, це правда, – вигукнув батько Горіо, змінившись на обличчі, – що ви залицяєтесь до його дочки, як базикають оті дурні внизу. Бий мене сила Божа! Ви ще не знаєте, який важкий кулак у Горіо. Якщо ви нас обманете, єдиний удар кулака вирішить справу. О, та це неможливо!

– Присягаюсь вам, що люблю тільки одну-єдину жінку в світі, – сказав студент. – Я сам відчув це тільки зараз.

– Ах, яке щастя! – скрикнув батько Горіо.

– Але річ у тім, – мовив студент, – що син Тайфера б'ється завтра на дуелі, і, я чув, його вб'ють.

– А чому це вас турбує? – спитав Горіо.

– Та треба ж сказати батькові, щоб він не дав своєму синові підставити лоба! – вигукнув Ежен.

У цю хвилину його перервав Вотрен, що з'явився на порозі кімнати, співаючи:

– О Річард, о королю мій,

Тебе покинув цілий світ...

Брум-брум-брум-брум!...

Я об'їхав цілий світ.

Я зальотник, всім відомий.

Тра-ля-ля-ля...

– Панове, – гукнув Крістоф, – суп подано, всі вже за столом.

– Почекай, – сказав Вотрен. – Піді-но візьми пляшку бордо в моїй кімнаті.

– Як вам подобається годинник? – спитав батько Горіо. – В неї чудовий смак, правда?

– Вотрен, батько Горіо і Растіньяк зішли разом униз і, запізнившись, опинилися за столом поруч. Ежен поведився з Вотреном під час обіду підкреслено холодно, хоч цей чоловік – і взагалі такий приємний, на думку пані Воке, – сьогодні розійшовся як ніколи. Він сипав блискучі дотепи і розбуркав усю компанію. Така впевненість у собі, такий спокій жахали Ежена.

– На яку ногу ви сьогодні встали? – спитала пані Воке. – Ви веселі, як трясогузка.

– Я завжди веселий, коли зроблю добре дільце.

– Дільце? – перепитав Ежен.

– Авжеж. Я доставив партію товару і тому маю право на чималі комісійні. – Помітивши, що мадмуазель Мішоно придивляється до нього, він сказав: – Мадмуазель, може, вам щось не подобається в моєму обличчі? Чого це ви так втупилися в мене? Кажіть відверто! Щоб зробити вам приємність, я ладен змінити... Пуаре, ви ж не розгніваєтесь за це, га? – сказав він, підморгуючи старому чиновникові.

– От би, хай йому чорт, намалювати з вас ярмаркового Геракла, – сказав молодий художник Вотренові.

– Чудово! Згода, якщо мадмуазель Мішоно позуватиме вам для цвинтарної Венери, – відповів Вотрен.

– А Пуаре? – спитав Б'яншон.

– О, Пуаре позуватиме, як Пуаре. Це буде бог садів, – вигукнув Вотрен. – Адже його ім'я походить від груші[13].

– Гнилички! – підказав Б'яншон.

– Все це дурниці, – зауважила пані Воке, – краще б ви нас почастували вашим бордо, адже я бачу пляшечку, що висунула свого носика. Вино підтримає ваш веселий настрій, до того ж це корисно для шлунка.

– Панове, – мовив Вотрен, – пані президентка закликає нас до порядку. Пані Кутюр і мадмуазель Вікторина пробачать нам наші легковажні слівця, але пощадіть невинність батечка Горіо. Пропоную вам маленьку пляшкораму

бордоського вина; ім'я Лафіта надає йому ще більшої слави – прошу не вважати це за політичний натяк. Гей ти, опудало, – сказав він, глянувши на Крістофа, який, проте, не зрушив з місця. – Сюди, Крістофе! Хіба ти не знаєш свого імені? Опудало, неси сюди випивку!

– Ось, пане, – сказав Крістоф, подаючи йому пляшку.

Наповнивши склянки Ежена та батька Горіо, Вотрен повільно налив і собі кілька крапель; він куштував вино язиком, поки сусіди пили своє, і раптом скривився:

– Ах чорт, тхне корком. Візьми це собі, Крістофе, і принеси нам інше, ти знаєш, там праворуч. Нас шістнадцятеро, неси вісім пляшок.

– Ну, коли ви так розщедрились, – сказав художник, – ставлю сотню каштанів.

– Хо! Хо!

– Еге!

– Брр!

Вигуки пансіонерів лунали звідусіль, наче лускання ракети.

– Ану, матусю Воке, ставте дві пляшечки шампанського! – гукнув Вотрен.

– Отакої! Може, ви ще схочете, щоб я віддала вам і весь свій будинок? Дві пляшки шампанського! Та це ж коштує двадцять франків. У мене не такі заробітки. Ні! Проте якщо пан Ежен заплатить за шампанське, то я почастую наливкою.

– Від її наливки проносить, як від рицини, – сказав тихенько студент-медик.

– Мовчи, Б'яншоне, – вигукнув Растіньяк, – я не можу чути про рицину, мені з душі верне. Згода, я плачу за шампанське! – додав студент.

– Сільвіє, – мовила пані Воке, – подайте печиво й пиріжечки.

– Ваші пиріжечки вже мохом поросли, вони в рот не лізуть, – сказав Вотрен, – а печиво несить.

Через хвилину бордо обійшло всіх. Товариство повеселіло й пожвавішало.

Лунав гучний регіт, вихоплювались вигуки, схожі на голоси різних тварин.

Музейний службовець спробував відтворити звичайний у Парижі вуличний вигук, схожий на нявкання закоханого кота, і негайно вісім голосів по черзі проревли:

– Ножі гострити!

– Насіння для пташок!

– Трубочки з вершками, пані, трубочки з вершками!

– Латаю каструлі!

– Устриці, свіжі устриці!

– Купую одяг, капелюхи, старі краватки!

– Вишень, кому солодких вишень!

– Парасольки, парасольки!

Пальма першості припала Б'яншонові, коли він тугнявим голосом вигукнув:

– Вибивачки – вибивати одяг і жінок!

Кілька хвилин панував неймовірний галас, лунали безглузді жарти – справжня опера, де диригував Вотрен, водночас не спускаючи з ока Ежена та батька Горіо, які вже неначе сп'яніли. Відкинувшись на стільцях, обидва поважно споглядали цей незвичний бешкет і пили мало. Обоє турбували думки про те, що вони мали зробити ввечері, однак їм бракувало сили підвестися з місця. Вотрен скося позирав на них, стежачи, як міняється вираз їхніх облич;

вибравши хвилину, коли очі в них закліпали і, здавалося, ось-ось заплющаться, він, схилившись до Растіньяка, сказав йому на вухо:

– Он як, хлопче, не такі ми вже спритні, щоб змагатися з дядечком Вотреном, а він дуже вас любить і не дозволить накоїти дурниць. Коли я щось вирішив, то тільки Господь Бог здолає стати мені на перешкоді. Ах, це

ж ми хотіли попередити батечка Тайфера, вчинити школярську помилку! Піч гаряча, тісто вчинене, хліб на лопаті; взавтра ми уминатимемо його, аж за вухами лячатиме; то що ж, невже не дамо посадити хліб у піч? Ні, ні, хай печеться! Якщо у нас і з'являться докори сумління, вони зникнуть в процесі травлення їжі. В той час, як ми спокійнісінько спатимемо, полковник граф Франкессіні вістряє своєї шпаги відвоює нам спадщину Мішеля Тайфера. Вікторина успадкує братову ренту – тисяч п'ятнадцять на рік. Я вже довідався і знаю, що материна спадщина становить понад триста тисяч. Ежен слухав ці слова, але не міг відповісти: язик йому прилип до піднебіння, і його непереможно хилило на сон; стіл і обличчя пансіонерів він уже бачив немов у тумані. Незабаром гомін ущух, пансіонери по одному розійшлися; потім, коли zostались тільки вдова Воке, пані Кутюр, мадмуазель Вікторина, Вотрен і батько Горіо, Растін'як побачив крізь сон, як пані Воке збирає пляшки і зливає рештки в одну пляшку.

– Ах, які вони шалапути, які зелені! – казала вдова.

Це було останнє речення, котре Ежен міг розібрати.

– Тільки пан Вотрен уміє втругнутися таку штуку, – сказала Сільвія. – Гляньте, Крістоф гурчить, мов та дзига.

– До побачення, матусю, – сказав Вотрен. – Іду на бульвар подивитися на пана Марті в "Дикій горі" – великій драмі, переробленій із "Самітника". Запрошую вас і наших дам.

– Дякую, – сказала пані Кутюр.

– Як, сусідко? – вигукнула пані Воке. – Невже ви не хочете подивитися п'єсу, перероблену з "Самітника", твору на манір Шатобріанової "Атала"? А минулого літа ми ж так любили читати його в олтанці і плакали, наче Магдалина Елодійська, – такий він гарний. До того ж це твір моральний, він може справити добрий вплив на вашу вихованку.

– Нам не дозволено ходити в театр, – відповіла Вікторина.

– Ну, ось вони й готові, наші молодці, – сказав Вотрен, комічно розхитуючи голови батька Горіо та Ежена.

Прихиливши голову студента до спинки стільця, щоб йому зручніше було спати, він ніжно поцілував його в лоб і проспівав:

– Коханий мій, засни,

Я тобі навію сни...

– Боюся, щоб він не захворів, – сказала Вікторина.

– А ви зостаньтеся тут і догляньте його, – порадив їй Вотрен. – Це ваш обов'язок як вірної дружини, – шепнув він дівчині на вушко. – Хлопець палко вас кохає, і ви будете його жіночкою, провіщаю вам. Отже, – промовив він голосно, – вони заслужили загальну повагу, жили щасливо й народили багато дітей. Так закінчуються всі любовні романи. Ну, матусю, – додав він, звертаючись до пані Воке і обіймаючи її, – надівайте капелюшка, святкову квітчасту сукню, графинин шарф. Я сам найму для вас фіакр. – І він вийшов, наспівуючи:

– У твоїм промінні, сонце,

Визрівають гарбузи.

– Їй-богу, пані Кутюр! З таким чоловіком я була б щаслива навіть на горищі. Гляньте, батько Горіо і той упився, – мовила вона, повертаючись до вермішельника. – Цьому старому скнарі ніколи й на думку не спадало куди-небудь повести мене. Боже мій! Та він зараз упаде на підлогу! Який сором! Літній чоловік, а напився до безтями. Та, правду сказати, він і так мов не при тямі... Ану, Сільвіє, відведіть старигана до нього в кімнату. Сільвія взяла бідолаху під пахви, потягла нагору і кинула в одежі, наче мішок, поперек ліжка.

– Бідний хлопець, – сказала пані Кутюр, пригладжуючи Еженові волосся, що спадало йому на очі, – зовсім як дівчина: не знає, до чого ведуть надмірності.

– Ах, ось уже тридцять один рік, як я тримаю пансіон, – сказала пані Воке, – і чимало юнаків пройшло, як то кажуть, через мої руки, але ще ніколи не було такого милого, такого добре вихованого, як пан де Растіньяк. Який він гарний, коли спить! Пані Кутюр, покладіть його голову собі на плече. Еге! Вона й сама падає на плече мадмуазель Вікторини! Про дітей дбає сам бог: ще трохи, і він розбив би голову об ріжок стільця. Яка б гарненька з них вийшла парочка!

– Мовчіть, голубонько! – вигукнула пані Кутюр. – Ви таке говорите...

– Та він же не чує, – відповіла вдова Воке. – Ну, Сільвіє, ходімо вдягатись. Я надіну високий корсет.

– Ото ще! Високий корсет після такого обіду, пані! – заперечила Сільвія. – Пошукайте собі кого іншого, щоб вас затягли; щодо мене, то я не хочу бути вашою вбивцею. Ця необережність може коштувати вам життя.

– Байдуже, треба догодити панові Вотрену.

– Виходить, ви дуже любите своїх спадкоємців?

– Ану, Сільвіє, годі базікати! – гримнула на неї вдова, виходячи.

– І це в її літа! – сказала куховарка, показуючи Вікторині на свою господиню.

У ідальні лишилися тільки пані Кутюр та її вихованка, на плечі якої спав Ежен. Хропіння Крістофа лунало в безгомінному будинку, підкреслюючи мирний сон Ежена, що спав, як дитина. Вікторина була щаслива; вона може дозволити собі милосердя, в якому виливаються всі найкращі почуття жінки, може, не чинячи тяжкого гріха, відчувати, як серце юнака б'ється біля її серця, і вона проймалась материнською ніжністю й гордістю. Крізь тисячу думок і почуттів, що роїлися в її душі, пробивався буйний порив пристрасті, збудженої теплим, чистим диханням юнака.

– Люба моя, бідолашна дівчинка! – сказала пані Кутюр, стискаючи її руку. Стара жінка замилювалась її непорочним, страдницьким обличчям, осяяним у цю мить ореолом щастя. Вікторина схожа була на старовинну ікону, в якій художник, нехтуючи всякі деталі, зосередив усю чарівну силу спокійного, гордого пензля на лику, що був хоч і жовтуватого тону, але немов одбивав золотистий відблиск неба.

– А він же й двох склянок не випив, мамо, – сказала Вікторина, проводячи пальцями по Еженових кучерях.

– Коли б він був гультьєм, доню, то переносив би вино так само легко, як і всі інші. Сп'яніння промовляє на його користь.

На вулиці заторохтіли колеса екіпажа.

– Мамо, – сказала дівчина, – це пан Вотрен. Підтримайте пана Ежена. Мені не хочеться, щоб цей чоловік побачив мене в такій позі. Його слова бруднять душу, та й у погляді є щось гнітюче для жінки, наче він роздягає її очима.

– Ні, – заперечила пані Кутюр, – ти помиляєшся. Пан Вотрен – хороша людина, він трохи нагадує мені мого покійного чоловіка, – грубуватий, але м'якосердий, такий собі добрий буркотун.

В ту мить нечутно ввійшов Вотрен і глянув на цю картину – на дві юні істоти, осяяні лагідним світлом лампи.

– Ось така сцена, – сказав він, схрестивши руки на грудях, – надихнула б милого Бернарден де Сен-П'єра, автора "Поля і Вірґінії", і він написав би чудові сторінки. Юність прекрасна, пані Кутюр. Спи, любий хлопчику, – промовив він, дивлячись на Ежена, – щастя іноді приходить уві сні. Пані, – звернувшись він до вдови, – що мене прихилиє до цього юнака і зворушує, то

це гармонія душевної краси з красою його обличчя. Гляньте, хіба це не херувим, що спочиває на плечі ангела? Цей юнак вартий кохання. Якби я був жінкою, то хотів би вмерти – ні, це було б безглуздо! – хотів би жити заради нього. Милуючись на них, – мовив він тихенько, схилившись до вуха вдови, – я не можу не думати, що Бог створив їх одне для одного. Провидіння має свої таємні шляхи, воно випробовує серця і думки людей, – сказав він уже голосно. – Дивлячись на вас, дітки мої, таких близьких одне одному чистотою душі і всіма людськими почуттями, я кажу собі: неможливо, щоб у майбутньому ви будь-коли розлучилися. Бог справедливий. А втім, – сказав він дівчині, – пригадую, я бачив у вас лінію щастя. Дайте мені вашу руку, мадмуазель Вікторино. Я знаюся на хіромантії, мені часто доводилося ворожити. Ну, не бійтесь! О, що це я бачу? Слово честі, ви незабаром станете однією з найбагатших спадкоємиць у всьому Парижі. Ви ошасливіть свого милого... Ваш батько кличе вас до себе. Ви одружуєтесь із знатним, гарним юнаком, що палко вас кохає.

В цю мить важка хода кокетливої вдови перервала Вотренові віщування.

– Ось і матуся Воке, гарна, мов зіронька, і затаєнена, як оса. Чи не задихаємось ми трішечки? – спитав він, помацавши планшетку корсета. – Ребра добряче здавило, матусю. Якщо ми заплачемо, станеться вибух; звісно, я позбираю уламки з пильністю справжнього антиквара.

– Ось хто знається на французькій галантності, – прошепотіла вдова, нахилиючись до вуха пані Кутюр.

– Прощайте, дітки, – звернувся Вотрен до Ежена і Вікторини. – Благословляю вас, – сказав він, кладучи їм на голови руки. – Повірте, мадмуазель: побажання чесної людини щось важать – вони приносять щастя. Господь Бог змилостивиться.

– До побачення, любя, – сказала пані Воке своїй пожилиці. – Чи не думаєте ви, – додала вона тихо, – що пан Вотрен має серйозні наміри щодо мене?

– Гм! Гм!

Коли обидві жінки лишилися самі, Вікторина, розглядаючи свої руки, зітхнула:

– Ах, любя мамо, якби збулося те, що сказав добрий пан Вотрен!

– Для цього треба тільки одне, – відповіла стара дама, – щоб оте страховище, твій брат, упав з коня.

– Ах, мамо!

– Господи! Може, воно й гріх бажати лиха своєму ворогові, – мовила вдова.

– Ну, та я вже спокутую його. Відверто кажучи, я охоче понесла б квіти на його могилу. Негідник! У нього немає мужності заступитися за свою матір, а він же загарбав різними каверзами всю спадщину на шкоду тобі. Моя кузина була дуже багата. На твоє лихо, про її посаг нічого не сказано в шлюбному контракті.

– Мое багатство гнітило б мене, якби воно мені дісталось ціною чийогось життя, – сказала Вікторина. – Якщо для мого щастя треба, щоб умер мій брат, то я волію краще лишитися тут назавжди.

– Ах, Боже мій, ти ж чула, що сказав добрий пан Вотрен, – людина, як бачиш, віруюча! – відповіла пані Кутюр. – Мені приємно було дізнатись, що він не такий безбожник, як інші, ті, що говорять про Бога з меншою повагою, ніж про диявола. І справді – хто знає, якими шляхами веде нас провидіння?

– З допомогою Сільвії дві жінки нарешті перенесли Ежена в його кімнату і поклали на ліжко; куховарка розстебнула на ньому одяг, щоб йому було зручніше. Перед тим як вийти, коли пані Кутюр одвернулась, Вікторина поцілувала Ежена в чоло, – цей грішний вчинок переповнив її серце щастям. Вона окинула поглядом Ежену кімнату, немов зібравши в єдиній думці всі

радоші, яких зазнала цього дня, створила з них цілу картину, довго милувалася нею і заснула того вечора, почувавши себе найщасливішою в цілому Парижі.

Вотрен влаштував гулянку, щоб напоїти Ежена і старого Горіо вином з домішкою снотворного, але вона призвела до згуби його самого. Б'яншон сп'яну забув розпитати мадмуазель Мішоно про Дурисмерть. Вимовивши це ім'я, він, безперечно, викликав би підозру у Вотрена, чи – називатимемо його справжнім ім'ям – Жака Коллена, однієї із знаменитостей каторги. До того ж тієї миті, коли мадмуазель Мішоно, покладаючись на щедрість Коллена, обмірковувала, чи не вигідніш буде попередити його й допомогти йому втекти вночі, Вотрен обізвав її цвинтарною Венерою, і стара діва вирішила виказати каторжника. Разом із Пуаре вона відразу пішла до славетного начальника розшукової поліції в завулку Святої Анни, гадаючи, що їй знову доведеться мати справу просто з чиновником на ім'я Гонджуро. Начальник розшукової поліції прийняв її дуже люб'язно. Після розмови, під час якої вони дійшли згоди по всіх пунктах, мадмуазель Мішоно попросила дати їй краплі, з допомогою яких вона мала перевірити, чи є у Вотрена тавро. Коли цей великий муж у завулочку Святої Анни шукав у шухляді свого письмового столу пляшечку, мадмуазель Мішоно помітила вираз задоволення на його обличчі і збагнула, що зловити Вотрена куди важливіше, ніж арештувати простого каторжника. Поміркувавши, вона стала підозрювати, що поліція сподівається, на підставі деяких свідчень каторжників-зрадників, захопити велику суму грошей. Коли вона висловила свої здогади лисому начальникові, той усміхнувся і спробував заспокоїти стару діву.

– Ви помиляєтесь, – відповів він, – Коллен – найнебезпечніша сорбонна, яка будь-коли існувала серед злодіїв. Оце й усе. Негідники це знають, він їхній прапор, їхня підтримка, – одне слово, їхній Бонапарт. Вони всі люблять його. Цей молодець ніколи не залишить своєї макітри на Гревській площі.

Мадмуазель Мішоно не зрозуміла його, і Гонджуро пояснив їй слова, запозичені з жаргону каторжників. "Сорбонна" і "макітра" – два сильних вирази з мови злочинців, які перші відчули потребу розглядати людську голову в двох аспектах. "Сорбонна" – це голова живої людини, її порадник, її думка. "Макітра" – зневажлива назва відтятої голови, що не варта ламаного гроша.

– Коллен водить нас за ніс, – сказав він. – Коли ми маємо справу з людиною твердою, як загартована англійська сталь, то можемо вбити її при найменшій спробі вчинити опір під час арешту. Ми й розраховуємо на сутичку, щоб убити Коллена завтра вранці. Таким чином можна уникнути процесу, витрат на охорону злочинця та його харчування і звільнити суспільство від негідника. Судова процедура, виклик свідків, оплата їх, витрати на виконання вироку, все, що потрібно, щоб поквитатися законним шляхом хоч би з ким із цієї погані, коштує значно дорожче за тисячу екю, яку ви одержите від нас. Буде заощаджено і час. Всадивши багнета в черево Дурисмерті, ми зможемо запобігти сотні злочинів і вберегти від спокуси ще півсотні негідників, які відтепер боятимуться виправної поліції. Ось що зветься добре організована поліція. Як кажуть справжні філантропи, діяти отак – значить запобігати злочинності.

– І служити батьківщині, – докинув Пуаре.

– Так, так, – відповів начальник поліції, – ви сьогодні говорите розумні речі. Звісно, ми служимо батьківщині. Треба сказати, що світ дуже несправедливий до нас. Ми робимо суспільству великі послуги, але про них ніхто не знає. Тому обов'язок розумної людини бути над заботонами, а християнинові треба миритися з тим злом, яке можливе і в доброму ділі,

коли його роблять не так, як то заведено. Бачте, Париж – це Париж. Це слово пояснює моє життя. Завтра я буду зі своїми людьми на чатах у Королівському саду. Маю честь кланятись, мадмуазель. Пошліть Крістофа на вулицю Бюффона, до пана Гондюро, в той дім, де ви мене бачили. На все добре, пане. Якщо вас коли-небудь обікрадуть, зверніться до мене, і вам усе повернуть. Я до ваших послуг.

– І є ж такі дурні, – сказав Пуаре, звертаючись до мадмуазель Мішоно, – що просто навісніють, почувши слово "поліція". Цей пан дуже люб'язний, а те, чого він од нас хоче, – суцця дрібничка.

Наступному дневі судилося стати одним з найнезвичайніших в історії "Дому Воке". Досі найзначнішою подією в мирному житті пансіону була поява самозваної графині де л'Амберменіль, що промайнула, як метеор. Однак усе минуле зблідло перед перипетіями цього великого дня, що довго потому не сходив з вуст пані Воке. Горіо та Ежен де Растін'як проспали аж до одинадцятої години. Сама вдова, повернувшись опівночі з театру Гете, ніжилась у ліжку до пів на одинадцятю. Крістоф, допивши вино, яким частував Вотрен, теж заспав, і звичайний розпорядок у пансіоні був порушений. Пуаре і мадмуазель Мішоно не скаржились на те, що сніданок спізнився. Щодо Вікторини і пані Кутюр, то вони спали допізна. Вотрен пішов з дому о восьмій годині й вернувся саме тоді, як було подано сніданок. Тому ніхто не обурювався, коли тільки о чверть на дванадцятю Сільвія з Крістофом почали стукати в усі двері, запрошуючи до столу. Поки Сільвії та служника не було в їдальні, мадмуазель Мішоно, зійшовши вниз перша, підмішала зілля у срібний Вотренів кухлик з вершками до кави, які грілись у гарячій воді разом із вершками для інших пансіонерів. Стара діва розраховувала на цей звичай пансіону, щоб здійснити свій намір. Сім пансіонерів зібралися в їдальні не одразу. Коли Ежен, потягаючись, спускався сходами останнім, посланець передав йому листа від пані де Нусінген. Вона писала:

"Щодо вас, друже мій, я не відчуваю ні фальшивого самолюбства, ні гніву. Я чекала вас до другої години ночі. Чекати того, кого любиш! Хто зазнав цієї муки, той не завдасть її нікому. Бачу, що ви кохаєте вперше. Що ж трапилось? Я в тривозі. Якби не боялася зрадити таємницю мого серця, то пішла б довідатись, що сталося з вами – добре чи лихе. Але якби я вийшла чи виїхала з дому в цей час, хіба б не погубила себе? Я відчула, яка гірка жіноча доля. Заспокойте мене, поясніть, чому ви не прийшли після того, що переказав вам мій батько. Я буду гніватись, але прошу вас. Чи не захворіли ви? Чому ви живете так далеко? Благаю – хоч одне слово! До скорого побачення, правда ж? Якщо вам ніколи, досить одного слова. Напишіть: "Лечу!" – або: "Хворий". А втім, якби ви захворіли, то батько сказав би мені. Що ж сталося?"

– Так, що сталося? – вигукнув Ежен і кинувся в їдальню, бгаючи недочитаного листа. – Котра година?

– Пів на дванадцятю, – сказав Вотрен, кладучи цукор у каву.

Втеклий каторжник глянув на Ежена тим холодним заворожливим поглядом, властивим людям з магнетичною силою, що, кажуть, приборкує навіть буйних божевільних у лікарнях. Ежен здригнувся всім тілом. На вулиці проторохкотіла карета, і в кімнату вбіг стривожений лакей пана Тайфера, якого пані Кутюр одразу впізнала по лівреї.

– Мадмуазель! – вигукнув він. – Ваш батько кличе вас. Сталося велике нещастя. Пан Фредерік бився на дуелі; його поранено шпагою в лоб; лікарі не мають надії його врятувати. Ви ледве встигнете з ним попрощатися, він непритомний.

- Бідолашний хлопець! - голосно промовив Вотрен. - Як можна затівати сварки, маючи тридцять тисяч річного прибутку? Справді, молодь не вміє належно поводитись.

- Пане! - вигукнув Ежен.

- Ну що, доросла дитино? Хіба в Парижі б'ються на дуелі не кожного ранку?

- спитав Вотрен, спокійно допиваючи каву; мадмуазель Мішоно стежила за ним так напружено, що подія, яка приголомшила всіх, її не схвилювала.

- Я їду з вами, Вікторино, - сказала пані Кутюр.

І обидві жінки вибігли з дому, навіть не надівши капелюшків і шалей.

Виходячи, Вікторина глянула крізь сльози на Ежена, немов говорячи: "Не думала я, що за наше щастя я заплачу сльозами".

- Та чи не пророк ви часом, пане Вотрен? - спитала пані Воке.

- Я - хто завгодно, - відповів Жак Коллен.

- Як усе це дивно! - не вгавала пані Воке, нанизуючи одна на одну незначущі фрази з приводу цієї події. - Смерть хапає нас отак зненацька. Молоді часто вмирають раніше за старих. Щасливі ми, жінки, що не б'ємося на дуелях; та в нас є інші хвороби, яких немає у чоловіків. Ми народжуємо дітей, і материнські муки тривають довго. Як пощастило Вікторині! Батько змушений буде її визнати.

- От бачите! - сказав Вотрен, дивлячись на Ежена. - Вчора вона не мала жодного су, а сьогодні володіє кількома мільйонами.

- Слухайте, пане Ежене, - вигукнула пані Воке, - ви наче знали, куди вціляли!

Батько Горіо враз глянув на студента і побачив у нього в руці зібганого листа.

- Ви його не дочитали. Що це означає? Хіба й ви такий, як інші? - спитав він Растіньяка.

- Пані Воке, я ніколи не одружуся з мадмуазель Вікториною, - сказав Ежен, і на обличчі в нього з'явився вираз такого жаху й огиди, що всі знітились. Батько Горіо схопив руку студента і потиснув її. Він хотів був її поцілувати.

- Ох-хо-хо! - гукнув Вотрен. - В італійців є добра приказка: col tempo[14].

- Я чекаю на відповідь, - нагадав Растіньяку посланець пані де Нусінген.

- Скажіть, що я їду.

Посланець пішов. Ежен був страшенно схвилюваний і забув про обережність.

- Що робити? - промовив він голосно сам до себе. - Доказів нема.

Вотрен усміхнувся. Але в цю мить напій, всотаний його шлунком, почав діяти. Проте каторжник був такий міцний, що підвівся, глянув на Растіньяка і промовив до нього глухим голосом:

- Юначе, добро приходить уві сні.

І впав, як мертвий.

- Є таки боже правосуддя! - вигукнув Ежен.

- Е, що ж це таке з нашим бідним, любим паном Вотреном?

- Апоплексичний удар! - скрикнула мадмуазель Мішоно.

- Сільвіє, мерщій біжи по лікаря, голубко, - звеліла вдова. - Ах, пане де Растіньяк, підіть негайно до пана Б'янсона: Сільвія може не застати вдома нашого доктора Гренпреля.

Растіньяк зрадів, що є привід покинути цей жахливий вертеп, і кинувся бігти.

- Крістофе, що духу до аптекаря, попроси чого-небудь проти апоплексії.

Крістоф вийшов.

- Батечку Горіо, допоможіть нам перенести сердегу нагору, в його кімнату. Вотрена підняли, сяк-так протягли сходами й поклали в ліжко.

- Я нічим не можу допомогти - піду до дочки, - сказав Горіо.
- Старий егоїст! - вигукнула пані Воке, - Іди, щоб ти здох, як собака.
- Ідіть-но пошукайте, чи нема у вас ефіру, - попросила мадмуазель Мішоно пані Воке, роздягаючи Вотрена. Їй допомагав Пуаре.
Пані Воке пішла в свою кімнату і залишила мадмуазель Мішоно господинею на полі бою.
- Мерщій скиньте з нього сорочку та поверніть його долілиць. Зробіть же хоч це. Я не хочу бачити голого чоловіка, - наказувала вона Пуаре. - Стоїть як пень.
Коли Вотрена перевернули, мадмуазель Мішоно щосили ляснула його по плечу, і дві фатальні білі літери виступили на почервонілій шкірі.
- На тобі! Як легко ви заробили три тисячі франків! - вигукнув Пуаре, підтримуючи Вотрена, поки мадмуазель Мішоно натягала на нього сорочку. - Ху, який важкий, - додав він, кладучи його на ліжко.
- Мовчіть! Може, каса тут? - жваво сказала стара діва, очі якої наче пронизували стіни, з такою жадібністю розглядала вона кожну річ у кімнаті.
- Якби можна було відімкнути під якимось приводом оцей секретер.
- Мабуть, це було б негаразд, - відповів Пуаре.
- Ні, крадені гроші, що належали всім, тепер нічий. Але ми не встигнемо, - додала вона. - Я чую, вже йде Воке.
- Ось вам ефір, - мовила пані Воке. - Можна сказати, сьогодні - день пригод. Боже мій! Та цей чоловік зовсім не схожий на хворого; він білісінький, як курчатко.
- Як курчатко? - перепитав Пуаре.
- Серце б'ється рівно, - сказала вдова, поклавши руку на груди Вотрена.
- Рівно? - здивовано перепитав Пуаре.
- Він здоровісінький.
- Ви думаєте? - сказав Пуаре.
- Авжеж, він ніби спить. Сільвія пішла по лікаря. Чуєте, мадмуазель Мішоно, він пирхає від ефіру. Чи ба? Він просто знепритомнів. Пульс нормальний. Та він міцний, як дуб! Гляньте, мадмуазель, яка в нього на грудях шерсть: такий житиме сто років. А парик усе-таки тримається. Стривайте, адже він приклеєний; волосся фальшиве, певне, тому, що він рудий. Кажуть, руді або дуже добрі, або дуже лихі люди. Хіба ж він не добрий?
- Добрий на те, щоб повісити, - сказав Пуаре.
- Ви хочете сказати, на ший гарненькій жінці, - різко перебила його мадмуазель Мішоно. - Ідіть звідси, пане Пуаре. Ходити за хворими - це жіноча справа. Підіть краще прогуляйтеся. Ми з пані Воке добре доглянемо нашого любого пана Вотрена.
Пуаре пішов тихенько, не ремствуючи, немов пес, якому хазяїн дав копняка. Растіньяк вийшов з дому прогулятися і подихати свіжим повітрям, він задихався. Він же хотів запобігти цьому злочині, заподіяному в призначений час. Як же могло так статися? Що тепер робити? Він тремтів від думки, що став співучасником злочину. Спокій Вотрена і далі страхав його. "А що, як Вотрен умре, нічого не сказавши?" - думав Растіньяк. Він бігав алеями Люксембурзького саду, немов тікаючи від зграї собак, і йому вчувалось їхнє гавкання.
- Слухай, - гукнув до нього Б'яншон, - ти читав "Стернового"?
"Стерновий" була радикальна газета, яку редагував пан Тіссо; після виходу ранкових газет вона одразу друкувала зведення новин для провінції і таким чином на цілу добу випереджала інші газети.
- Там є цікава пригода, - сказав практикант із лікарні Кошена. - Тайферсин бився на дуелі з графом Франкессіні, офіцером старої гвардії, і той

встромив йому шпагу в лоба на два дюйми. Тепер Вікторина одна з найбагатших наречених у Парижі. Ех, якби знаття! Смерть – та сама рулетка! Це правда, що Вікторина на тебе задивлялась, га?

– Замовкни, Б'яншоне, я ніколи з нею не одружуся. Я кохаю чарівну жінку, вона теж мене любить, я...

– Ти говориш так, немов щосили намагаєшся не зрадити її. Покажи мені жінку, варту того, щоб заради неї пожертвувати капіталами пана Тайфера.

– Невже мене переслідують демони? – скрикнув Растіньяк.

– Що з тобою? Ти збожеволів. Дай-но мені руку, – сказав Б'яншон, – я помацаю тобі пульс. У тебе гарячка.

– Іди до матусі Воке, – сказав йому Ежен, – цей мерзотник Вотрен тільки що впав як мертвий.

– А-а! Ти підтверджуєш мої підозріння, треба їх перевірити, – вигукнув Б'яншон, лишаючи Растіньяка на самоті.

Довга прогулянка мала для Ежена важливі наслідки. Він ніби заглянув у всі закутки свого сумління. Правда, студент довго вагався, картав себе, приглядався до себе, але чесність усе-таки вийшла з цього жорстокого й жакливого випробування загартованою, як залізний брус, що витримує всі проби. Він пригадав учорашні признання батька Горіо, уявив собі квартиру, яку підшукала для нього Дельфіна на вулиці д'Артуа, знову видобув її листа, перечитав його, поцілував.

"Це кохання – мій якір порятунку, – подумав Ежен. – Бідолашний старий багато вистраждав. Він нічого не каже про своє лихо, але хто не вгадає його? Ну що ж, я доглядатиму його, як батька, дам йому якнайбільше радості. Якщо Дельфіна любить мене, то часто приходитиме до мене, і він буде коло неї. Ця вельможна графиня де Ресто – негідниця, вона ладна зробити з свого батька слугу. Люба Дельфіна! Вона краще ставиться до бідолахи Горіо, вона заслуговує того, щоб її кохали! Ах, сьогодні ввечері, нарешті, мене жде щастя".

Він витяг годинника, замилувався на нього.

"Як усе обернулось на добре! Коли кохання взаємне й вічне, можна й допомагати одне одному – я можу прийняти цей подарунок. Зрештою, я напевне проб'юсь і поверну все сторицею. В нашому зв'язку немає нічого злочинного, нічого такого, що суперечило б найсуворішій чесності. Скільки порядних людей вступають у такі зв'язки! Ми нікого не обдурюємо, а принижує людей тільки брехня. Брехати – це зрікатися себе! Вона давно не живе з чоловіком. Зрештою, я скажу ельзасцеві, щоб він віддав мені цю жінку, яку не може зробити щасливою".

В душі Растіньяка ще довго точилася боротьба. Хоча чеснотам юності судилося перемогти, непереборна цікавість усе-таки привела його знов, опів на п'яту, коли вже посутеніло, до "Дому Воке", що його він записягнувся собі покинути назавжди. Ежен хотів дізнатися, вмер Вотрен чи ні. Б'яншону спало на думку дати Вотренові блювотного, віднести блювоту в лікарню і зробити хімічний аналіз. Намагання мадмуазель Мішоно перешкодити цьому й викинути блювоту в помийницю підсилило його підозріння. До того ж Вотрен занадто швидко одужав, і Б'яншон запідозрив якусь змову проти веселого пансіонного жартуна. На той час, коли Растіньяк повернувся, Вотрен уже був на ногах і стояв біля каміна в їдальні. Звістка про дуель Тайфера-сина зацікавила пансіонерів. Бажаючи дізнатися про подробиці справи та про вплив її на долю Вікторини, всі, за винятком батька Горіо, зібрались у їдальню раніше, ніж звичайно. Увіходячи, Ежен зустрівся очима з незворушним поглядом Вотрена. Цей погляд так глибоко пронизав йому серце і так сильно шарпнув струни нищих почуттів, що він здригнувся.

– Ну що, любий мій хлопчику, – сказав йому втеклий каторжник, – кирпата ще не так скоро мене забере. Ці дами кажуть, що я вийшов переможцем після такого удару, який міг би звалити й вола.

– О! Ви навіть можете сказати – буйвола! – скрикнула вдова Воке.

– Вам, здається, не зовсім приємно бачити мене живим? – сказав Вотрен на вухо Растіньякові, немов угадуючи його думки. – Це могла витримати тільки сильна людина.

– Далєбі, – мовив Б'яншон, – вам дуже пристало б ім'я того пана, про якого позавчора говорила мадмуазель Мішоно, – Дурисмерть.

Це слово вразило Вотрена, мов блискавка. Він пополотнів і поточився, магнетичний погляд його, як сонячний промінь, впав на мадмуазель Мішоно і ніби збив її з ніг. Стара діва впала на стілець. Пуаре поспішив стати між нею та Вотреном, зрозумівши, що жінка в небезпеці, таким лютим і зловісним стало обличчя каторжника, коли він наче скинув маску добродушності, під якою ховалося його справжнє нутро. Ще нічого не розуміючи в цій драмі, пансіонери остовпіли. В цю мить надворі почулася хода кількох людей і стукіт рушниць по бруку. Тим часом як Коллен інстинктивно шукав виходу, поглядаючи на вікна й стіни, у дверях з'явилося четверо людей. Першим ішов начальник розшукної поліції, за ним трое поліцаїв.

– Ім'ям закону й короля... – виголосив поліцейний офіцер, і шепіт подиву покрив його слова.

А потім у ідальні запала тиша. Пансіонери розступилися, даючи дорогу трьом поліцаям; кожен із них тримав руку в кишені на зарядженому пістолеті із зведеним курком. Двоє жандармів, що ввійшли слідом за поліцаями, стали біля дверей вітальні, а ще двоє – біля дверей, що вели на сходи. Тупіт солдатів і брязкіт рушниць пролунали на бруку вздовж фасаду. Отже, Дурисмерті не лишалося ніякої надії на втечу; погляди всіх мимоволі були прикуті до нього. Начальник поліції підійшов до Вотрена і так ударив його по голові, що з нього злетів парик, оголивши гидку голову. Цегляно-червоне коротке волосся так пасувало до могутніх грудей, що виникало враження, ніби тут у якомусь жажливому союзі об'єдналися сила й хитрість, і образ цей наче освітлювало полум'я пекельного вогню. Всі зрозуміли Вотрена, його минуле, сучасне і майбутнє, його нещадні погляди, культ свавілля, величність, якої надавали йому цинізм думок і вчинків, сила його організму, пристосованого до всього. Обличчя його налилося кров'ю, очі заблищали, як у дикого кота. Він рвонувся з такою шаленою силою, заревів так, що в усіх пансіонерів вихопився крик жаху. У відповідь на цей лев'ячий рух поліцаї, скориставшись з загальної паніки, вихопили з кишень пістолети. Коллен, побачивши, як блиснула зброя, зрозумів небезпеку і раптом показав, яка величезна сила волі може бути в людини. Жахливе й величне видовище! Його обличчя можна було порівняти лише з казаном, повним пари, яка могла б зрушити гори, але вмить осідає від краплі холодної води. Тією краплею була блискавична думка, що майнула у каторжника й охолодила його лютя. Він посміхнувся і глянув на свій парик.

– Ти сьогодні не дуже чемний, – сказав він начальникові поліції і, кивнувши головою жандармам, простяг руки. – Панове жандарми, надівайте наручники. Присутні будуть свідками того, що я не чинив опору.

У кімнаті почувся гомін захоплення, викликаного раптовістю, з якою лава й вогонь вихопилися на поверхню і знову опустилися в цей людський вулкан.

– Ваша взяла, пане громило, – мовив Коллен, дивлячись на уславленого начальника розшукної поліції.

– Ану, роздягнись! – зневажливо сказав йому пан із завулка Святої Анни.

– Навіщо? – спитав Коллен. – Тут дами. Я нічого не заперечую і здаюсь.

Він замовк і глянув на присутніх, як оратор, що хоче сказати щось незвичайне.

– Пишіть, дядечку Ляшапель, – звернувся він до маленького сивого дідка, який сів коло столу і вийняв із теки бланк протоколу арешту. – Визнаю, що я – Жак Коллен, прозваний Дурисмерть, засуджений на двадцять років ув'язнення в кайданах; і я щойно довів, що виправдую своє прізвисько. Якби я тільки підняв руку, – сказав він пансіонерам, – оті троє шпиків випустили б з мене всю юшку на підтирку матусі Воке. Нікчеми! А ще беруться наставляти капкани.

Пані Воке стало млосно, коли вона почула такі вислови.

– Господи! Від цього можна збожеволіти; а я ж учора була з ним у театрі Гете! – поскаржилася вона Сільвії.

– Трішки філософії, матусю, – провадив Коллен. – То не біда, що ви вчора були в Гете у моїй ложі! Хіба ви кращі за нас? У таких, як ми, на плечі тавро не таке ганебне, як у вас на серці, ви – трухляві кінцівки ураженого гангреною суспільства: найкращий з вас не встояв проти мене.

Очі його спинилися на Растіньякові, і він ласкаво усміхнувся йому. Ця усмішка анітрохи не в'язалася з суворим виразом його обличчя.

– Наша угода лишається в силі, ангеле мій; звичайно, коли ви згодні.

Розумієте? – і він заспівав:

– Моя Фаншетта чарівна

Своєю простотою...

– Не турбуйтеся, – провадив він, – я зумію отримати своє. Мене занадто бояться, щоб обчухрати.

Каторга з її звичаями і жаргоном, з різкими переходами від комічного до жахливого, її страхітлива велич, її безцеремонність і підлота в одну мить постала в словах цього чоловіка, що вже був не людиною, а типом цілого звироднілого племені, народу дикого й розумного, хижого і спритного. В одну мить Коллен став цілою пекельною поемою, в якій відбилися усі людські почуття, крім одного – каюття. Погляд його був поглядом грішного ангела, що вічно прагне боротьби. Растіньяк опустив очі, приймаючи його ганебну прихильність як спокуту за свої ниці помисли.

– Хто зрадив мене? – спитав Коллен, грізно оглядаючи присутніх і втупивши погляд у мадмуазель Мішоно. – Це ти, – сказав він, – стара відьмо, ти, пронозо, викликала в мене штучну апоплексію. Мені досить сказати два слова, і через тиждень тобі переріжуть горло. Прощаю тобі, я християнин. А втім, це не ти мене продала. А хто? Ага, ви там робите трус! – вигукнув він, почувши, як поліцаї відчиняють нагорі шафи й викидають з них речі. – Пташки випурхнули з гнізда ще вчора. І нічогісінько ви не винюхаєте. Ось де мої торговельні рахунки! – сказав він, ляснувши себе по лобі. – Тепер я знаю, хто мене продав. Не хто інший, як цей мерзотник Пролаза. Що, хіба ні, дядечку хватайло? – звернувся він до начальника поліції. – Це достоту збігається з тим, що нагорі були наші кредитки. Тепер там нічого не знайдете, мої шпигунчики. А щодо Пролази, то йому буде каюк через два тижні, хоч би його охороняла вся ваша жандармерія. Скільки ви дали оцій Мішонетці? – спитав він у поліцаїв. – Якусь тисячу? Я коштую більше. Ти, гнила Нінон, Помпадур у дранті, цвинтарна Венеро, якби ти мене попередила, я дав би тобі шість тисяч франків. Ах, ти цього не знала, стара торговко людським м'ясом, а то сторгувалася б зі мною. Так, я дав би ці гроші, щоб уникнути подорожі, яка мені не до смаку і пов'язана з витратами, – казав він, поки йому надівали наручники. – Тепер ці молодчики натішаються доскочу, тягаючи мене без кінця по судах, щоб помаринувати. Якби вони мене негайно відправили на каторгу, я скоро знов узався б до свого діла, незважаючи на всіх ваших круків з набережної д'Орфевр. На каторзі мої

друзі зроблять усе, аби тільки допомогти втекти своєму генералові, доброму Дурисмерті. Хіба серед вас є хоч один, хто мав би, як я, понад десять тисяч братів, готових на все заради вас? – спитав він гордовито. – Тут таки є щось добре! – додав він, ударивши себе в груди. – Я ніколи нікого не зрадив. Глянь, відьмо, глянь на них, – звернувся він до старої діви. – Вони дивляться на мене з жахом, а ти викликаєш у них огиду. Катюзі по заслузі! – Він замовк, поглядаючи на пансіонерів. – Ох і дурні ж ви! Невже ніколи не бачили каторжника? Каторжник такого гарту, як Коллен, той, що стоїть перед вами, – не такий підлий, як інші люди; він протестує проти грубих порушень "громадського договору", як каже Жан Жак, учнем якого я маю щастя бути. Я один проти влади з усіма її трибуналами, жандармами, бюджетами, і я їх обдурю.

– Сто чортів! – вигукнув художник. – От би його на картину!

– Скажи-но мені, ти, пестуне його вельможності ката, управителю Вдови (таке назвисько, сповнене страшною поезією, каторжники дали гільйотині), – додав він, обертаючись до начальника розшукової поліції, – будь добрим хлопцем, скажи мені, чи правда, що мене продав Пролаза? Я не хотів би, щоб він поплатився замість когось іншого, це було б несправедливо.

В цю хвилину агенти, що перетрусили й переписали все у Вотреновій кімнаті, повернулися і щось шепнули начальникові. Протокол було закінчено.

– Панове, – сказав Коллен пансіонерам, – зараз мене поведуть. Усі ви були дуже милі зі мною під час мого перебування тут. Я з вдячністю згадуватиму вас. Прощайте. Дозвольте надіслати вам із Провансу смокв?

Він ступив кілька кроків і спинився, щоб глянути на Растіньяка.

– Прощай, Ежене, – сказав йому Коллен ніжним, сумним голосом, нітрохи не подібним до брутального тону його попередньої мови. – На випадок, якби ти опинився в скрутному становищі, я лишаю тобі відданого друга.

– Незважаючи на наручники, він став у позицію, гукнув, як фехтувальник, – раз, два! – і зробив випад.

– Якщо попадеш у біду – звертайся до нього. І він сам, і гроші до твоїх послуг.

Ця незвичайна людина вимовила останні слова таким блазенським тоном, що їх міг зрозуміти лише Растіньяк. Коли жандарми, солдати й поліцаї вийшли з дому, Сільвія, натираючи оцтом скроні своїй господині, глянула на вражених пансіонерів.

– Що не кажіть, – мовила вона, – а він був добра людина.

Її слова порушили остовпіння, що охопило всіх під впливом різноманітних почуттів, викликаних цією сценою. Пансіонери, презирнувшись, нараз глянули на мадмуазель Мішоно – худющу, кошаву й холодну, як мумія; вона притулилась у куточку, біля каміна, опустивши очі, немов боялася, що тінь від козирка не досить темна, щоб сховати їхній вираз.

Ця особа, яка вже давно була всім осоружна, стала раптом зрозумілою.

Пробіг глухий шепіт, який свідчив про одностаїне почуття огиди до неї.

Мадмуазель Мішоно усе чула, але не зрушила з місця. Б'яншон перший сказав на вухо своєму сусідові:

– Коли ця тварюка й далі обідатиме з нами, я звідси втечу.

Всі, крім Пуаре, схвалили намір студента-медика. Підбадьорений загальною підтримкою, Б'яншон підійшов до старого пансіонера.

– Ви приятелюєте з мадмуазель Мішоно, – сказав він йому, – тож поговоріть із нею, дайте їй зрозуміти, що вона повинна негайно забиратися геть.

– Негайно? – здивовано перепитав Пуаре.

Потім він підійшов до старої діви і шепнув їй кілька слів на вухо.

– Але я оплатила пансіон за місяць наперед, я тут живу за свої гроші, як і всі, – сказала вона, кидаючи гадючий погляд на пансіонерів.

– Це нічого не важить. Ми складемося і повернемо вам гроші, – сказав Растіньяк.

– Пан Растіньяк підтримує Коллена, – відповіла вона, кидаючи на студента отруйний, пронизливий погляд, – неважко здогадатися чому.

На ці слова Ежен метнувся до неї, мовби хотів задушити стару діву. Він зрозумів, яка підступність таїлася в цьому погляді, що раптом освітив жаклигим світлом його душу.

– Облиште, не займайте її! – закричали пансіонери.

Растіньяк схрестив руки і зупинився.

– Покинчімо з мадмуазель Іудою, – сказав художник, звертаючись до пані Воке. – Якщо ви не виженете Мішоно, то ми всі покинемо ваше лігво і скрізь розкажемо, що тут живуть самі шпигуни та каторжники. Коли ж ви згодитесь, ми мовчатимемо про цю подію, яка, зрештою, може трапитися і в найкращому товаристві, поки не тавруватимуть галерникам лоби, не заборонятимуть їм удавати з себе паризьких буржуа і отак морочити людей. Почувши цю вимогу, пані Воке раптом стрепенулася підвелася, схрестила руки, і в її скляних очах уже не було помітно сліз.

– Що ж це, любий пане, невже ви хочете мене розорити? Ось чого накоїв пан Вотрен... Ох, боже ж мій! – вигукнула вона. – Ніяк не одвикну називати його чесним ім'ям. Одна кімната в мене вже вільна, а ви хочете, щоб їх було ще дві, саме в таку пору, коли всі вже влаштувалися.

– Панове, берімо капелюхи й ходімо обідати до Флікото на площу Сорбонни, – сказав Б'яншон.

Пані Воке в одну мить підрахувала, що їй буде вигідніше, і підкотилася до мадмуазель Мішоно.

– Слухайте, голубонько, красуне моя, ви ж не хочете, щоб мій дім загинув, га? Ви бачите, до якої крайності мене доводять ці панове. Ідіть собі на сьогоднішній вечір у свою кімнату.

– Ні, ні! – закричали пансіонери. – Ми хочемо, щоб вона забиралася геть, і то негайно!

– Але ж бідолашна панночка ще не обідала, – жалібно сказав Пуаре.

– Хай іде обідати, куди хоче, – почулося кілька голосів.

– Вигнати шпигунку!

– Геть шпигунів!

– Панове, – скрикнув Пуаре, раптом набравшись відваги, якої кохання надає навіть баранам, – поважайте особу слабкої статі.

– Шпигуни не мають статі, – заперечив художник.

– Дивна статерама!

– Кбісураму!

– Панове, це нечесно! Коли людей випроводжують, то додержуються правил пристойності. Ми заплатили, ми лишаємось, – заявив Пуаре, надіваючи кашкета і сідаючи на стілець поруч із мадмуазель Мішоно, яку й досі умовляла пані Воке.

– Ах ти джигуне! – пожартував художник. – От джигунець!

– Гаразд, коли не підете ви, то підемо ми, – сказав Б'яншон.

І пансіонери гуртом рушили до вітальні.

– Мадмуазель, що ви робите? – скрикнула пані Воке. – Я ж розорюсь. Вам не можна лишатися, вони силою спровадять вас!

Мадмуазель Мішоно підвелася.

– Вона піде!

– Не піде!

– Піде!

– Не піде!

Вигуки, що лунали один за одним, та ворожі зауваження на її адресу примусили мадмуазель Мішоно вийти з кімнати після того, як вона потихеньку про щось умовилася з пані Воке.

– Я переїду до пані Бюно, – сказала вона грізно.

– Їдьте куди завгодно, мадмуазель; – сказала пані Воке, жорстоко ображена вибором пансіону, який конкурував із "Домом Воке" і тому був їй ненависний. – Ідіть до Бюно, матимете вино, від якого затанцює коза, і споживатимете страви з харчівні.

Пансіонери мовчки вишикувались у два ряди. Пуаре так ніжно дивився на мадмуазель Мішоно і так наївно вагався, не знаючи, чи йти йому за нею, чи лишатися, що пансіонери, зрадивши з того, що вона покидає дім, почали сміятися.

– Киць, киць, киць, Пуаре! – крикнув йому художник. – Ну ж бо, плит!

Чиновник із музею комічно заспівав перші рядки відомого романсу:

– Вирушив до Сирії

Красень Дюна...

– Та йдіть уже, вам же до смерті хочеться! Trahit sua quemque voluptas[15], – сказав Б'яншон.

"Кожен біжить за своєю подругою" – такий вільний переклад цих слів Вергілія, – додав репетитор.

Мадмуазель Мішоно глянула на Пуаре і зробила рух, немов бажала спертися на його руку; не в силі встояти проти цього заклику, Пуаре підійшов і подав їй руку. Залунали оплески, вибухнув сміх:

– Браво, Пуаре!

– От так стариган Пуаре!

– Аполлон-Пуаре!

– Марс-Пуаре!

– Молодчага Пуаре!

В цю хвилину ввійшов розсильний і передав пані Воке листа; прочитавши його, вона впала на стілець.

– Лишається тільки спалити мій будинок, в нього б'ють усі громи. О третій годині помер син Тайфера. Мене добре покарано за те, що я бажала добра пані Кутюр та Вікторині, проклинаючи нещасного юнака. Тепер ці дами просять мене відіслати їм їхні речі, вони житимуть у Тайфера-батька. Він дозволив дочці лишити в себе вдову Кутюр як компаньйонку. Чотири кімнати вільні, п'ятьох пансіонерів наче вітром здуло. Ох, лихо ж моє! – мало не плачучи, скрикнула вдова.

В цю мить на вулиці почулося торохтіння карети, що спинилася перед домом.

– Іще якась халепа! – вигукнула Сільвія.

Несподівано в кімнату ввійшов Горіо, посвіжіле лице його сяяло щастям.

Здавалося, ніби старий переродився.

– Горіо – у фіакрі! – здивувалися пансіонери. – Настав кінець світу.

Старий підійшов до Ежена, що, замислившись, сидів у куточку; він узяв його під руку і радісно мовив:

– Ходімо.

– Ви ж не знаєте, що тут сталося? – спитав Ежен. – Виявилось, що Вотрен каторжник, його тільки-но арештували, а син Тайфера помер.

– А нам яке діло до цього? – відповів батько Горіо. – Я обідаю з дочкою у вас! Ви це розумієте? Вона чекає на вас, ходімо!

Він силоміць потяг Растіньяка за руку, змушуючи його йти, немов викрадав коханку.

– Давайте обідати! – гукнув художник.

Усі взяли стільці і посідали до столу.

– Ну й деньок видався! – сказала гладка Сільвія. – Куди не кинь – кругом катавасія. Ще й квасоля з бараниною підгоріла. Ну, дарма, поїсте й таке, що ж поробиш!

Пані Воке неспроможна була мовити й слова, бачачи за столом замість вісімнадцяти пансіонерів тільки десять. Але кожен намагався її втішити й розважити. Спочатку розмовляли про Вотрена та про події дня, але незабаром розмова перейшла на інше, заговорили про дуелі, про каторгу, правосуддя, недосконале законодавство, про тюрми. Невдовзі всі вже були за тисячу миль від Жака Коллена, Вікторини та її брата. Хоч їх залишилося тільки десятеро, проте галасували вони за двадцятьох, і здавалося, що в їдальні зійшлося люду більше ніж звичайно. Тільки цим і відрізнявся сьогоднішній обід від учорашнього. В цьому егоїстичному товаристві, що вже завтра знайде собі якусь іншу поживу в хроніці паризького життя, знову запанувала звичайна безтурботність. Навіть сама пані Воке заспокоїлася, проїнявшись надією, втіленням якої була гладка Сільвія.

Для Ежена цей день скидався на якусь фантазмагорію. Попри всю силу своєї вдачі і міцну голову, він не міг дати ладу своїм думкам, навіть коли опинився в фіякрі поруч із батьком Горіо, у словах якого звучала глибока радість. Вони долинали до Ежена після пережитих хвилювань наче вві сні. – Все закінчено вранці! Ми обідаємо втрех, усі вкупі, розумієте? Ось уже чотири роки, як я не обідав з моєю Дельфіною, моєю Фіфіною. Вона буде зі мною цілий вечір. Ми провели з нею день у вас. Я працював, як чорнороб, закачавши рукави, допомагав переносити меблі. Ах, ви не уявляєте собі, яка вона мила за столом! Вона упадатиме біля мене: "Тату, покуштуйте оце, – як смачно!" А я тоді зовсім не зможу їсти. Ах, як давно я не сидів з нею спокійно, так, як ми сидітимемо сьогодні.

– Що ж це, – сказав Ежен, – виходить, весь світ сьогодні перевернувся?

– Перевернувся? – вигукнув батько Горіо, – Ні, ще ніколи світ не був такий чудовий. На вулиці я бачу тільки веселі обличчя, щасливих людей, які стискають одне одному руки, обіймаються, немов теж обідатимуть у своїх дочок, ласуватимуть таким самим смачним обідом, як і той, що Дельфіна замовила при мені шеф-кухареві "Англійського кафе". Та що там казати! Коло неї й полин буде солодкий, як мед.

– Мені здається, що я повертаюся до життя, – сказав Ежен.

– Та швидше ж, кучере! – гукнув Горіо, відчиняючи переднє віконце карети,

– їдьте хутчий, я дам сто су на горілку, якщо привезете мене за десять хвилин, куди вам сказано.

Почувши таку обіцянку, візник що духу погнав коней.

– Та він же ледве повзе! – сказав батько Горіо.

– Та куди ж це ви мене везете? – спитав Растіньяк.

– До вас, – відповів батько Горіо.

Фіакр зупинився на вулиці д'Артуа. Старий вийшов перший і кинув візникові десять франків із щедрістю вдівця, якого закрутило у вирі насолод.

– Ну, ходімо, – сказав він Растіньякові і провів його через двір до дверей квартири на четвертому поверсі нового гарного будинку. Батькові Горіо не довелося дзвонити; Тереза, покоївка пані де Нусінген, відчинила їм двері. Ежен опинився в чарівній парубоцькій квартирі, що складалася з передпокою, віталеньки, спальні та кабінету з вікнами в сад. У віталеньці, вмебльованій і прибраній із витонченим смаком, він побачив при світлі свічок Дельфіну, що сиділа на козетці біля вогню. Вона встала, поклати ручний екран на камін і сказала Еженові чарівним ніжним голосом:

– Виявляється, за вами треба посилати, пане недогадку?

– Тереза вийшла. Студент стиснув Дельфіну в обіймах і заплакав від щастя. Разючий контраст між тим, що він бачив тепер, і тим, що йому довелося

бачити в "Домі Воке", після дня, який знесли його серце і мозок, – викликав у Растіньяка напад нервової розчуленості.

– Я ж добре знав, що він тебе любить, – тихенько мовив батько Горіо дочці, поки Ежен лежав на козетці, неспроможний вимовити й слова і не розуміючи, звідки таке чарівне перетворення.

– Ходімо ж подивимося, – сказала пані де Нусінген і, взявши його за руку, повела в кімнату, де килими, меблі й найменші дрібнички нагадували йому в зменшеному вигляді кімнату самої Дельфіни.

– Бракує тільки ліжка, – сказав Растіньяк.

– Так, – сказала вона, червоніючи і потискуючи йому руку.

Ежен глянув на неї і зрозумів, хоч був іще дуже юний, скільки справжньої чесноти в серці закоханої жінки.

– Ви одна із тих жінок, яких треба кохати вічно! – прошепотів Ежен їй на вухо. – Так, я наважуся вам сказати це, бо ми так добре розуміємо одне одного: чим сильніше й щиріше кохання, тим глибше його треба ховати. Хай нашої таємниці не знає ніхто.

– О, таж я не "ніхто", – буркотливо озвався батько Горіо.

– Ви добре знаєте, що ви – це "ми".

– Цього я й хотів! Ви не звертатимете на мене уваги, правда ж? Я приходитиму і знову йтиму, як дух всюдисущий, але невидимий. Бачиш, Фіфіно, Нінето, Дебель, хіба я не правду казав тобі: "На вулиці д'Артуа є гарненька квартира, умеблюємо її для нього". А ти не хотіла. Я дав тобі життя, і я дав тобі радість. Батьки повинні завжди давати, щоб бути щасливими. Завжди давати – це значить бути батьком.

– Як то? – спитав Ежен.

– Так, так, вона не хотіла: боялася дурних пліток, але чи варто на догоду світові жертвувати щастям? Та всі жінки мріють зробити те, що зробила вона...

Батько Горіо розмовляв сам із собою, бо пані де Нусінген повела Растіньяка в кабінет, і звідти відразу ж долинув звук поцілунку, хоч і дуже обережного. Кабінет своєю елегантністю не поступався перед іншими кімнатами квартири.

– Чи я вгадала ваші бажання? – спитала Дельфіна, вертаючись у вітальню і сідаючи до столу.

– О, ви перевершили їх, – сказав Ежен. – На жаль, я занадто тонко відчуваю цю довершену розкіш, цю здійснену мрію, усю поезію молодого елегантного життя, щоб не бути гідним їх. Проте я не можу прийняти їх від вас, я сам занадто бідний, щоб...

– Ах, он як! Ви вже чините мені опір, – промовила вона з чарівною гримаскою, тим жартівливо-владним тоном, до якого жінки вдаються, коли хочуть поглузувати з чийось сумнівів, щоб легше розвіяти їх.

Але того дня Ежен надто суворо допитував себе, та й арешт Вотрена, показавши йому глибину прірви, куди він мало не скотився, так укріпив у ньому почуття честі й делікатності, що він не міг піддатися ніжному насильству Дельфіни над своїми доброчесними поглядами. Його охопив глибокий смуток.

– Як? – вигукнула пані де Нусінген. – Ви відмовляєтеся? Чи знаєте ви, що це означає? Ви не вірите в майбутнє, ви не наважуєтесь зв'язати себе зі мною? Отже, ви боїтеся зрадити мене? Якщо ви любите мене, якщо я... я люблю вас, то чому ви відступаєте перед такою мізерною послугою? Коли б ви знали, як радісно мені було влаштовувати це парубоцьке кубельце, то не вагалися б і попросили б у мене пробачення. Я мала ваші гроші й знайшла для них добре застосування, – от і все. Ви хочете бути великодушним, а насправді – дріб'язковим. Ви хочете значно більшого... Ах! – зітхнула вона,

спіймавши пристрасний погляд Ежена. – Ви маніжітесь через дрібниці! Якщо ви не любите мене, то, звичайно, тоді не приймайте цього дарунка. Доля моя в одному вашому слові. Кажіть!.. Тату, переконайте його, – додала вона після паузи, звертаючись до батька. – Невже він думає, що я менш вимоглива у питаннях честі?

На обличчі батька Горіо застигла усмішка наркомана, коли він слухав милу суперечку.

– Дитино! Ви стоїте на порозі життя, – мовила пані де Нусінген, схопивши Ежена за руку, – перед вами неподоланна перепона, рука жінки допомагає вам усунути її, а ви відступаєте! Ви матимете успіх, ви зробите блискучу кар'єру, удача написана на вашому прекрасному чолі. Хіба тоді ви не зможете повернути мені те, що я вам сьогодні позичаю? Адже ж дарували колись дами своїм лицарям зброю, шпаги, шоломи, панцири і коней, щоб ті в ім'я своїх дам могли битися на турнірах! Ежене, те, що я вам даю, – це зброя нашої епохи, знаряддя, потрібне кожному, хто хоче добитися чогось у світі. Мабуть, дуже гарне те горище, де ви живете, якщо воно схоже на татусеву кімнату! Ну що ж, ми сьогодні не обідатимемо? Ви хочете мене засмутити? Відповідайте ж! – вигукнула вона, смикаючи його за руку. – Боже мій! Тату, умовте його, бо інакше я піду і ніколи більше не побачуся з ним.

– Зараз умовлю, – сказав батько Горіо, отямившись від свого екстазу. – Любий пане Ежене, ви позичаєте гроші у лихварів, правда ж?

– Доводиться, – відповів Растіньяк.

– Чудово, ось ви і в моїх руках, – вів далі старий, виймаючи потертий шкіряний гаманець. – Я сам став лихварем, я сплатив усі рахунки – ось вони. Ви не винні жодного сантимта за все те, що тут є. Все це становить не таку вже велику суму – не більше п'яти тисяч франків. Я позичаю їх вам – я. Ви не відмовитесь прийняти їх від мене, я ж не жінка. Ви напишете мені на клаптику паперу розписку і колись повернете ці гроші.

Ежен і Дельфіна здивовано перезирнулися, їхні очі зросилися слізьми.

Растіньяк узяв руку старого і гаряче потиснув.

– Та чого там, хіба ви не мої діти? – сказав Горіо.

– Але як же ви це зробили, добрий мій тату? – спитала пані де Нусінген.

– Ось як, – відповів він. – Коли я умовив тебе переселити його ближче до себе, то став помічати, що ти купуєш різні речі, немов для молодшої, і я сказав собі: "Вона опиниться в скруті". Повірений каже, що процес проти твого чоловіка про повернення тобі майна триватиме понад півроку. Так от! Я продав свою довічну ренту в тисячу триста п'ятдесят ліврів; п'ятнадцять тисяч я обернув на довічну ренту в тисячу двісті франків, забезпечену нерухомим майном, а з решти грошей сплатив вашим постачальникам, діти мої. У цьому будинку нагорі я найняв кімнату за сто п'ятдесят франків на рік; я можу жити як князь на сорок су в день, та ще й лишатиметься дещо. Одежі мені майже не треба, я й старій не зношу. Ось уже два тижні я тихенько всміхаюся в бороду, кажучи собі: "Які вони будуть щасливі!" Ну, хіба ви не щасливі?

– О, тату, тату! – скрикнула пані де Нусінген, кидаючись на груди батькові. Вона осипала його поцілунками, пестила його щоки своїм золотим волоссям, обливала слізьми його старече обличчя, осяяне радістю. – Любий татусю, ви справжній батько! Ні, такого, як ви, більше немає на світі! Ежен вас і раніше любив, а як любитиме тепер!

– Дітоньки мої! – вигукнув батько Горіо; він уже десять років не відчував на своїх грудях биття доччиного серця. – Дельфіно, ти що ж, хочеш, щоб я з радощів умер? Серце моє розривається. Ну, пане Ежене, ми вже квити!

І старий стиснув дочку у своїх обіймах так, що вона скрикнула:

– Ой, мені боляче!

– Я зробив тобі боляче? – сказав він, пополотнівши, і глянув на неї з виразом нелюдського страждання. Щоб змалювати обличчя цього Христа батьківської любові, треба шукати порівнянь у картинах, що їх створили великі майстри пензля для зображення муки, прийнятої на себе Спасителем заради блага світу. Горіо ніжно поцілував дочку в те місце, де його пальці занадто міцно стиснули її стан.

– Ні, ні, я не зробив тобі боляче, – сказав він, допитливо всміхаючись. – Це ти мені зробила боляче своїм вигуком. – Обережно поцілувавши дочку, він прошепотів їй на вухо: – Я витратив значно більше, але треба обманути пана Ежена, бо інакше він гніватиметься.

Ежен був приголомшений безмежною відданістю старого й дивився на нього з простодушним захопленням, яке в юні літа дорівнює благоговінню.

– Я буду гідним усього цього! – скрикнув він.

– О мій Ежене, як прекрасно ви це сказали! – І пані де Нусінген поцілувала студента в лоб.

– Заради тебе він відмовився від мадмуазель Тайфер та її мільйонів, – додав батько Горіо. Так, дівчинка вас кохала; а тепер, коли вмер її брат, вона багата, як Крез.

– О, навіщо ви кажете це! – вигукнув Растіньяк.

– Ежене, – сказала йому Дельфіна на вухо, – сьогодні мені весь вечір буде сумно. Ах, я кохатиму вас вічно!

– Ось найкращий мій день з часу вашого шлюбу! – вигукнув батько Горіо. – Хоч би які страждання посилав мені Господь, аби тільки не через вас! Я казатиму собі: у лютому цього року я був одну хвилину щасливіший, ніж може бути щаслива людина за все своє життя. Глянь на мене, Фіфіно! – сказав він дочці. – Правда ж, вона гарна? Скажіть, чи багато ви зустрічали жінок з таким кольором обличчя, з такими ямочками на щоках? Ні, скажіть правду! Це ж я створив таке чудо! А тепер, коли вона завдяки вам пізнає щастя, вона буде в тисячу разів гарніша. Якщо ви, дорогий мій, захочете мати мою частку раю, я поступаюсь вам нею, а сам готовий іти в пекло. Давайте їсти, їсти! – раптом заявив він, нетямлячись від радощів. – Все це наше!

– Любий тату!

Горіо підвівся, підійшов до дочки, взяв її за голову і, цілючи коси, сказав:

– Коли б ти знала, доню, як мало треба тобі зробити, щоб мене ошасливити. Заходь іноді до мене, я буду там нагорі, – тобі досить ступити лише кілька кроків. Обіцяєш мені, скажи?

– Добре, любий тату.

– Скажи ще раз.

– Добре, мій любий тату.

– Помовч, а то я дам собі волю і примушу тебе повторити це сто разів. Давайте обідати.

– Цілий вечір вони бавилися, як діти; батько Горіо пустував не менше, ніж молоді. Він лягав біля ніг своєї дочки і цілував їх; довго дивився їй в очі, терся головою об її сукню, – одне слово, чинив шаленства, на які здатен тільки найніжніший, юний коханець.

– Бачите? – сказала Дельфіна Еженові. – Коли батько з нами, треба належати йому неподільно. Це буде іноді дуже заважати нам.

Ежен, у якому вже не раз спалахували ревності, не міг осудити її за ці слова, хоч вони й таїли в собі коріння невдячності.

– А коли ж буде остаточно закінчено опорядження квартири? – спитав Ежен, оглядаючи кімнату. – Невже нам сьогодні доведеться розлучитися?

– Так, але завтра ви прийдете до мене обідати, – сказала вона з хитрим виразом. – Завтра – день Італійської опери.

– Я буду в партері, – сказав батько Горіо.

Настала ніч. На пані де Нусінген чекала карета. Батько Горіо і Ежен повернулися в пансіон Воке, розмовляючи дорогою про Дельфіну з дедалі більшим захопленням, що викликало цікаве словесне змагання між двома пристрасними почуттями. Ежен не міг не визнати, що батьківська любов, не запламована ніякими особистими інтересами, переважала його кохання своєю сталістю й глибиною. Для батька його кумир був завжди чистий і прекрасний, його обожування живилось і минулим, і майбутнім.

Вони застали пані Воке біля каміна в товаристві Сільвії та Крістофа. Стара господиня скидалася на Марію серед руїн Карфагена. Вона дожидала двох пансіонерів, які ще в неї лишалися, ремствуючи разом із Сільвією на своє горе. Лорд Байрон вклав в уста свого Тассо прекрасні слова нарікань на життя, але їм далеко до глибокої ширості, що звучала в скаргах пані Воке.

– Отже, завтра вранці ти звариш лише три чашки кави, Сільвіє. Подумати тільки! Мій дім – порожній! У мене аж серце крається! Що за життя без пансіонерів? Ніщо! Ось мій дім і збезлюднів. В порожньому домі нема життя. Чим я прогнівила Бога, що на мене впало таке нещастя? Я ж запасла квасолі й картоплі на двадцять осіб. У моєму домі поліція! Отже, ми їстимемо саму картоплю! Доведеться звільнити Крістофа.

Савояр, що дрімав у кутку, прокинувся і спитав:

– Чого zvolите, пані?

– Бідний хлопець! Він наче сторожовий пес, – мовила Сільвія.

– Тепер мертвий сезон, усі вже влаштувалися. Звідкіля візьмуться у мене пансіонери? Аж у голові паморочиться! А ця відьма Мішоно потягла за собою й Пуаре. Що вона йому зробила, чим вона його так привабила, що він за нею бігає, мов цуцик?

– Ще б пак! – сказала Сільвія, з осудом похитуючи головою. – Ці старі дівки – хитрі шельми!

– А бідолашного пана Вотрена зробили каторжником. Ах, Сільвіє, не можу, не можу цьому повірити. Такий веселун, щомісяця споживав на п'ятнадцять франків "глюрії", платив за все готівкою.

– І такий щедрий! – додав Крістоф.

– Тут якась помилка, не інакше, – мовила Сільвія.

– Та ні, він сам признався! – провадила пані Воке. – І подумати тільки, що все це скоїлось у мене, в такому тихому кварталі, де й чужих котів не побачиш. Бігме, я наче уві сні. Ми бачили страту Людовіка Шістнадцятого, бачили падіння імператора, бачили, як він вернувся, як його знову скинули, – все це річ можлива; але в сімейних пансіонах такі катастрофи неприпустимі: без короля можна обійтися, а їсти десь же треба. І коли чесна жінка, та ще й з роду де Конфлан, годує прекрасними смачними обідами, то це вже кінець світу... Авжеж, це кінець світу.

– І подумати тільки, що Мішоно, яка все це наробила, дістане, кажуть, тисячу екю! – вигукнула Сільвія.

– Не згадуй про неї, вона просто мерзотниця, та й годі! – сказала пані Воке. – Крім того, вона перейшла до тієї Бюно. Ця жінка здатна на все; вона, напевне, чинила жахливі злочини, грабувала, вбивала... Це її треба було б послати на каторгу замість того бідолахи...

В цю мить подзвонили Ежен і батько Горіо.

– А-а, ось і мої двоє вірних, – сказала, зітхаючи, вдова.

Двоє "вірних", що вже майже не пам'ятали про нещастя, які звалилися на пансіон, без церемоній заявили господині, що перебираються на Шоссе д'Антен.

- Ах, Сільвіє, - скрикнула пані Воке, - бито мою останню карту! Ви смертельно вразили мене, панове! Ніби в живіт щось ударило. Мов ножем мене штрикнуло! За цей день я на десять років постаріла. Я збожеволію, слово честі! Що ж робити з kwasолею? Ну, що ж, раз уже я зостаюся сама, то взавтра ти підеш, Крістофе... Прощайте, панове, на добраніч.

- Що це з нею? - спитав Ежен у Сільвії.

- Бодай йому всячина! Усі пансіонери повтікали через оту катавасію. Це їй забило памороки. Чуєте, здається, вона плаче? Хай порюмсає, від того їй полегшає. Це вперше за всю мою службу вона сльозу пускає.

- На другий день пані Воке, за її ж такі словами, "прийшла до глузду". Хоч вона була сумна, бо втратила всіх своїх пансіонерів і життя її пішло шкереберть, однак розум у неї був ясний; вона показала, що таке справжнє горе, горе, спричинене порушенням матеріальних інтересів, горе людини, яку вибито з життєвої колії. Нема сумніву, що прощальний погляд коханця на колишню оселю своєї милої не сповнений такого смутку, як погляд пані Воке, яким вона оглядала спорожнілу ідальню. Ежен утішав її, кажучи, що Б'яншон, безперечно, переїде на його місце, бо строк практики у лікарні закінчується через кілька днів; що службовець із музею часто висловлював бажання зайняти кімнати пані Кутюр, - отже, мине кілька днів, - і в неї напевно знов будуть пансіонери.

- Хай дійдуть ваші слова до Бога, любий пане! Тільки не буде того: тут оселилося нещастя. Побачите, не мине й десяти днів, як сюди завітає смерть! - сказала вдова, похмуро озираючи ідальню. - Кого то вона вхопить?

- Треба виїжджати! - тихо сказав Ежен батькові Горію.

- Пані, - гукнула Сільвія, - ось уже три дні, як я не можу знайти Містітрі.

- Ах, коли вже мій котик загинув, коли й він покинув нас, то я...

Відолашна вдова раптом замовкла, склала руки й відхилилася на спинку крісла, пригнічена цією страшною призивісткою.

Десь опівдні, саме коли листоноші розносять кореспонденцію по кварталах Пантеону, Ежен отримав листа в гарненькому конверті з гербом Босеанів на печатці. В конверті було адресоване панові й пані де Нусінген запрошення на великий бал, який віконтеса призначила вже з місяць тому і який мав відбутися незабаром. До цього запрошення було додано кілька слів для Ежена:

"Сподіваюся, пане, що ви охоче візьмете на себе обов'язок передати мої почуття симпатії до пані де Нусінген. Посилаю вам запрошення, про яке ви мене просили, і буду рада познайомитися з сестрою пані де Ресто. Отже, привозьте до мене свою красуню, але постарайтеся, щоб вона не заволоділа вами безроздільно, бо ви повинні приділити й мені трохи своєї прихильності у відповідь на ту, яку я почуваю до вас.

Віконтеса де Босеан"

"Що ж, - подумав Ежен, перечитуючи записку, - пані де Босеан досить прозоро натякає, що бачити барона де Нусінгена їй не хочеться".

- Він негайно пішов до Дельфіни, щасливий тим, що несе їй радість, за яку, безперечно, мав дістати нагороду. Пані де Нусінген приймала ванну.

Растін'як чекав її в будуарі з нетерпінням, цілком природним для юнака, що палає бажанням здобути кохану, про яку мріяв цілий рік. Такі почуття не повторюються двічі в житті юнака. Перша жінка, котру покохав чоловік, жінка, яка по-справжньому гідна любові й постає перед ним у всьому блиску, що його вимагає паризьке товариство, - ніколи не матиме суперниць. Любов у Парижі зовсім не схожа на провінційну любов. Ні чоловіків, ні жінок тут не обдуриш показною вітриною, де кожен чіпляє стяг, розписаний порожніми фразами про вдавану безкорисливість своїх любовних почуттів. Тут жінка

повинна не тільки задовольняти потреби серця й почуття, – вона чудово знає, що на неї покладено важливі обов'язки щодо тисячі всіляких вимог марнославства, з яких складається життя. Любов тут страшенно хвастовита, безсоромна, марнотратна, зухвала й бундючна. Якщо всі дами при дворі Людовіка XIV заздрили мадмуазель де Лавальєр, коли цей великий монарх у пристрасному пориві забув, що кожна його манжета коштує тисячу екю, і порвав їх, бажаючи полегшити герцогові де Вермандуа з'явитися на світ, – то чого можна вимагати від інших людей? Будьте молоді, багаті й титуловані, добийтеся ще більшої величі, коли можете; чим щедріше куритимите ви фіміам на вівтарі вашого кумира, тим ласкавіший він буде до вас – якщо, звісно, у вас є такий кумир. Любов – це релігія, і культ її, напевно, коштує дорожче, ніж культ інших релігій; любов минає швидко, але вона, як хлопчик-пустун, намагається позначити свій шлях спустошеннями. Багатство почуттів – це поезія мансард. Чим стало б там кохання без цих розкошів? Якщо є винятки з цих драконівських законів паризького кодексу, то хіба що для самотніх душ, які не піддалися громадським доктринам і живуть десь біля чистих, бистрих і невичерпних джерел, душ, які не виходять з-під густолистого шатра, радісно прислухаючись до голосу безконечності, якою для них пройняте все і яку вони знаходять у собі, терпляче готуючись розправити крила і з жалісною зневагою дивлячись на землю. Растіньяк, подібно до більшості юнаків, які вже спізнали смак шляхетного товариства, хотів з'явитися на світській арені при повній зброї. Його вже охопила гарячка вищого світу, і він, мабуть, відчував у собі силу панувати в ньому, хоч і не бачив ані засобів, ані мети такого честолюбства. Коли в душі бракує чистого і святого кохання, що наповнює життя, ця жадоба влади може теж стати джерелом прекрасних звершень. Досить тільки позбутися всіх особистих інтересів і поставити своєю метою велич країни. Та наш студент іще не досяг того щабля, звідки людина може спостерігати й зрозуміти плин життя. В нього й досі не розвіялися чари свіжих і ніжних думок, що, немов листям, оповивають юність людей, які вирости в провінції. Він довго вагався, перш ніж перейти паризький рубікон. Незважаючи на жадобу нових відчуттів, він іще зберіг потаємні мрії про щасливе життя дворянина у своєму маєтку. Проте останні його вагання зникли вчора, коли він опинився у власній квартирі. Скуштувавши матеріальних благ фортуни, так само, як досі користався моральними перевагами свого походження, Ежен скинув оболонку провінціала і спокійно зайняв позицію, з якої йому відкривався шлях до блискучого майбутнього. І ось тепер, чекаючи на Дельфіну, він невимушено сидів у м'якому фотелі в її розкішному будуарі, де почував себе як удома, і йому здавалося, ніби він так далеко відійшов від того Растіньяка, який минулого року приїхав у Париж, що, придивившись до нього якимсь внутрішнім духовним зором, поставив собі запитання, чи схожий він тепер на самого себе.

– Пані в своїй кімнаті, – сказала Тереза, з'явившись так раптово, що Ежен здригнувся.

Дельфіна лежала на козетці біля каміна, свіжа, бадьора. Потопаючи в хвилях мусліну, вона скидалася на ту прекрасну індійську рослину, плід якої оточений цвітом.

– Ну, ось і ми! – сказала вона.

– Вгадайте, що я вам приніс, – мовив Ежен, сідаючи біля неї і цілуючи їй руку.

Пані де Нусінген радісно стрепенулася, прочитавши запрошення. Вона глянула на Ежена вологими очима і, оповивши його ший руками, пригорнула до себе в пориві задоволеного честолюбства.

– І це вам (тобі, – шепнула вона йому на вухо, – але Тереза в туалетній кімнаті, будьмо обережні), вам я завдячую своє щастя. Так, я називаю це щастям; його принесли ви, і тому це щось більше, ніж триумф самолюбства. Ніхто не хотів мене ввести у вибране коло. В цю хвилину ви, можливо, вважатимете мене за дріб'язкову, пусту, легковажну парижанку. Але знайте, друже мій, що я ладна всім пожертвувати заради вас і що коли я так палко прагну бувати у Сен-Жерменському передмісті, то це тому, що там буваєте ви.

– Чи не здається вам, – сказав Ежен, – що пані де Босеан не хоче бачити на балу барона де Нусінгена?

– Так, – сказала баронеса, повертаючи Еженові листа. – Ці жінки вміють бути нечемними. Все одно я поїду. Там має бути моя сестра, я знаю, що вона готує собі чарівний туалет. Ежене, – мовила вона тихо, – сестра поїде туди, щоб розвіяти жадливі підозріння. Ви не знаєте, які ходять чутки про неї? Нусінген сьогодні вранці сказав мені, що вчора в клубі одверто говорили про це. Боже мій, від чого залежить честь жінки й родини! Я відчула себе ображеною за мою бідну сестру. Кажуть, що пан де Трай підписав векселі на сто тисяч франків, майже всі вони прострочені, і йому загрожує суд. Під тиском цих обставин моя сестра нібито продала якомусь євреєві діаманти – оті чудові діаманти, які ви, мабуть, бачили у неї; вони дісталися їй у спадщину від матері графа де Ресто. Тепер я розумію, нащо Анастазі замовила собі гаптовану золотом сукню; вона хоче привернути до себе загальну увагу у пані де Босеан, з'явившись у всій пишності і в цих діамантах. Але я не хочу осоромитися перед нею. Вона завжди намагалася мене затьмарити. Вона ніколи не була доброю до мене, хоч я робила їй стільки послуг, завжди давала гроші, коли вона попадала у скруту. Та годі про світське життя, я сьогодні хочу бути щаслива.

Тільки о першій годині ночі Растіньяк покинув пані де Нусінген, яка, даруючи йому на прощання поцілунки, що обіцяли чимало радощів у майбутньому, сказала з сумним виглядом:

– Я така боязка, така марновірна, назвіть мої передчуття як хочете, але я тремчу від думки, що мені доведеться заплатити за своє щастя якоюсь жадливою катастрофою.

– Дитина! – сказав Ежен.

– Так, сьогодні дитина – я, – відповіла вона, сміючись.

Ежен повернувся в "Дім Воке", твердо вирішивши, що завтра переїде на нову квартиру; дорогою він снував ті чарівні мрії, яким віддаються юнаки, ще відчуючи на своїх устах смак щастя.

– Ну що? – спитав Горіо, коли Растіньяк проходив повз його двері.

– Завтра я вам усе розповім, – сказав Ежен.

– Усе? Правда? – скрикнув старий. – Лягайте спати. Завтра ми почнемо щасливе життя.

Наступного дня Горіо і Растіньяк чекали тільки появи носіїв, щоб покинути пансіон, коли раптом, десь опівдні, на вулиці Святої Женев'єви пролунав гуркіт екіпажа і стих біля дверей пансіону. З карети вийшла пані де Нусінген і спитала, чи батько її ще в пансіоні. Почувши від Сільвії, що Горіо тут, вона покvapливо піднялася сходами. Ежен був у своїй кімнаті, чого не знав його сусід. За сніданком Растіньяк попросив Горіо перевезти і його речі, умовившись зустрітися з ним о четвертій годині на вулиці д'Артуа. Та поки старий ходив по носіїв, Ежен, збігавши на перекличку в Школу правознавства, непомітно повернувся до пансіону. Він мав намір розрахуватися з пані Воке, бо не хотів доручати цього Горіо, який у пориві фанатичної любові став би, звичайно, розплачуватись і за нього. Хазяйки не було вдома. Ежен піднявся в свою кімнату глянути, чи не забув чого, і був

дуже радий, що йому спало на думку це зробити, бо в шухляді стола знайшов вексель, який колись дав Вотренові; цей вексель він недбало кинув у шухляду в день сплати боргу. Камін не горів, і він хотів був подерти вексель на дрібні клаптики, коли нараз почув Дельфінін голос; він спинився і почав прислухатися, гадаючи, що в неї не повинно бути від нього ніяких таємниць. Перші ж слова так зацікавили його, що він став слухати розмову батька з дочкою.

– Ах, тату, – сказала вона, – дав би Господь, щоб ваша думка зажадати звіту від чоловіка про моє майно не запізнилась і щоб вона запобігла моєму розоренню. Тут можна говорити вільно?

– Так, у домі нема нікого, – сказав батько Горіо тремтячим голосом.

– Що з вами, тату? – спитала пані де Нусінген.

– Ти мене ніби сокирою по голові вдарила. Хай тобі Бог простить, дитино моя! Ти не знаєш, як я тебе люблю; якби знала, то не приголомшувала б мене такими речами, особливо коли ще не все пропало. Що ж трапилось, що ти приїхала сюди, коли за кілька хвилин ми мали зустрітися на вулиці д'Артуа? – Ах, тату, хіба можна опанувати себе в хвилину катастрофи? Я божеволю! Ваш повірений попередив, що нам загрожує розорення. Нам стане в пригоді ваш колишній комерційний досвід, і я оце приїхала, щоб ухопитися за вас, як потопаючий хапається за соломинку. Коли пан Дервіль побачив, що Нусінген викручується, він пригрозив йому судом і сказав, що швидко доб'ється постанови голови суду. Сьогодні вранці Нусінген прийшов до мене спитати, чи хочу я розорити і себе, і його? Я відповіла йому, що зовсім не розуміюся на таких справах, що в мене є капітал, що я хочу розпоряджатися своїми грішми і що в усій цій плутанині нехай розбирається мій повірений, а я тут нічогоісінько не тямлю і неспроможна щось збагнути. Адже так ви радили мені казати?

– Так, – відповів батько Горіо.

– І ось, – вела далі Дельфіна, – він ознайомив мене із своїми справами. Він вклав усі гроші, свої і мої, в недавно засноване підприємство, і для цього довелося внести великі суми за кордоном. Якщо я вимагатиму виділити мій посаг, то йому доведеться оголосити себе банкрутом; коли ж я згоджуся почекати рік, то він присягається честю повернути мені подвоєний чи потроєний капітал, бо вклав мої гроші в земельні операції, і тоді я стану власницею всього свого майна. Любий тату, він був щирий, він налякав мене. Він просив пробачити йому його поведінку, дав мені повну волю, дозволив жити, як я хочу, при умові, що він зможе повновладно порядкувати справами від мого імені. Щоб довести свою щирість, він обіцяв запрошувати Дервіля кожного разу, коли я забажаю перевірити, чи правильно складені документи, які стверджуватимуть мої права власності. Одне слово, він віддав себе в мої руки, зв'язавши непорушними обіцянками. Він просив мене ще два роки вести домашнє господарство, благав не витрачати на мої потреби більше, ніж він мені виділяє. Довів мені, мовляв, усе, що він зможе зробити, це вдавати, ніби все гаразд, казав, що він покинув свою балерину й надалі повинен дотримуватися – тільки таємно – найсуворішої економії, щоб довести до кінця початі операції, не підірвавши свого кредиту. Я була з ним сувора, нічому не вірила, змушуючи його висловити все до кінця; він показав мені свої книги і зрештою розплакався. Ніколи я не бачила чоловіка в такому стані. Він утратив тям, говорив про самогубство. Мені стало його жаль.

– І ти віриш усім цим побрехенькам! – скрикнув батько Горіо. – Це комедіант! Мені доводилось мати справу з німцями: вони майже всі чесні, сумлінні, проте коли під маскою щирості й добродушності починають крутити й шахраювати, то перевершать хоч би кого. Твій чоловік обдурює тебе. Йому

сутужно, от він і прикидається мертвим. Він хоче порядкувати від твого імені ще вільніше, ніж від свого. Нусінген хоче скористатися з цієї нагоди, щоб убезпечити себе на випадок невдачі в своїх махінаціях. Він лукавий і підступний, це негідник. Ні, ні, я не ляжу в могилу, залишивши своїх дочок без жодного су. Я ще трохи розуміюся на комерції! Він каже, що вклав капітали в підприємство. Добре, виходить, його участь у цьому підприємстві виражена в цінних паперах, розписках, договорах, – хай він покаже тобі їх і розрахується з тобою. Ми виберемо найнадійніші справи, в які, не ризикуючи, можна вкласти гроші, і одержимо документи, що на підставі самостійного володіння майном стверджують права Дельфіни Горіо, дружини барона де Нусінгена. Що, він має нас за дурнів? Невже він думає, що я можу прожити хоч два дні, знаючи, що ти лишилася без грошей, без шматка хліба? Ні на один день, ні на одну ніч, ні на годину я з цим не примирюся. Коли б це була правда, я б не пережив цього. Я працював сорок років, носив мішки, проливав піт, терпів злидні заради вас, моїх ангелів, що робили мені легкою всяку працю, всякий тягар, а тепер моє життя, моє багатство піде за вітром? Та я б помер від люті, якби це сталося. Присягаюся усім, що тільки є святого на землі і на небі – ми його виведемо на чисту воду, перевіримо книги, касу, всі справи! Я не спатиму, не відпочиватиму, не їстиму, поки не дізнаюся, що твоє майно цілісіньке! Дякувати Богу, ви володієте майном кожне окремо, в тебе за повіреного Дєрвіль, людина, на щастя, чесна. Богом клянуся, або твій мільйон залишиться в тебе і ти матимеш п'ятдесят тисяч річного прибутку до кінця своїх днів, або я зніму таку бучу в Парижі, що... Та я звернуся до обох палат, якщо трибунали нас покривдять. Знати, що ти спокійна й живеш у достатку, – ця думка полегшувала мої страждання і заспокоювала моє горе. Гроші – це життя. Гроші – це все. Та що він верзе, цей ельзаський чурбак! Дельфіно, не поступайся ані ліаром цій гладкій тварюці, яка посадила тебе на ланцюг і зробила нещасною. Якщо ти йому потрібна, ми його добре скрутимо й примусимо йти, куди нам треба. Боже мій, у мене голова палає, щось пече в черепі! Моя Дельфіна – злидарка! О моя Фіфіно! Хай йому чорт, де мої рукавички? Ну, ходімо, я хочу негайно побачити книги, справи, касу, кореспонденцію – все! Я не заспокоюся, поки не знатиму, що твоє майно в безпеці, поки не побачу цього на власні очі.

– Тату, любий! Дійте обережно! Якщо ви у цій справі вдастесь до найменшої мстивості, якщо виявите ворожі наміри, то я пропала. Він знає вас і вважає за цілком природне, що я під вашим впливом дбаю про своє майно. Але клянуся вам – він держить його в своїх руках і не захоче випустити. Цей негідник може втекти, забравши всі гроші, і лишити нас без нічого. Він чудово розуміє, що я не хочу, переслідуючи його, неславити своє ім'я. Він і сильний і водночас слабкий. Я все добре обмірковувала. Як доведем його до крайнощів, він пустить мене в старці.

– Значить, він шахрай?

– Так, батьку, – заплакала вона і впала на стілець. – Я не хотіла вам у цьому признаватися, не хотіла завдавати вам горя, що ви мене видали за таку людину! Його таємне життя, його думки, душа і тіло – все пасує одне до одного. Це жахливо: я ненавиджу і зневажаю його! Так, я не можу поважати цього негідника після того, що він мені розповів. У людини, здатної на такі фінансові махінації, немає й крихти совісті, і я боюся саме того, що ясно прочитала в його душі. Він, мій чоловік, запропонував мені волю, – розумієте, що це означає? – якщо я згоджуся бути в разі катастрофи знаряддям у його руках, тобто стати підставною особою в його шахрайстві.

– Але проти цього є закони! Для таких зятів є Гревська площа! – скрикнув батько Горіо. – Якщо не буде ката, я сам одрубав йому голову.

– Ні, тату, на нього нема законів. Слухайте! Ось що, без усяких словесних прикрас, він сказав: "Або все загине, і ви не матимете й ліара, втратите все, бо в спільники мені брати нікого, крім вас; або ви дасте мені змогу довести до кінця мою справу". Ясно? Я йому ще потрібна. Він покладається на мою жіночу чесність, він знає, що я не схочу його майна і задовольнюся своїм. Під загрозою розорення я мушу погодитися на шахрайське, злочинське спілкування. Він купує моє сумління і платить за нього тим, що дозволяє мені скільки завгодно бути жінкою Ежена: "Я дозволяю тобі грішити, не заважай і мені робити злочини, розоряючи бідняків!" Хіба не ясно сказано? А знаєте, що він називає "комерційними операціями"? Він купує на своє ім'я пустирі і через підставних осіб забудовує їх. Ці люди складають з різними підрядчиками угоди на будівництво, видають їм довгострокові векселі, а самі заставляють за невелику суму будинки моему чоловікові. Таким чином він стає власником будинків, а підставні особи обдурюють підрядчиків, оголошуючи себе банкрутами. Банкірський дім Нусінгена існує для того, щоб замилювати очі нещасним будівникам. Я це зрозуміла. Зрозуміла й інше: Нусінген, аби довести, в разі потреби, виплату величезних сум, перевів капітали в Амстердам, Лондон, Неаполь, Відень. Хіба ми зможемо накласти на них арешт?

Ежен почув глухий звук – батько Горіо, мабуть, упав на коліна.

– Боже мій, чим я прогнівив тебе? Дочка моя віддана на волю негідника, він, якщо схоче, вимагатиме від неї всього. Прости мені, доню! – скрикнув старий.

– Так, якщо я в безодні, то, може, ви й завинили в тому, – сказала Дельфіна. – Ми такі нерозумні, коли одружуємось. Хіба ми знаємо людей, справи, світ, звичаї? Батьки повинні думати за нас. Любий тату, я ні за що не дорікаю вам, даруйте мені ці слова. Я сама в усьому винна. Ні, не плачте, – сказала вона, цілючи батька в чоло.

– І ти не плач, Дельфіно. Дай мені твої оченята, я обсушу їх поцілунками. Почекай! Я ще наведу лад у своїй голові, я розплутаю той клубок спекуляцій, що його накрутив твій чоловік.

– Ні, дозвольте діяти мені самій, я зумію з ним упоратися. Він любить мене, от я й скористаюся зі своєї влади, щоб примусити його негайно купити для мене якесь нерухоме майно. Я, мабуть, примушу його перевести на моє ім'я ельзаський маєток Нусінгенів, яким він дуже дорожить. Приходьте завтра подивитися його книги, справи, бо пан Дервіль на комерції розуміється кепсько. А втім, узавтра не приходьте. Я не хочу псувати собі крові. Післязавтра у пані де Босеан бал, і я повинна подбати про себе, щоб бути гарною, свіжою й не осоромити любого Ежена, Ходімо ж подивимось його кімнату.

В цю хвилину на вулиці Святої Женев'єви спинилася карета, і на сходах почувся голос пані де Ресто, що питала в Сільвії:

– Мій батько вдома?

Ця несподівана поява врятувала Ежена, що вже збирався кинутись у ліжку, вдаючи, ніби спить.

– Ах, тату, ви чули про Анастазі? – спитала Дельфіна, впізнавши сестрин голос. – Здається, в неї сімейні неприємності.

– Що? – вигукнув батько Горіо. – Це вже мій кінець. Бідна моя голова не витримає двох нещасть разом.

– Добрий день, тату, – сказала, входячи, графиня. – Ах, і ти тут, Дельфіно!

Пані де Ресто, здавалося, була збентежена, заставши тут сестру.

- Добрий день, Назі, - відповіла баронеса. - Тебе дивує, що я тут? Я щодня бачуся з батьком.

- Відколи це?

- Якби й ти ходила до нього, то знала б.

- Не прискіпуйся до мене, Дельфіно, - жалісно сказала графиня. - Я дуже нещасна, я пропала, бідний мій тату. Цього разу пропала остаточно.

- Що з тобою, Назі? - скрикнув батько Горіо. - Скажи ж мені все, дитино моя! Вона зблідла! Дельфіно, мерщій допоможи їй, будь доброю до неї, я любитиму тебе ще більше, якщо це можливо!..

- Бідна моя Назі, - сказала пані де Нусінген, допомагаючи сестрі сісти. - Тільки я і тато завжди любитимемо тебе так, щоб усе тобі прощати. Сімейні зв'язки - найміцніші.

Вона дала їй нюхальної солі, і графиня прийшла до тями.

- Я не витримаю цього! - сказав батько Горіо. - Ну-бо, - звелів він, поворушивши торф у каміні, - підійдіть до вогню. Мені холодно. Що з тобою, Назі? Кажи швидше, ти мене вбиваєш..

- Мій чоловік знає все, - почала нещасна жінка. - Ви пам'ятаєте, тату, недавній Максимів вексель? Ну, то це був не перший. Я вже сплатила кілька таких векселів. Десь на початку січня я помітила, що пан де Трай дуже сумний. Він нічого мені не казав; але в серці коханого легко читати - досить якоїсь дрібниці; до того ж бувають передчуття. Одне слово, він був ніжніший, палкіший, ніж будь-коли, і я почувала себе усе щасливішою. Бідний Максим, він прощався зі мною в душі, як сказав мені потім. Він хотів заподіяти собі смерть. Скінчилося тим, що я стала допитуватись, благала його сказати все, дві години стояла перед ним навколішках, поки він признався, що заборгував сто тисяч франків. О тату, сто тисяч франків! Я мало не збожеволіла. У вас нема таких грошей..

- Так, - мовив батько Горіо, - я не зміг би їх дістати, хіба що вкрав би. Та я б і на це пішов, Назі. І піду..

По цих похмурих, як хрипіння вмирущого, словах, у яких вчувалася агонія знесиленого батьківського почуття, сестри замовкли. Який егоїзм устояв би перед цим криком душі, що показав усю глибину відчаю, як кинутий камінь визначає глибину прірви.

- Тату, я вже дістала гроші, розпорядившись тим, що мені не належить, - сказала графиня і зайшлася риданням.

Дельфіна, зворушена, заплакала, поклавши голову сестрі на плече.

- Отже, все це правда? - сказала вона.

Анастасі похилила голову; пані де Нусінген обняла сестру і, притискаючи її до свого серця, ніжно поцілувала.

- Тут ти завжди знайдеш любов без осуду, - сказала вона.

- Ангели мої! - промовив Горіо кволим голосом. Чому це тільки нещастя зближує вас?

- Щоб урятувати Максимові життя, а разом і моє щастя, - вела далі графиня, підбадьорена цими виявами гарячої, трепетної ніжності, - я пішла до одного лихваря - та ви знаєте цього пекельного виплодка, цього безжального Гобсека, - й продала йому фамільні діаманти, що ними так дорожить пан де Ресто, і його, і мої, всі, всі! Продала! Ви розумієте? Максима врятовано. Але я пропала. Ресто все знає.

- Що? Від кого? Скажи, і я його вб'ю! - крикнув батько Горіо.

- Вчора він покликав мене до себе... Я пішла... "Анастасі, - сказав він мені таким голосом... О, цього тону було досить, щоб я все зрозуміла... - Де ваші діаманти?" - "У мене". - "Ні, - заперечив він, глянувши на мене, - ось вони на комоді. - І він показав футляр, прикритий хусточкою. - Ви знаєте,

як вони тут опинилися?" Я впала на коліна, плакала, питала його, якою смертю я повинна вмерти.

– Ти це сказала?! – скрикнув батько Горіо. – Присягаюся іменем Господа Бога, той, хто заподіє якимсь лихом одній із вас, може бути певен, поки я живий, що я спалю його на повільному вогні! Так, я роздеру його, як... Горіо замовк, слова застрягали йому в горлі.

– Зрештою, люба моя сестро, він зажадав від мене чогось такого, що гірше смерті... Не дай Боже ніякій жінці почути те, що почула я.

– Я уб'ю цього чоловіка, – спокійно промовив батько Горіо. – А втім, у нього тільки одне життя, а мені він винен два. Ну, що ж далі? – спитав він, дивлячись на Анастасі.

– Тоді він, помовчавши, глянув на мене, – розповідала графиня, – і сказав: "Анастасі, я все збережу в таємниці, ми будемо й далі жити разом: у нас є діти. Я не вбиватиму пана де Трая, я міг би схибити, а якщо спробую позбутися його іншим способом, то людське правосуддя буде проти мене.

Вбити його у ваших обіймах – це значило б зганьбити ваших дітей, а щоб не зганьбити ні ваших дітей, ні їхнього батька, ні мене, я ставлю вам дві умови. Відповідайте – чи є у вас дитина від мене?" – Я сказала: "Так". – "Хто?" – запитав він. – "Ернест, найстарший". – "Добре, – сказав він, – тепер покляніться, що виконаєте те, що я скажу". Я поклялася. "Ви підпишете запродаж вашого майна, коли я того зажадаю".

– Не підписуй! – скрикнув батько Горіо. – Ніколи не підписуй цього. То ось ви як, пане де Ресто, ви неспроможні дати жінці щастя, вона знаходить його з іншим, а ви її караєте за своє жалюгідне безсилля?... Та я тут, заждіть! Він матиме діло зі мною, Назі, будь спокійна. А, він дорожить своїм спадкоємцем? Гаразд. Я викраду в нього сина, бо це ж мій онук, сто чортів! Маю ж я право бачити хлоп'я? Я його відвезу в моє село, дбатиму про нього, будь спокійна. І я примушу це страховище здатись, я скажу йому: "Ану, хто кого? Хочеш мати сина – поверни моїй дочці її майно і не заважай їй жити, як вона схоче".

– Батьку!

– Так, я твій батько! О, я справді батько. Хай цей вельможний негідник не мучить моєї дочки... Хай мене грім поб'є! Я не знаю, що тече в моїх жилах! У них тигряча кров, мені хочеться пожерти ваших чоловіків. Дітоньки мої! То ось яке у вас життя! Та це ж для мене смерть... Що станеться з вами, коли мене не буде? Батьки повинні жити доти, доки живі їхні діти. Як погано влаштовано твій світ, Боже! А в тебе ж, кажуть, є син. Ти б мав не допускати, щоб ми страждали від лиха наших дітей. Ангели мої любі! Адже тільки страждання примусили вас прийти до мене. Ви ділитесь зі мною тільки слізьми... Та ні, ви любите мене, я це бачу. Приходьте, приходьте жалітися до мене! Серце моє велике, воно вмістить усе. Ви можете рвати його на шматки – кожен шматок стане батьківським серцем. Я б хотів узяти на себе ваші страждання, страждати за вас. О, маленькими ви були такі щасливі!..

– Тільки тоді й було нам добре, – сказала Дельфіна. – Де вони, ті дні, коли ми скочувалися з купи мішків у великій коморі?

– Тату, це ще не все, – сказала Анастасі на вухо Горіо, аж той здригнувся, – Діаманти я продала менше ніж за сто тисяч франків. Максимові загрожує суд. Нам треба сплатити ще дванадцять тисяч франків. Він обіцяв взятися за розум, більше не грати. В мене немає нічого в світі, крім його кохання, і я надто дорого заплатила за нього, щоб пережити цю втрату. Я пожертвувала майном, спокоєм, честю, дітьми. О, зробіть так, щоб Максим зберіг свободу, честь, щоб він міг лишитись у світі, де зуміє завоювати собі становище. Він тепер завдячує мені не тільки щастя, у нас є діти, які можуть лишитися без грошей. Все загине, якщо його посадять у Сент-Пелажі.

– Нема у мене таких грошей, Назі! Нічого нема! Анічогісінько! Це кінець світу! О, світ гине, це певно! Біжіть, тікайте, поки є час! Ах, у мене ще є срібні пряжки, шість столових приборів – перші, які я купив у своєму житті. Оце і все... Та ще тисяча двісті франків довічної ренти.

– А що ж ви зробили з вашою безстроковою рентою?

– Я продав її і лишив собі тільки цей невеличкий прибуток на власні потреби. Мені треба було дванадцять тисяч франків, щоб опорядити квартиру Фіфіні.

– У тебе вдома, Дельфіно? – спитала пані де Ресто.

– О, хіба не однаково! – мовив батько Горіо. – Дванадцять тисяч франків витрачено.

– Я догадуюсь, – сказала графиня, – це для пана де Растіньяка. Ах, бідна Дельфіно, схаменися! Поглянь, до чого я дійшла.

– Люба моя, пан де Растіньяк не здатен обізнати свою коханку.

– Дякую на слові, Дельфіно; в моєму тяжкому становищі я сподівалась від тебе кращого. А втім, ти ніколи не любила мене.

– Ні, вона любить тебе, Назі! – вигукнув батько Горіо. – Вона мені оце щойно казала це. Ми говорили про тебе, і Фіфіна казала, що ти красуня, а вона тільки гарненька.

– У неї холодна краса, – мовила графиня.

– Та хоч би й так, – заперечила Дельфіна, спаленівши. – А як ти ставилась до мене? Ти зреклася мене, через тебе переді мною зачинилися двері всіх домів, де я хотіла бувати, ти користалася з усякої нагоди, щоб зробити мені прикрість. А хіба я приходила сюди, як ти, щоб висмоктувати з нашого бідного батька тисяча по тисячі всі його гроші? Хіба я довела його до того стану, в якому він опинився? Це на твоїй совісті, сестро! Я відвідувала батька, коли тільки могла, я його не виганяла з дому, не приходила лизати йому руки, коли він був мені потрібен. Я навіть не знала, що він витратив для мене дванадцять тисяч франків. З моїми грошовими справами все гаразд, ти знаєш; тато робив мені подарунки, але я їх ніколи не випрохувала.

– Тобі більше поталанило: пан де Марсе багатий, це ти добре знаєш. Ти завжди була підла, як золото. Прощай, у мене нема ні сестри, ні...

– Замовкни, Назі! – крикнув батько Горіо.

– Тільки така сестра, як ти, може повторювати вигадки, яким ніхто не вірить, ти – страховище, – сказала Дельфіна.

– Діти мої, діти, замовкніть, а ні, то я при вас накладу на себе руки.

– Ну що ж, Назі, я прощаю тобі, – сказала пані де Нусінген, – ти нещасна. Але я добріша за тебе. Казати мені таке саме в ту хвилину, коли я хотіла зробити все, аби тільки врятувати тебе, навіть піти у спальню до свого чоловіка, а цього я не зробила б ні заради себе, ні заради... Це варте всього того лиха, якого ти мені заподіяла за дев'ять років.

– Діти мої, діти, обніміться! Ви ж – ангели.

– Ні, облиште мене! – вигукнула графиня, відштовхуючи батька, що взяв її за руку. – Вона має до мене ще менше жалю, аніж мій чоловік. Можна подумати, що вона – взірець усіх чеснот!

– Хай люди кажуть, що я винна гроші панові де Марсе, – все-таки це краще, ніж признатися, що пан де Трай коштує тобі більше ніж двісті тисяч франків, – відповіла пані де Нусінген.

– Дельфіно! – крикнула графиня, ступивши крок до неї.

– Я кажу тобі правду у відповідь на твій наклеп, – холодно відповіла баронеса.

– Дельфіно! Ти...

Батько Горіо кинувся до графині і затулив їй рота рукою.

– Боже! В чому це у вас руки? – спитала Анастазія.

– Так, так, вибачайте, – мовив бідолашний батько, витираючи руки об штани.

– Я ж не знав, що ви прийдете, я переїжджаю.

Він зрадив, що викликав докір і обернув на себе доччин гнів.

– Ах! – вів далі старий, сідаючи. – Ви краєте мені серце. Я вмираю, діти мої. Мозок мій палає, мов у вогні. Та будьте ж милі, добрі, любіть одна одну. Ви мене вб'єте! Ну, Дельфіно, Назі, опам'ятайтесь, ви обидві й винуваті, й ні. Дедель, – сказав він, підводячи на баронесу повні сліз очі, – їй треба дванадцять тисяч франків, давай пошукаємо цю суму. Не дивіться так одна на одну. – Батько став навколішки перед Дельфіною. – Попроси в неї прощення, заради мене, – прошепотів він їй на вухо, – вона нещасніша за тебе, ну!

– Назі, бідна моя, – сказала Дельфіна, налякана виразом дикого, божевільного страждання, що з'явився на батьковому обличчі, – я винувата, поцілуй мене...

– Ах! Ви ллєте цілющий бальзам на моє серце! – крикнув батько Горіо. – Але де знайти дванадцять тисяч франків? А що, як я піду замість когось у рекрути?

– Батьку! – вигукнули обидві дочки, обіймаючи його. – Ні, ні!

– Хай Бог нагородить вас за самий цей намір, усім життям своїм ми не зможемо за це заплатити, правда ж, Назі? – сказала Дельфіна.

– До того ж, любий тату, це була б тільки крапля в морі, – зауважила графиня.

– То що ж, виходить, не можна нічого заробити й своєю кров'ю? – вигукнув старий у розпачі. – Я віддам своє життя тому, хто тебе врятує, Назі, я вб'ю будь-кого заради цього! Я зроблю, як Вотрен, піду на каторгу, я... – Горіо спинився, наче вражений громом. – Нема нічого! – кричав він, рвучи на собі волосся. – Якби я знав, де можна вкрати, але ж це дуже важко – знайти таке місце. До того ж потрібні люди, час, щоб пограбувати банк. Отже, мені лишається вмерти, тільки вмерти. Так, я вже ні на що не придатний, я вже не батько, ні! Вона мене просить, вона в скруті... А я, жалюгідний, нічого не маю. Ах ти, старий негіднику, ти собі забезпечив довічну ренту, а дочки? Що ж, виходить, ти їх не любиш? Пропадай, пропадай тепер, як пес! Так, я гірший за собаку, собака не вчинив би так! Ой голова моя! Вона горить...

– Тату, перестаньте!.. – скрикнули обидві жінки, підбігши до батька, щоб не дати йому розбити голову об стіну. – Схаменіться!

Горіо схлипував. Ежен, переляканий, схопив вексель, виданий Вотренові; гербовий папір був придатний для більшої суми. виправивши цифру, Ежен приготував формальний вексель на дванадцять тисяч франків на ім'я Горіо і ввійшов у сусідову кімнату.

– Пані, ось гроші, які вам потрібні, – сказав він, подаючи вексель графині. – Я спав, ваша розмова збудила мене, і я дізнався, скільки я винен панові Горіо. Ось вексель, який ви можете дисконтувати. Я сплачу вчасно.

Графиня остовпіла, тримаючи в руці вексель.

– Дельфіно, – мовила вона, збліднувши і затремтівши від гніву, люті та обурення, – я все могла тобі простити, Бог свідок, але це!.. Пан де Растіньяк був тут, ти це знала! І в тебе вистачило підлоти помститися на мені, примусивши мене розкрити перед ним мої таємниці, моє життя, життя моїх дітей, мою ганьбу, мою честь! Ні, тепер ти для мене не існуєш. Я ненавиджу тебе, я зроблю тобі найгірше зло, яке тільки зможу, я...

Лють не давала їй говорити далі, горло їй перехопило.

– Та це ж мій син, моя дитина, твій брат, твій рятівник! – кричав батько Горіо. – Поцілуй же його, Назі. Ось, бачиш, я його цілую, – казав він,

несамовито стискаючи Ежена в обіймах. – О дитино моя! Я для тебе буду більше, ніж батько, я заміню тобі сім'ю, я хотів би бути богом, щоб кинути до твоїх ніг увесь світ. Та поцілуй же його, Назі! Це не людина, це ангел, справжній ангел.

– Облиште її, тату, вона зараз не при своєму розумі, – сказала Дельфіна.

– Я не при своєму розумі? А ти, ти? – спитала графиня де Ресто.

– Діти мої, я умру, якщо ви не перестанете! – скрикнув старий і впав на ліжко, немов уражений кулею. – Вони вбивають мене, – пробелькотав він. Графиня глянула на Ежена, що стояв нерухомий, приголомшений цією дикою сценою.

– Пане... – мовила вона, запитуючи жестом, голосом, поглядом і не звертаючи уваги на батька, якому Дельфіна поспішно розстебнула жилет.

– Пані, я сплачу і мовчатиму, – відповів Ежен, не чекаючи на її запитання.

– Ти вбила батька, Назі! – сказала з докором Дельфіна, показуючи сестрі на непритомного старого, але та вже вибігла.

– Я прощаю їй, – сказав старий, розплющуючи очі. – Становище її жахливе, – їй не така голова запаморочиться. Утіш Назі, будь до неї ласкава, обіцяй це своєму нещасному вмираючому батькові, – просив він Дельфіну, стискаючи їй руку.

– Що з вами? – злякано спитала Дельфіна.

– Нічого, нічого, – відповів батько, – це минеться. Щось давить лоб. Це мігрень. Бідна Назі, що з нею буде?

В цю хвилину графиня вернулась, кинулась перед батьком навколішки і вигукнула:

– Простіть!

– Годі! Тепер ти завдаєш мені ще більшого болю, – промовив батько Горіо.

– Пане де Растіньяк, – сказала графиня із сльозами на очах, – горе мене зробило несправедливою. Ви будете мені братом? – і вона подала Ежену руку.

– Назі, – скрикнула Дельфіна, обіймаючи її, – люба моя Назі, забудьмо все!

– Ні, – сказала та, – я все пам'ятатиму.

– Ангели мої, – вигукнув батько Горіо, – ви знімаєте з моїх очей смертну заслону, ваші голоси повертають мені життя! Поцілуйтеся ж ще! Ну, Назі, тебе виручає цей вексель?

– Сподіваюся, що так. Тату, ви можете його підписати?

– Ох, який же я дурень, я й забув про це. Певно, тому, що зомлів, пробач, Назі. Пришли мені звістку, що небезпека минула. Ні, я сам прийду. Ах, я не піду, я не можу бачити твого чоловіка, я його вб'ю. Що ж до запродажу твого майна, то йому доведеться мати справу зі мною. Іди тепер, доню, і умов Максима взятися за розум.

Ежен стояв приголомшений.

– Наша нещасна Анастасі завжди була запальна, – сказала йому пані де Нусінген, – але серце в неї добре.

– Вона повернулася, щоб він підписав вексель, – шепнув Ежен на вухо Дельфіні.

– Ви думаєте?..

– Я хотів би не думати так. Будьте обережні з нею, – відповів він і звів очі догори, немовби довіряючи Богові думки, яких не наважувався висловити.

– Так, вона завжди була трохи комедіанткою, а бідний тато піддається на її кривляння.

– Як ви себе почуваєте, любий батечку Горіо? – спитав Растіньяк у старого.

– Мені хочеться спати, – відповів той.

Ежен допоміг йому лягти. Коли старий, тримаючи Дельфіну за руку, заснув, дочка вивільнила свою руку і вийшла.

- Увечері зустрінемося в Італійській опері, - нагадала вона Еженові, - і ти скажеш мені, як він себе почуватиме. А завтра, добродію, ви переїдете. Покажіть-но свою кімнату. Який жах! - сказала вона, входячи туди. - Та тут іще гірше, ніж у мого батька! Ежене, ти поведився чудово, я полюбила б тебе за це ще дужче, якби це було можливо. Але, любий мій хлопчику, якщо ви хочете забагатіти, то не кидайте на вітер по дванадцять тисяч. Граф де Трай - картяр. Моя сестра не хоче цього бачити. Він здобув би ці дванадцять тисяч там же, де виграє й програє золоті гори. Почувши стогін, вони повернулися до Горіо; старий, здавалося, спав, та, підійшовши до нього, двоє коханців почули, як він шепоче: "Вони нещасні". Спав він чи не спав, але тон цих слів так вразив серце його дочки, що вона підступила до злиденного ліжка, на якому лежав батько, і поцілувала його в чоло. Він розплющив очі.

- Це ти, Дельфіно?

- Ну, як ви себе почуваете? - спитала дочка.

- Добре, - мовив він. - Не турбуйся, я скоро вийду. Ідіть, ідіть, дітоньки, будьте щасливі.

Ежен провів Дельфіну додому, але, стурбований станом батька Горіо, відмовився обідати в неї й повернувся в "Дім Воке". Горіо вже встав і сидів за столом. Б'яншон сів так, щоб добре бачити обличчя вермішельника. Коли той узяв хліб і понюхав його, щоб визначити, з якого сорту борошна його спечено, Б'яншон постеріг у цьому русі цілковиту відсутність того, що можна було б назвати свідомістю дії. Він спохмурнів.

- Сідай-но ближче до мене, кошенівський пансіонере! - сказав Ежен.

Б'яншон охоче пересів, тим більше що так він був ближче й до старого.

- Що з ним? - спитав Растіньяк.

- Якщо не помиляюсь, йому скоро кінець. В його організмі відбувається щось незвичайне; мені здається, йому загрожує апоплексія. Хоч нижня частина його обличчя спокійна, але риси верхньої стягуються до лоба, бачиш? Крім того, його очі немов запорошені тонким пилом, а це свідчить про крововилив у мозок. Завтра вранці буде видніше.

- Чи є засоби проти цього?

- Ніяких. Смерть можна було б відтягти, якби знайти спосіб викликати відлив крові до ніг. Але, якщо симптоми не зникнуть до завтрашнього вечора, - стариганові кінець. Чи не знаєш ти, що саме викликало його захворювання? Мабуть, він пережив якесь сильне потрясіння, що відбилося на його душевному стані.

- Так, - сказав Растіньяк, пригадуючи, як обидві дочки безперестану терзали батька.

"Дельфіна принаймні любить свого батька", - подумав Ежен.

Увечері, в Італійській опері, Растіньяк заговорив з пані де Нусінген обережно, щоб не дуже стурбувати її.

- Не хвилюйтеся, - відповіла вона на перші ж слова Ежена, - мій батько дужий. Правда, сьогодні вранці ми його трохи помучили. Всі наші статки під загрозою. Ви уявляєте наслідки цього лиха? Я б не пережила цього, але ваше кохання зробило мене нечутливою до всього, що раніше я сприйняла б як смертельне горе. Тепер я боюся одного, що було б для мене справжнім лихом, - втратити ваше кохання, яке дало мені відчувати радість життя. Поза цим почуттям мені до всього байдуже, ніщо мені не мило. Ви для мене - все! Мені хочеться бути багатю, але тільки для того, щоб ще більше подобатись вам. Я, собі на сором, ніжніша як коханка, аніж як дочка. Чому? Не знаю. Все життя моє - у вас. Батько дав мені серце, але ви навчили його битися. Хай мене засуджує цілий світ, що мені до того? Аби тільки ви - хоч у вас і немає підстав дорікати мені, - простили гріх, на який мене штовхає

непереможне кохання. Невже ви думаєте, що я – невдячна дочка? О ні, не можна не любити такого доброго батька, як наш! Але чи могла я приховати від нього природні наслідки наших нещасливих шлюбів! Навіщо він допустив це? Хіба він не повинен був подумати за нас? Я знаю, тепер він страждає так само, як і ми з Назі; та що ж ми можемо зробити? Втішити його? Нічим не втішиш. Наша покора завдала б йому більшого горя, ніж наші нарікання. Буває таке становище в житті, коли все пройняте гіркотою.

Ежен мовчав, слухаючи це наївне висловлювання щирого почуття. Парижанки часто фальшиві, страшенно суетні, егоїстичні, кокетливі, холодні, зате, широко покохавши, вони віддають своїм пристрастям більше почуття, ніж інші жінки: вони підносяться над своєю дріб'язковістю і стають божественно-величні. А крім того, Ежена вразив глибокий і здоровий розум Дельфіни, властивий жінці, коли вона міркує про найприродніші почуття і коли якась гаряча пристрасть віддаляє її від них.

Пані де Нусінген була ображена мовчанням Ежена.

– Про що ви думаєте? – спитала вона.

– Про те, що ви мені сказали. Досі я гадав, що люблю вас дужче, ніж ви мене.

Вона всміхнулася, але стримала в собі радісний порив, аби провадити розмову в рамках світської пристойності. Їй ніколи ще не доводилося чути таких трепетних слів юного й щирого кохання. Ще кілька слів – і вона б не стрималася.

– Ежене, – мовила Дельфіна, міняючи тему, – ви, здається, не знаєте, що робиться в світі? Весь Париж завтра буде у віконтеси де Босеан. Рошфіди і маркіз д'Ажуда вмовилися нічого не розголошувати; але завтра король підписує шлюбний контракт, а ваша бідолашна кузина ще нічого не знає. Вона не зможе відмінити прийому, проте маркіз на бал не прийде. Про це тепер тільки й мови.

– І світ потішається з підлоти, бере в ній участь! Хіба ви не розумієте, що це вб'є пані де Босеан?

– Ні, – всміхнулася Дельфіна, – ви не знаєте таких жінок. А втім, увесь Париж прийде завтра до неї, буду і я. Це вам я завдячую таке щастя.

– Скажіть, – спитав Растіньяк, – може, це одна з тих безглузвих пліток, що їх так багато точиться в Парижі?

– Завтра ми знатимем правду.

В пансіон Воке Ежен не повернувся. Він не міг відмовити собі в насолоді потішитися своєю новою квартирою. Напередодні йому довелося піти від Дельфіни о першій годині по півночі, а тепер Дельфіна пішла від нього десь о другій годині. Наступного ранку він пізно встав і до півдня чекав на пані де Нусінген; вона приїхала поснідати з ним. Юнаки такі жадібні до цих милих утіх, що Растіньяк майже забув за батька Горіо. Звикати до кожної з цих гарних речей, які йому належали, було для нього нескінченним святом. Пані де Нусінген своєю присутністю надавала всьому особливого чару. І все-таки о четвертій годині коханці подумали про батька Горіо, згадавши, як він мріяв оселитись у цьому домі. Ежен сказав, що треба негайно перевезти сюди старого, а то він іще зовсім розхворіється, і побіг у "Дім Воке". Ні Горіо, ні Б'яншона за столом не було.

– Ну, – сказав йому художник, – нашому батькові Горіо ось-ось капут. Б'яншон нагорі, біля нього. До старого приходила його дочка, графиня де Ресторам, потім він надумав вийти з дому, і йому погіршало. Скоро наше товариство втратить одну зі своїх найліпших прикрас.

Растіньяк побіг сходами нагору.

– Пане Ежене! Пане Ежене, вас кличе хазяйка, – гукнула Сільвія.

– Пане, – сказала йому вдова, – добродій Горіо і ви мали виїхати п'ятнадцятого лютого. Минуло вже три дні – сьогодні вісімнадцяте; вам обом доведеться заплатити мені за цілий місяць, та якщо ви поручитесь за батька Горіо, то мені досить буде вашого слова.

– Чому? Хіба ви йому не довіряєте?

– Довіряти? А що, як стариган помре, не прийшовши до пам'яті? Його дочки не дадуть мені жодного ліара, а все манаття старого не варте й десяти франків. Сьогодні вранці він виніс свої останні столові прибори, не знаю навіщо. Причепурився, мов юнак. Хай мені Бог простить, але, здається, він навіть нарум'явився, – наче помолодшав.

– Я за все відповідаю, – сказав Ежен, здригаючись від жахливого передчуття катастрофи.

Він піднявся до Горіо. Старий лежав у ліжку, біля нього сидів Б'яншон.

– Добрий день, батьку, – мовив Ежен.

Бідолаха лагідно всміхнувся юнакові і відповів, повертаючи до нього скляні очі:

– Як вона себе почуває?

– Добре. А ви?

– Непогано.

– Не втомлюй його, – сказав Б'яншон, відводячи Ежена в куток.

– Ну що? – спитав Растіньяк.

– Його може врятувати тільки чудо. Стався крововилив; я поставив йому гірчичники. Добре, що він їх відчуває, вони подіяли.

– Можна його перевезти?

– Ні в якому разі. Доведеться лишити його тут; йому потрібна тиша й цілковитий спокій.

– Добрий мій Б'яншоне, – сказав Ежен, – нам удвох доведеться доглядати його.

– Я вже викликав головного лікаря з нашої лікарні.

– І що ж?

– Він скаже свою думку завтра ввечері; обіцяв зайти після денного обходу. На лихо, цей нещасний дідуган утнув сьогодні вранці якусь легковажну штуку, а що саме – не хоче розказати. Він упертий, як мул. Коли я його питаю, він удає, ніби не чує або спить – щоб не відповідати. А коли розплющить очі, то починає стогнати. Вранці він кудись виходив, тинявся невідомо де. Взяв усе, що мав цінного, і, мабуть, облагодив якусь клятву обладку, що відібрала в нього останні сили. Приходила його дочка.

– Графиня? – спитав Ежен. – Висока, ставна брюнетка з блискучими гарними очима, із стрункими ніжками?

– Атож.

– Залиш нас на хвилину, – сказав Растіньяк, – я його висповідаю, мені він усе розкаже.

– Я піду пообідаю. Тільки будь обережний, не хвилюй його; є ще невелика надія.

– Не турбуйся.

– Завтра вони добре веселитимуться, – сказав батько Горіо, коли вони лишилися самі. – Вони їдуть на великий бал.

– А що це ви сьогодні робили, тату, що так розхворілись, аж у ліжку доводиться лежати?

– Нічого.

– Анастасі приходила? – спитав Растіньяк.

– Так, – відповів Горіо.

– Ну, кажіть же мені правду. Чого вона ще у вас просила?

- Ах, - зітхнув старий, зібравши всі сили для відповіді, - вона така нещасна, моя доня! В Назі немає жодного су після тієї історії з діамантами. Для балу вона замовила гаптовану золотом сукню, яка їй, мабуть, дуже до лиця. А негідниця кравчиня відмовила їй у кредиті, і покоївка Назі заплатила власними грішми тисячу франків за цей туалет. Нещасна Назі, до чого вона дійшла! Мені аж серце краялося. Але покоївка помітила, що Назі попала в неласку в де Ресто, побоялася втратити свої гроші й намовила кравчиню не віддавати сукні, поки не буде заплачено тисячі франків. Узавтра бал, сукня готова, Назі в розпачі. Вона хотіла позичити в мене мої столові прибори й заставити їх. Чоловік вимагає, вона неодмінно пішла на цей бал і показала всьому Парижеві свої діаманти, а то, мовляв, ходить чутка, ніби вона їх продала. Хіба Назі може сказати цьому страховищу: "Я винна тисячу франків, сплатіть їх". Звичайно, ні! Я добре це зрозумів. Її сестра, Дельфіна, буде там у розкішному туалеті. Анастасі не повинна поступатися перед молодшою сестрою. Вона так плаче, бідна моя доня. Вчора я почував себе вельми приниженим, бо не мав отих дванадцяти тисяч франків! Я ладен віддати все своє нікчемне життя, аби тільки спокутувати цю провину. Ось бачите! Я міг витримати все, а коли не стало грошей, це вбило мене. О! Я швиденько причепурився, прифрантився, продав за шістьсот франків свої прибори і пряжки, потім заставив на рік свою довічну ренту за чотириста франків готівкою дядечкові Гобсеку. Е! їстиму самий хліб, - цього мені вистачало замолоду, обійдусь і тепер. Зате моя Назі повеселиться ввечері. Вона буде чарівна. Тут, під подушкою, у мене тисяча франків. Мені тепло від того, що під головою в мене є річ? яка втішить мою бідну Назі. Тепер вона зможе вигнати свою підлу Вікторину. Чи ви бачили слуг, що не довіряють своїм панам! Узавтра мені покращає. Назі прийде о десятій годині. Я не хочу, щоб дочки знали про мою хворість: вони не пішли б на бал, стали б доглядати мене. Взавтра Назі мене поцілує, як свою дитину, її ніжність вилікує мене. Адже я міг би витратити цю тисячу франків на ліки, то краще вже я дам їх моїй цілительці, моїй Назі; Принаймні виручу її із скрути. Цим я спокутую свою провину, що забезпечив собі довічну ренту. Моя дочка на дні прірви, а я не маю сили її врятувати. О, тепер я знову візьмуся до комерції. Поїду в Одесу, накуплю зерна - хліб там коштує утричі дешевше, ніж у нас! Правда, вивозити зерно заборонено, але молодці, які пишуть закони, не подумали заборонити вивозити вироби з борошна. Хе-хе! Це я надумав сьогодні вранці. Можна добре заробити на крохмалі.

"Він збожеволів", - подумав Ежен, дивлячись на старого.

- Ну, годі, заспокойтеся, вам не можна говорити, - сказав він.

Коли Б'яншон повернувся, Ежен зійшов униз пообідати. Потім вони вдвох цілу ніч доглядали хворого по черзі: один читав медичні книжки, другий писав листи матері та сестрам.

На другий день у хворого з'явилися сприятливі, на думку Б'яншона, симптоми, але він потребував постійного догляду, який був під силу тільки двом студентам і який, зважаючи на цнотливість літературної моди, краще не описувати. До виснаженого тіла бідолахи ставили п'явки, потім робили припарки, ванни для ніг, усілякі медичні процедури, які вимагали сили й самовідданості обох юнаків. Графиня де Ресто не прийшла, вона прислала по гроші слугу.

- Я думав, що вона сама прийде. Та це краще, вона тільки розхвилювалася б, - сказав старий, мовби радіючи з цього.

О сьомій годині вечора Тереза принесла листа від Дельфіни.

"Чим ви зайняті, друже мій? Невже, тільки-но полюбивши мене, ви вже збайдужіли? У своїх ширих признаннях ви відкрили таку прекрасну душу, що,

безперечно, належите до тих людей, які, розуміючи, скільки є відтінків у почутті, навіки лишаються вірними. Ви самі сказали, слухаючи молитву Мойсея: "Для одних – це повторення тієї самої ноти, а для інших – уся безмежність музики". Не забувайте, я жду вас, щоб їхати на бал до віконтеси де Босеан. Уже відомо, що сьогодні вранці король підписав шлюбний контракт пана д'Ажуда, а бідна віконтеса дізналася про це тільки о другій годині. Весь Париж кинеться до неї, як біжить народ на Гревську площу, коли там готується страта. Хіба це не жахливо – дивитися, чи приховає ця жінка свої муки, чи зуміє вона гідно вмерти? Друже мій, я, звичайно, не поїхала б до неї, якби бувала раніше, але в неї, певно, більше не буде прийомів, і всі мої зусилля пропали б марно. Я зовсім в іншому становищі, ніж усі. Крім того, я їду туди і заради вас. Чекаю. Якщо ви не будете тут через дві години, то не знаю, чи пробачу вам таку зраду". Растіньяк узяв перо і відповів:

"Я чекаю лікаря, щоб почути, чи житиме ваш батько. Він при смерті. Я принесу вам вирок лікаря: боюся, що це буде вирок смертний. Ви самі зважте, чи зможете їхати на бал. Ніжно цілую".

Лікар прийшов о пів на дев'яту; він не сказав нічого втішного, а проте не вважав, що смерть неминуча. Попередив, що стан хворого то поліпшуватиметься, то гіршатиме, і від цього залежатиме життя й розум хворого.

– Йому краще було б умерти зразу! – така була остання думка лікаря. Ежен доручив Б'яншонові доглядати хворого, а сам пішов до пані де Нусінген із сумними звістками, які в його уяві, ще досі пройняті почуттям сімейного обов'язку, мали вбити всяку радість. Коли він зібрався їхати, Горіо, здавалося, спав, та ось Ежен рушив до дверей, і старий враз сів на постелі й крикнув йому вслід:

– Скажіть, нехай вона все-таки веселиться.

Юнак прийшов до Дельфіни, прибитий горем, а її застав уже зачесану й узуту в бальні черевички; їй лишалося тільки надіти сукню. Але так само, як останні мазки пензля, що ними художник закінчує картину, потребують більше часу, ніж головні її елементи, на ці останні приготування ще треба було чимало часу.

– Що? Ви й досі не вдягнені? – спитала вона.

– Але ваш батько...

– Знову "мій батько"! – вигукнула Дельфіна, перебиваючи його. – Невже ви хочете навчати мене дочірніх обов'язків? Я знаю свого батька давніше, ніж ви. Ні слова, Ежене! Я не слухатиму вас, поки ви не вдягнетесь. Тереза все приготувала у вас на квартирі. Моя карета готова, їдьте і швидше вертайтеся. Ми поговоримо про батька по дорозі на бал. Треба виїхати заздалегідь, бо коли ми попадемо у валку карет, то навряд чи встигнемо до одинадцятої.

– Пані, але...

– Ідіть, ані слова, – сказала вона і вибігла в будуар, щоб узяти коліє.

– Та їдьте ж, пане Ежене, ви розгніваєте баронесу, – сказала Тереза, випроваджуючи юнака, охопленого жахом від цього світського батьковбивства. Їдучи перевдягатися, він поринув у найсумніші, найпохмуріші міркування. Йому здавалося, що вищий світ – це океан бруду, який засмоктує людину з головою, тільки-но вона ступить у нього кінчиком ноги.

"Його злочини дрібні, – думав Ежен. – Вотрен – величніший".

– Растіньяк немов побачив три основні образи суспільства: Покору, Боротьбу та Бунт – сім'ю, світ і Вотрена; Ежен не наважувався зробити вибір. Покора була нудна, Бунт неможливий, а Боротьба непевна. Він перенісся в уяві в свою сім'ю. Пригадав чисті переживання цього мирного життя серед рідних,

які ніжно любили його. Скоряючись природним законам домашнього вогнища, ці любі створіння знаходили в ньому непорушне, повне й безтурботне щастя. Та, незважаючи на свої прекрасні думки, він не відчув у собі сили проповідувати Дельфіні віру чистих душ, наvertати її на шлях чесноти в ім'я любові. Його виховання, яке тільки-но почалось, уже давало плоди. Навіть любов його стала егоїстичною. Його чутливість підказала йому правильне розуміння Дельфіниного серця. Він передчував, що вона здатна поїхати на бал, переступивши через батьків труп, проте не мав ні сили стати моралістом, ні мужності розсердити її, ані доблесті її покинути. "Вона ніколи б не простила мені, якби я поставив на своєму", – подумав він. Потім почав обмірковувати слова лікаря, тішачи себе думкою, що батько Горіо не такий уже небезпечно хворий, як йому здавалося. Одне слово, Ежен вигадував силу-силенну зрадницьких доказів, щоб виправдати Дельфіну. Вона ж знає, в якому стані батько. Старий сам послав би її на бал, якби вона прийшла його провідати. Суспільний закон, невблаганний у своїх формальних вироках, часто засуджує там, де очевидний злочин можна виправдати безліччю обставин, що виникають у сім'ях через відмінність характерів, розбіжність інтересів і станів. Ежен хотів обдурити сам себе, він ладен був принести в жертву своїй коханій власне сумління. За ці два дні змінилося все його життя. Жінка посіяла в ньому розлад, заступила собою сім'ю, захопила в свої руки все. Растіньяк і Дельфіна зійшлися в умовах, наче навмисно створених для того, щоб вони могли дати одне одному якнайбільше чуттєвих насолод. Їх розпалена пристрасть зростала від того, що звичайно вбиває кохання, – від її задоволення. Оволодівши цією жінкою, Ежен помітив, що досі тільки бажав її, а полюбив аж тоді, коли зазнав блаженства: адже кохання, мабуть, і є вдячність за втіхи. Хоч би яка була ця жінка – підла чи прекрасна, – він любив її за ті чуттєві насолоди, що сам приніс їй, як шлюбний дар, і за ті, котрі вона давала йому. Дельфіна теж любила Растіньяка, як Тантал полюбив би доброго ангела, котрий вгамував би його голод, його спрагу.

– Ну, як себе почуває батько? – спитала пані де Нусінген, коли він повернувся у бальному костюмі.

– Дуже, дуже погано, – відповів студент. – Якщо ви хочете довести мені своє кохання, то заїдьмо до нього.

– Ну що ж, гаразд, – сказала вона, – але після балу. Любий Ежене, будь милий, не читай мені моралі, їдьмо.

Вони поїхали. Ежен якийсь час мовчав.

– Що з вами? – спитала Дельфіна.

– Я наче чую передсмертне хрипіння вашого батька, – відповів він трохи роздратовано і з юнацьким запалом почав розповідати про жорстокий вчинок пустославної пані де Ресто, про смертельну кризу, викликану безмежною самопожертвою батька, і про те, чого коштувала гаптована золотом сукня Анастазі. Дельфіна плакала.

"Чого доброго, ще споганію", – подумала вона, і сльози її висохли.

– Я поїду до батька, доглядатиму його день і ніч, – відповіла вона.

– Ах, саме такою я хотів тебе бачити! – скрикнув Растіньяк.

Ліхтарі п'ятисот карет осявали вулицю перед палацом де Босеанів. Обабіч яскраво освітленої брами красувалися на конях жандарми. Світське товариство зібралося в такій кількості й так квапилося побачити віконтесу в хвилину її падіння, що зали першого поверху були вже повні, коли туди увійшли пані де Нусінген і Растіньяк. Від того часу, коли весь двір кинувся до герцогині де Монпансьє, у якої Людовік XIV, її кузен, відняв кохання, жодна любовна катастрофа не викликала такого розголосу, як драма пані де Босеан. Остання представниця майже самодержавних герцогів

Бургундських зуміла підвестися над своїм горем і до останньої хвилини панувала над світом, марноту якого терпіла тільки тому, що він сприяв тріумфу її пристрасті. Найвродливіші жінки Парижа оживляли її зали своїми туалетами й усмішками. Найвищі царедворці, послы, міністри, різні знаменитості, обвішані хрестами, орденами та стрічками різних кольорів, юрмилися навколо віконтеси. Звуки оркестру лунали під золоченими плафонами палацу, що спорожнів для його королеви. Пані де Босеан стояла біля дверей першої зали, вітаючи своїх так званих друзів. Уся в білому, без будь-яких прикрас, із просто зачесаним волоссям, вона виглядала зовсім спокійною і не намагалася виявити ні гордоців, ні страждань, ні фальшивої веселості. Ніхто не міг угадати, що було в неї на душі. Справжня мармурова Ніобея! До близьких друзів вона іноді всміхалася з відтінком гіркоти, але перед усіма іншими поставала такою ж, як і тоді, коли сяяла від щастя, і навіть найбайдужіші захоплювалися цією силою волі, як колись юні римляни захоплювались гладіатором, що вмирав із усмішкою на устах. Здавалося, вищий світ убрався так пишно, щоб попрощатися зі своєю володаркою.

– Я так боялася, що ви не приїдете, – сказала вона Растіньякові.

– Пані, – відповів він схвильовано, гадаючи, що віконтеса докоряє йому, – я приїхав, щоб піти останнім.

– Чудово, – мовила вона, подаючи йому руку. – Ви тут, мабуть, єдина людина, якій я можу довіритися. Друже мій, кохайте тільки ту жінку, яку ви могли б покохати навік. Не кидайте коханої.

Вона сперлася на руку Растіньяка і підвела його до канапи у вітальні, де грали в карти.

– Їдьте до маркіза, – сказала вона. – Жак, мій лакей, відвезе вас і передасть вам листа до маркіза. Я прошу його повернути мої листи, сподіваюся, він віддасть їх вам усі. Коли вони будуть у ваших руках, пройдіть до моєї спальні. Мене попередять.

Вона підвелася назустріч своїй найближчій приятельці, герцогині де Ланже. Растіньяк поїхав до Рошфідів, де сподівався застати маркіза д'Ажуда. Той справді був там, і Ежен викликав його. Маркіз поїхав з Еженом до себе додому й передав йому скриньку, сказавши:

– Тут усі.

Здавалося, він хотів сказати Ежену ще щось – розпитати про бал у віконтеси чи признатися, що він уже в розпачі від свого шлюбу, який і справді виявився дуже нещасливим. Проте в очах його спалахнула гордість, і з недостойною мужністю він затаїв у серці найблагородніші свої почуття.

– Не кажіть їй нічого про мене, любий Ежене.

На прощання він із ширим смутком потиснув Растіньякові руку. Ежен повернувся до палацу Босеанів; його провели у віконтесину спальню, де він помітив готування до від'їзду. Ежен сів біля каміна, глянув на скриньку з кедрового дерева, і його охопив глибокий сум. Пані де Босеан своєю величністю здавалась йому богинею з "Іліади".

– Ах, друже мій, – сказала віконтеса, увійшовши, і поклала руку Ежену на плече.

Він побачив свою кузину в сльозах. Її очі були зведені до неба, рука тремтіла. Раптом вона схопила скриньку, кинула її у вогонь і стала дивитись, як вона горить.

– Вони танцюють! Усі прийшли точно в призначений час, а смерть прийде пізно! Ні слова, друже мій! – мовила вона, поклавши палець на уста Растіньяка, що хотів заговорити. – Я вже ніколи не побачу ні Парижа, ні світу. О п'ятій годині ранку я виїду в Нормандію і поховаю себе в глушині. Сьогодні з третьої години я готувалася до від'їзду, підписувала папери, впорядковувала справи; я нікого не могла послати до... – Вона замовкла. –

Певна річ, він був у... – Віконтеса знову замовкла, прибита горем; в такі хвилини все викликає біль, і є слова, яких не можна вимовити. – Коротко кажучи, – вела вона далі, – я сподівалася, що ви зробите мені цю останню послугу. Мені б хотілося подарувати вам що-небудь на знак моєї приязні. Вас я часто згадуватиму, бо ви, як мені здається, добрий і благородний, юний і чистий. Ці якості – такі рідкісні у вищому світі. Я хочу, щоб і ви згадували іноді про мене. Ось, – сказала вона, озираючи кімнату, – ось скринька, в яку я ховала рукавички. Щоразу, як я відкривала її, ідучи на бал або до театру, я почувала себе гарною від того, що була щаслива, і, закриваючи її, я завжди думала про щось приємне, в ній є багато від мене, в ній – пам'ять про ту пані де Босеан, якої більше нема. Візьміть цю скриньку, я накажу відвезти її до вас, на вулицю д'Артуа. Сьогодні пані де Нусінген чарівна. Кохайте її по-справжньому. Якщо ми більше не побачимося, друже мій, будьте певні, що я не забуду вас, ви були добрі до мене. Ходімо, я не хочу, щоб думали, ніби я плачу. Переді мною ціла вічність. Я буду сама, і ніхто не побачить моїх сліз. Ще раз огляну цю кімнату... Вона замовкла. Потім, затуливши на хвилинку очі рукою, витерла сльози, змочила очі свіжою водою і взяла студента під руку: – Ходімо!

Ніколи ще Растіньяк не відчував такого болісного хвилювання, як від дотику цієї шляхетно-стриманої скорботи. Повернувшись на бал, Ежен обійшов зали під руку з пані де Босеан; це був останній і тонкий вияв уваги до нього цієї милої жінки. Незабаром він помітив обох сестер – графиню де Ресто й баронесу де Нусінген. Графиня була розкішна у всіх своїх виставлених напоказ діамантах, які, мабуть, пекли її вогнем: вона наділа їх востаннє. Хоч які були сильні в неї гордість і любов, вона не могла витримати погляду свого чоловіка. Це видовище не могло розважити Растіньяка. Дивлячись на діаманти обох сестер, він наче бачив злиденне ліжко, на якому вмирав батько Горіо. Віконтеса, неправильно зрозумівши його печаль, вивільнила свою руку.

– Ідіть. Я не хочу позбавляти вас утіхи, – сказала вона.

Незабаром Ежена покликала Дельфіна; вона була щаслива від того враження, яке справила на балу, і їй хотілося покласти до ніг коханого свій успіх у вищому світі, потрапити в який вона так мріяла.

– Як вам подобається Назі? – спитала Дельфіна.

– Вона продала все, навіть життя свого батька! – відповів Растіньяк.

О четвертій годині ранку юрба в залах почала рідшати. Скоро замовкла музика. Герцогиня де Ланже і Растіньяк лишилися самі у великій вітальні. Віконтеса, гадаючи, що побачить тут самого Ежена, увійшла, попрощавшись із паном де Босеан; ідучи спати, він знову сказав їй:

– Даремно, моя люба, ви в такому віці хочете поховати себе. Лишайтеся з нами.

Побачивши герцогиню, пані де Босеан не стримала вигуку подиву.

– Кларо, я вгадала, – сказала пані де Ланже, – ви їдете і більше не повернетесь. Але перед від'їздом ви повинні вислухати мене, я хочу з вами порозумітися.

Вона взяла свою подругу під руку, повела її в сусідню вітальню і там, глянувши на неї з сльозами в очах, стиснула її в обіймах і поцілувала в обидві щоки.

– Я не можу холодно розлучитися з вами, серденько, це надто обтяжило б моє сумління. Ви можете покластися на мене як на саму себе. Сьогодні ви були величні. Я відчула в вас рідну душу, і мені хотілося це довести. Я була несправедлива, не завжди добре ставилася до вас; пробачте мені, люба; я засуджую в собі все, що могло вас образити, мені хотілося б узяти назад

свої слова. Спільне горе зблизило нас, і я не знаю, котра з нас двох буде нещасніша. Генерала де Монріво не було тут сьогодні, ви розумієте, що це означає? Той, хто бачив вас на цьому балу, Кларо, ніколи не забуде вас. Щодо мене, то я зроблю останню спробу. Якщо зазнаю поразки, піду в монастир! А ви куди їдете?

– В Нормандію, в Курсель, любити, молитися, поки Бог не покличе мене з цього світу. – І, згадавши, що Ежен чекає на неї, віконтеса схвильовано сказала: – Ходіть сюди, пане де Растіньяк!

Студент став на одне коліно, взяв руку своєї кузини і поцілував.

– Прощайте, Антуанетто, – мовила пані де Босеан, – будьте щасливі. А ви, – звернулася вона до студента, – щасливі вже тим, що молоді і здатні в щось вірити. Я покидаю цей світ, як деякі щасливці, оточена ширими й чистими почуттями друзів.

Растіньяк пішов близько п'ятої години, коли пані де Босеан уже сіла в дорожню карету; прощаючись із ним, вона плакала, і це свідчило про те, що й найзатніші особи коряться законам серця і відчують біль, хоч деякі облесники намагаються довести протилежне.

Холодним туманним ранком Ежен пішки повернувся в пансіон. Виховання його завершувалося.

– Бідолахи Горіо ми вже не врятуємо, – сказав Б'яншон, коли Растіньяк увійшов до свого сусіда.

– Дуже мій, – мовив до нього Ежен, глянувши на старого, що саме спав, – іди й далі до тієї скромної мети, якою ти обмежуєш свої бажання. А я – я попав у пекло і тут лишуся. Хоч би що говорили тобі про вищий світ, – вір! Нема такого Ювенала, котрий спромігся б змалювати всю його мерзоту, приховану під золотом і самоцвітами.

Наступного дня десь о другій годині Растіньяка розбудив Б'яншон; йому треба було вийти з дому, і студент-медик попросив Ежена посидіти з батьком Горіо, якому вранці дуже погіршало.

– Бідоласі лишилося жити щонайбільше два дні, а може, тільки годин шість, – сказав він, – одначе припиняти боротьбу з хворобою не можна. Треба дістати ліки, які дорого коштують. Ми доглядатимем його, але грошей у мене – ні ліара: я вже повивертав його кишені, обнишпорив шухляди – нічого. І його питав, коли він був притомний; каже, що в нього нема жодного су. А скільки є в тебе?

– У мене лишилося двадцять франків, – відповів Растіньяк, – піду спробую на них щось виграти.

– А як програєш?

– Піду по гроші до його зятів і дочок.

– А якщо не дадуть? – спитав Б'яншон. – Ні, в цю хвилину найважливіше не добувати гроші, а зробити старому гаряче гірчичне обгортання на ноги аж до половини стегон. Якщо почне кричати, значить, є надія. Крістоф тобі допоможе. А я піду до аптекаря і поручуся, що за всі ліки, які ми братимемо, буде заплачено. Шкода, що бідолаху не можна перенести до нашої лікарні, там йому було б краще. Ну, ходімо, я тобі все покажу, і не відходь від нього, поки я не повернусь.

Обидва юнаки увійшли в кімнату, де лежав старий. Ежен злякався, побачивши, як змінилося його перекивлене стражданням, бліде й змарніле обличчя.

– Ну що, татусю? – спитав він, схиляючись над злидінним ліжком.

Горіо звів на Ежена каламутні очі, уважно подивився на нього, але не впізнав. Студент не витримав цього видовища, й очі його взялися слізьми.

– Б'яншоне, чи не треба позапінати вікна?

– Ні, зовнішнє середовище на нього вже не впливає. Було б дуже добре, якби він відчував холод або тепло. Та все одно доведеться затопити, щоб

приготувати відвари. Я тобі пришлю трохи дров, топтимеш ними, доки роздобудемо ще. Вчора й сьогодні вночі я спалив твої дрова і весь торф цього бідолахи. Було так вогко, що аж капало зі стін, насилу просушив кімнату. Крістоф позамітав, бо тут було як у стайні. Я покурив ялівцем – надто вже смерділо.

– Боже мій! – скрикнув Растіньяк. – А його дочки...

– Слухай, якщо він попросить пити, даси йому оцього, – сказав медик, показуючи на великий білий глечик. – Коли почне стогнати, а живіт буде твердий і гарячий, тоді хай Крістоф допоможе поставити йому... ти знаєш що. Якщо він хвилюватиметься, багато говоритиме, навіть буде трохи марити, – це нічого, це навіть добра прикмета. Але все-таки нехай Крістоф піде в лікарню Кошена. Наш лікар – мій товариш – або я сам прийдемо й зробимо йому припікання. Сьогодні вранці, поки ти спав, ми зібрали великий консилиум, був учень Галля, головний лікар з Отель-Дье і наш. Вони помітили цікаві симптоми, і ми стежимо за перебігом хвороби, щоб з'ясувати кілька важливих наукових питань. Один із цих лікарів запевняє, що коли тиск серозної рідини в одному органі вищий, ніж в інших, то це може викликати своєрідні явища. Коли він говоритиме, добре прислухайся, що то за мова буде, – спогади, думки про життя, про щось матеріальне чи духовне, а може, він робитиме підрахунки. Одне слово, постарайся зробити нам докладний звіт. Можливо, що стався крововилив у мозок, тоді він умре в такому самому стані отупіння, який у нього зараз. Перебіг подібних хвороб має багато незвичайного. Коли удар трапляється отут, – Б'яншон показав на потилицю хворого, – то бувають дивні явища: робота мозку частково відновлюється і смерть настає повільніше. Серозна рідина може відлінути від мозку й піти шляхами, які можна встановити тільки при розтині. В лікарні для невиліковно хворих є один божевільний старий, у якого крововилив стався вздовж хребта. Він страшенно мучиться, але живе.

– Ну, як вони веселилися? – спитав батько Горіо, впізнавши Ежена.

– О, він тільки про своїх дочок і думає, – мовив Б'яншон. – Він мені разів сто казав уночі: "Вони танцюють. Вона в новій сукні!" Називав їхні імена. Він довів мене до сліз. Хай йому чорт! "Дельфіна! Моя Дельфіна! Назі!" Слово честі, було від чого розревітися.

– Дельфіна, – мовив старий, – вона тут, правда ж? Я знав! – І його очі стали гарячково оглядати стіни й двері.

– Я піду скажу Сільвії, щоб готувала гірчичники, – крикнув Б'яншон, – момент сприятливий.

Растіньяк сів у ногах хворого, не зводячи очей з цього старечого обличчя, на яке страшно й боляче було дивитись.

"Пані де Босеан зникла, цей умирає, – подумав він. – Прекрасні душі не можуть довго лишатися в цьому світі. Та й справді, як можуть великі почуття примиритися з таким мізерним, дріб'язковим, обмеженим суспільством?"

Картини балу, на якому він щойно побував, постали перед його очима, контрастуючи з видовищем цього смертного ложа. Несподівано повернувся Б'яншон.

– Слухай, Ежене, я щойно розмовляв із нашим головним лікарем і оце прибіг тобі сказати: якщо побачиш у старого симптоми свідомості, якщо він заговорить, постав йому довгий гірчичник, так, щоб обгорнути його від потилиці до крижів, і сповісти нас.

– Який ти добрий, Б'яншоне! – сказав Ежен.

– О! Тут ідеться про науковий дослід, – відповів студент з усім запалом неофіта.

– Що ж, виходить, тільки я доглядаю бідного старого від широкого серця?

– Якби ти мене бачив сьогодні вранці, ти б цього не казав, – зауважкв Б'яншон, не ображаючись. – Досвідчені лікарі бачать тільки хворобу, а я, хлопча, поки що бачу й хворого.

Він залишив Ежена біля Горіо і пішов, передчуваючи близьку кризу, яка й справді незабаром настала.

– А-а, це ви, синку, – мовив батько Горіо, впізнавши Ежена.

– Вам краще? – спитав студент, беручи його за руку.

– Так, у мене голова була мов у лещатах, а тепер полегшало. Ви бачили моїх дочок? Вони скоро прийдуть, вони прибіжать, тільки-но почують, що я хворий. Як вони доглядали мене на вулиці Жюсьєн! Боже мій! Я б хотів, щоб у кімнаті було чисто, коли вони прийдуть. Тут приходив один молодик, він спалив увесь мій торф.

– Ось Крістоф несе вам дрова від того молодика.

– Це добре! Тільки чим же заплатити? У мене, синку, немає жодного су. Я все, геть усе віддав. Я тепер – старець. А сукня хоч гарна була? (Ох, як болить!) Дякую, Крістофе, хай тобі Бог дає, а в мене вже нічого нема.

– Я тобі добре заплачу, і тобі, і Сільвії, – шепнув Ежен на вухо Крістофові.

– Мої дочки казали, що прийдуть, правда ж, Крістофе? Піди до них іще, я тобі дам сто су. Скажи їм, що мені погано і що я хотів би їх пригорнути, побачити хоч перед смертю. Скажи обережно, не лякай їх.

Растіньяк кивнув Крістофові, і той вийшов.

– Вони прийдуть, – мовив старий, – я знаю їх. Якого горя я завдам моїй любій Дельфіні, коли помру! І Назі теж. Я не хочу вмирати; щоб вони не плакали. Вмерти, добрий мій Ежене, це – більше не бачити їх. Я дуже нудьгуватиму там, куди відходять люди. Бути далеко від дітей – це пекло для батька, і я вже привчав себе до нього, відколи дочки повиходили заміж. Мій рай був на вулиці Жюсьєн. Скажіть, якщо я буду в раю, то чи зможу злітати на землю до них, як дух? Я чув про такі речі. Це ж правда? Я неначе бачу їх такими, якими вони були на вулиці Жюсьєн. Вони приходили вранці й казали: "Добрий день, тату!" Я брав їх на коліна, бавився з ними, жартував. Вони були такі ласкаві. Кожного ранку ми снідали разом, потім обідали. Одне слово, я був батьком; я втішався своїми дітьми. Коли ми жили на вулиці Жюсьєн, вони ще не мудрували, зовсім не знали світу й дуже любили мене. Боже мій! І чому вони не лишилися назавжди малими? (Ох, як болить, голова аж тріщить!) Ой пробачте, дітоньки мої! Мені дуже боляче, і це таки справжній біль, а ви ж мене привчили терпіти. Господи! Якби мені у своїх руках потримати їхні рученьки, я б не відчував болю. Як ви гадаєте, вони прийдуть? Крістоф такий дурний! Мені треба б самому піти. Подумати тільки – він їх побачить! Ви ж були вчора на балу, розкажіть мені, як вони там? Вони ж нічого не знали про мою хворобу? Правда ж? А то б не танцювали, бідолашні. Ох, я не хочу хворіти! Я їм ще дуже потрібен. Їхнє майно в небезпеці. І які у них чоловіки! Вилікуйте мене, вилікуйте! (Ох, як мені погано! Ой! Ой! Ой!) Бачите, мене таки необхідно вилікувати, адже їм потрібні гроші, а я знаю, де їх заробити. Я поїду в Одесу, робитиму крохмаль. Я на це мастак, я наживу мільйони! (Ох! Як нестерпно болить!) Горіо на хвильку замовк; здавалося, він напружив усі сили, щоб стерпіти біль.

– Якби вони були тут, я б не скаржився, – знов озвався він, – чого б мені ремствувати?

Він впав у забуття, яке тривало довго. Крістоф повернувся, і Растіньяк, думаючи, що батько Горіо спить, дозволив служникові голосно розповісти, як він виконав доручення.

- Я пішов спочатку до графині, - почав Крістоф, - але її не побачив, бо в неї була якась важлива розмова з графом. Коли я почав наполягати, пан де Ресто вийшов і сказав мені: "Пан Горіо вмирає? Гаразд, це найкраще з того, що він може зробити. Пані де Ресто потрібна тут, у нас важлива справа. Графиня приїде, коли все буде скінчено". Цей пан був дуже розгніваний. Я хотів уже йти, коли дверима, яких я не помітив, у передпокій вийшла графиня. "Крістофе, - мовила вона, - скажи батькові, що в мене суперечка з чоловіком, я не можу її перервати, йдеться про життя чи смерть моїх дітей; я приїду негайно, як тільки звільнюся". А в пані баронеси - інша історія: її я взагалі не бачив, тож і не міг поговорити з нею. Покоївка сказала мені: "Ах, пані повернулася з балу чверть на шосту, вона спить. Якщо я її розбуджу до дванадцятої, вона розгнівається. Коли вона подзвонить, я скажу їй, що її батькові погіршало. З поганою звісткою ніколи не спізнишся". Скільки я не просив - нічого не допомогло. Просив доповісти панові барону, - сказали, що його нема вдома.

- Ні жодна дочка не приїде? - скрикнув Растіньяк. - Я напишу обом.

- Ні жодна! - відгукнувся старий, підводячись у ліжку. - Вони зайняті, вони сплять, вони не приїдуть. Я знав це! Тільки перед смертю починаєш розуміти, що таке діти. Ах, любий мій, не одружуйтесь, не народжуйте дітей. Ви даєте їм життя, вони вам заподіють смерть. Ви вводите їх у світ, вони вас випроваджують з нього. Ні, вони не приїдуть. Я знав це вже десять років. Іноді казав це сам собі, але не зважувався вірити. На його запалених повіках застигли дві сльозини.

- Якби я був багатий, якби я зберіг свої капітали, а не пороздавав їм, тоді б вони були тут, вони б щоби мені повицілювали. Я жив би в палаці, в розкішних кімнатах, у мене були б слуги, вогонь горів би в каміні, і вони стояли б у сльозах, з чоловіками, з дітьми. Все це було б у мене! А тепер нема нічого. Гроші дають усе, навіть дочок. О мої гроші, де ви? Якби я мав що їм одписати, то вони доглядали б мене, я б їх бачив, я б чув їх! Ох, мій любий синочку! Моя єдина дитино! Краще бути покинутим і бідним. Принаймні, коли люблять злидаря, то він може бути певен, що його справді люблять. Ні, я хотів би бути багатим, я б їх побачив... Е, та хто його знає! У них в обох кам'яні серця. Я занадто любив їх, тому вони мене не люблять. Батько повинен бути завжди багатий і тримати своїх дітей в шорах, як норовистих коней, а я стояв перед ними на колінах. Нікчемні! Вони гідно завершують своє ставлення до мене за всі ці десять років! Коли б ви знали, як вони впадали біля мене в перші роки після одруження. (Ох, як болить, які жорстокі муки!) Я дав кожній у посаг вісімсот тисяч франків, отож ні вони, ні їхні чоловіки не могли гордувати мною. Мене приймали, запрошували: "Сюди, любий тату, прошу, милий тату!" Для мене завжди було місце за їхнім столом. Я обідав з їхніми чоловіками, до мене ставилися з повагою. Їм здавалося, що я ще маю якесь майно. Чому? А тому, що я нічого не казав їм про свої справи. Людині, яка дає дочкам у посаг вісімсот тисяч франків, варто догоджати. І мені догоджали, але це було заради грошей. Світ лихий. Я це добре зрозумів! Мене возили в театр у кареті, і я бував, коли хотів, на їхніх вечірках. Одне слово, вони називали себе моїми дочками, визнавали мене за свого батька. Але я не був дурний, я все бачив. Усе робилося не безкорисливо, і це краяло мені серце. Я добре бачив, що все це вдаване, а запобігти лихові не міг. У них я не почував себе так вільно, як за столом у цьому пансіоні. Я не міг ні про що говорити. Бувало, хтось із великосвітських гостей питав пошепки у моїх зятів: "Хто такий отой добродій?" - "Це батько, грошовита людина". - "А, чорт!..." - чулося у відповідь, і на мене дивилися з пошаною... до моїх грошей. Навіть коли я іноді трохи заважав їм, то добре розплачувався за свої вади.

Зрештою, хіба є на світі хтось без вад? (Голова моя – суцільна рана!) Я терплю зараз смертну муку, любий пане Ежене, але це ніщо порівняно з болем, який я відчув, коли Анастасі вперше дала мені зрозуміти, що я сказав дурницю і їй соромно за мене. Погляд її розкрояв мені серце. Я хотів узнати, в чім річ, а взяв тільки те, що я – зайва людина на землі. На другий день я пішов до Дельфіни, щоб утішитись, але й тут зробив щось не так і роздратував її. Я мало не збожеволів. Цілий тиждень не знав, що мені робити; піти до них не наважувався – боявся докорів. Дочки мої зачинили переді мною свої двері. О Боже милостивий! Ти ж знаєш мої страждання і муки, ти рахував рани, завдані мені за ці роки, рани, що постарили, змінили, висушили мене, вкрили сивиною, – чому ж ти й тепер примушуєш мене страждати? Я гірко спокутував гріх своєї надмірної любові. Дочки тяжко помстилися мені за мою любов, вони мордували мене, мов ті кати. Ну що ж, батьки такі дурні! Я любив їх так, що знов і знов вертався до них, як картяр до гри. Дочки мої були моїм пороком, моєю пристрастю, вони були для мене все. Їм завжди чогось бракувало, прикрас тощо. Мені казали про це їхні покоївки, і я приносив подарунки, щоб дочки мене краще приймали. А вони повчали мене, як поводитися в товаристві. О, вони не були поблажливі. Вони червоніли за мене. Ось що значить добре виховати своїх дітей! Не міг же я в свої літа йти до школи. (Мені страшенно болить, Боже! Лікарів! Лікарів! Якби мені розкрояли голову, то стало б легше!) Дочки, мої дочки! Анастасі, Дельфіна! Я хочу бачити їх! Пошліть жандармів, хай приведуть їх силоміць! За мене правосуддя, природа, кодекс законів. Я протестую! Батьківщина загине, якщо батьків отак зневажатимуть. Це ясно. Суспільство, світ – усе спирається на батьківство, все завалиться, якщо діти не любитимуть батьків. О, тільки б побачити їх, почути. Хай кажуть що хочуть, аби тільки чути їхні голоси, особливо Дельфінин. Це вгамує мої страждання. Але скажіть їм, коли прийдуть, щоб не дивилися на мене так холодно, як звичайно. Любий друже мій, Ежейе, ви не знаєте, як це жахливо – бачити, як золото очей обертається на сірий свинець. Відтоді як їхні очі перестали гріти мене своїм теплом, для мене настала вічна зима; я знаю тільки прикрощі, і скільки я їх витерпів! Усе моє життя стало суцільною кривдою і приниженням. Я так любив їх, що терпів усі образи, ціною яких купував у них маленьку ганебну радість. Батько, що потай милується своїми дочками! Я віддав їм життя, а вони сьогодні не подарують мені й години. Голод, спрага мучать мене, серце моє палає, а вони не йдуть полегшити мою агонію. Я ж умираю, я відчуваю це! Невже вони не розуміють, що значить топтати труп рідного батька? Є Бог на небі, він помститься за нас, батьків, проти нашої волі. О, вони прийдуть! Ідіть, любенькі, ідіть сюди, поцілуйте мене, поцілуйте востаннє, дайте передсмертне причастя батькові, він помолиться Богу за вас, скаже Господеві, що ви були добрі дочки, заступиться за вас! Зрештою, вони не винні. Вони не винні, друже мій! Скажіть це всім, хай ніхто не дорікає їм за мене. Я в усьому винен сам, я привчив їх топтати мене ногами. Мені це подобалося. Це нікого не обходить – ні людське правосуддя, ні Боже. Господь буде несправедливий, якщо засудить їх через мене. Я недобре поведився, я сам вчинив цю дурницю – зрікся своїх прав. Заради них принижував самого себе. Чого ж ви хочете? Найпрекрасніші, найблагородніші душі не встояли б перед такою батьківською поблажливістю. Я – нікчемна людина, мене справедливо покарано. Це я і тільки я зіпсував своїх дочок, я їх розбестив. Тепер їм хочеться утіх так само, як колись хотілося цукерок. Я завжди задовольняв усі їхні дівочі примхи. В п'ятнадцять років вони вже мали власний виїзд! Ні в чому не знали впину. Винен тільки я сам, але винен через любов. Від їхніх голосів у мене розквітало серце. Я чую, вони йдуть. Так, так, вони прийдуть. Закон

вимагає, щоб діти приходили до вмирущих батьків, закон за мене. Їм коштуватиме тільки проїзд. Я заплачу. Напишіть їм, що я їм відпишу мільйон! Слово честі! Поїду в Одесу робити вермішель. Я знаю спосіб. За моїм проектом там можна заробити мільйони. Ніхто про це ще не подумав. Вермішель не псується в дорозі, як зерно чи борошно. А крохмаль? Це теж мільйони! Ви не збрешете, скажіть їм: мільйони! І навіть коли їх приведе до мене жадібність, краще вже хай я буду обдурений, аби тільки бачити їх. Я хочу бачити своїх дочок! Я їх породив! Вони мої! – сказав він, підводячись і повертаючись до Ежена; його сиве волосся розпатлалося, обличчя було грізне – всі риси, здавалося, виражали загрозу.

– Заспокойтеся, – сказав Ежен, – лягайте, любий батечку Горіо, я зараз їм напишу. Тільки-но повернеться Б'яншон, я піду сам, якщо вони не прийдуть.

– Якщо вони не прийдуть? – повторив старий, ридаючи. – Та я ж помру, помру від люті, страшною люті! Лють задушить мене! В цю мить я бачу все своє життя. Мене обдурили! Вони мене не люблять, ніколи не любили. Це ясно! Коли вони досі не прийшли, то, значить, уже не прийдуть. Що довше вони зволікатимуть, то важче їм буде зробити мені цю ласку. Я це знаю! Вони ніколи не відчували мого горя, моїх страждань, моїх потреб, не відчують і моєї смерті. Вони навіть не розуміють усієї глибини моєї ніжності. Так, я бачу, що моя звичка жертвувати для них усім позбавила все те, що я робив, усякої ціни. Якби вони захотіли виколоти мені очі, я б сказав: "Виколуйте!" Я надто дурний. Вони думають, що всі батьки такі, як їхній. Треба завжди примушувати поважати себе. Їхні діти помстяться за мене, їм треба приїхати сюди заради власної користі. Попередьте їх, що їм теж колись доведеться отак помирати. Вони чинять усі можливі злочини в цьому одному. Ідіть же, скажіть їм, що не прийти – це вчинити батьковбивство. Вони вже й без того наробили багато злочинів. Кричіть же, як оце я: "Гей Назі! Гей Дельфіно! Ідіть до батька, він був такий добрий до вас, а тепер він страждає". Нічого, нікого! Невже я помру, як собака? Ось моя нагорода! Мене покинули! Негідниці, мерзотниці, вони гідкі мені, я їх проклинаю! Я вночі вставатиму з могили, щоб знову й знову проклинати їх. Хіба я буду несправедливий, друзі мої? Вони поводяться дуже погано. А! Що це я балакаю? Ви ж казали мені, що прийшла Дельфіна! Вона краща. Ви мій син, Ежене! Кохайте її, будьте для неї батьком. Друга дуже нещасна. А їхнє майно? О Боже мій! Я вмираю, такий жакливий біль мене мучить. Відрубайте мені голову, залиште тільки серце.

– Крістофе, піді поклич Б'яншона, – гукнув Ежен, переляканий наріканнями та зойками старого. – І найми мені візника. Я поїду до ваших дочок, мій любий батечку Горіо, я їх привезу.

– Силомиць, силомиць! Покличте поліцію, солдатів, усіх! – крикнув старий, кинувши на Ежена останній погляд, у якому ще була свідомість. – Скажіть урядові, королівському прокуророві, щоб привезли їх до мене, я вимагаю цього!

– Та ви ж їх прокляли!

– Хто це вам сказав? – відповів старий здивовано. – Ви ж знаєте, як я їх люблю, обожнюю! Я окликаю, тільки-но побачу їх... їдьте, добрий мій сусіде, моя люба дитино, їдьте! Ви добрі, я б хотів нагородити вас, та що я можу дати, крім благословення вмирущего? Ах, я хотів би побачити хоч Дельфіну, попросити її віддячити вам за мене. Якщо старша не зможе, то привезіть мені хоч її. Скажіть їй, що розлюбите її, як вона не приїде. Вона вас так любить, що приїде. Пити! Всередині пече! Покладіть мені що-небудь на голову, – руки б моїх дочок, це мене врятувало б, я знаю. Боже, хто впорядкує їхні справи, коли я помру? Я хочу поїхати заради них в Одесу... в Одесу, робити вермішель...

– Випийте оце, – сказав Ежен, підтримуючи лівою рукою вмирушого, а правою підносячи йому чашку з відваром.

– Ви, мабуть, любите своїх батька й матір, – мовив старий, стискуючи знесилілими руками руку Еженові. – Ви розумієте, що я помру, не побачивши своїх дочок? Завжди відчувати спрагу й ніколи її не вгамовувати, – отак я жив десять років... Зяті повбивали моїх дочок; так, я втратив їх, коли вони вийшли заміж. Батьки, вимагайте від палат, щоб видали закон про шлюб! Не видавайте заміж своїх дочок, якщо ви їх любите. Зять – це негідник, який розбещує, бруднить душу вашої дочки. Геть шлюб! Це шлюб відбирає у нас дочок, і ми не бачимо їх, помираючи. Видайте закон про захист батьків, щоб вони вмирили спокійно. Те, що коїться, – страхіття! Помсти! Це ж мої зяті не пускають їх до мене. Вбийте їх! Смерть Ресто, смерть ельзасцеві, вони мої вбивці! Смерть вам – або відпустіть моїх дочок! Ох, кінець! Я вмираю без них! Назі, Фіфіно, сюди, до мене, ваш тато покидає вас...

– Любий татусю Горіо, заспокойтеся, ну, лежить тихенько, не хвилюйтеся, не думайте.

– Не бачити їх – це смертна мука!

– Ви їх побачите.

– Правда? – скрикнув старий у нестямі. – О, бачити їх! Я побачу їх, почую їхні голоси. Я помру щасливий! Так, я вже й не хочу жити, мені це вже не під силу. Мені все гірше й гірше. Але побачити їх, торкнутись їхнього одягу, тільки одягу, – це ж так мало; хоч би в чому-небудь відчутти їх! Дайте мені торкнутись їхнього волосся... воло...

Він упав головою на подушку, немов від удару в груди. Руки його мацали ковдру, ніби він шукав волосся дочок.

– Я їх благословляю, – на силу вимовив Горіо, – благословляю. – І зомлів. В цю мить увійшов Б'яншон.

– Я зустрів Крістофа, – сказав Б'яншон, – зараз він приведе тобі візника. Потім він глянув на хворого, підняв йому повіки, і обидва студенти побачили каламутні, згаслі очі.

– Здається, він уже не прийде до пам'яті. – Б'яншон помацав пульс, поклав руку на серце хворого. – Машина ще працює, але в його стані це нещастя. Йому краще було б умерти.

– Так, правда, – сказав Растіньяк.

– Що з тобою? Ти блідий як смерть.

– Друже мій, я щойно чув такі крики, такі нарікання! Та є ж Бог! О так, Бог є, і він зробить світ кращим, бо земля наша – безглуздя. Якби усе це не було таке трагічне, я б розплакався, але увесь немов закам'янів від жаху.

– Слухай, тут багато чого буде потрібно, де взяти грошей?

Растіньяк витяг свого годинника.

– Візьми й застав його швиденько. Я не хочу затримуватися по дорозі, щоб не втрачати жодної хвилини, а Крістоф ось-ось прийде. В мене немає ні ліара, треба буде заплатити візникові, коли я повернуся.

Растіньяк побіг сходами вниз і поїхав на Гельдерську вулицю до пані де Ресто. По дорозі його уява, вражена жадливим видовищем, свідком якого він був, розпалювала в ньому обурення. Коли він увійшов у передпокій і спитав графиню де Ресто, йому відповіли, що вона не приймає.

– Але я приїхав від її батька, він умирає, – сказав він лакею.

– Пане, ми дістали від графа найсуворіший наказ...

– Якщо пан де Ресто вдома, передайте йому, в якому стані його тесть, і скажіть, що мені треба з ним негайно поговорити.

Ежен чекав дуже довго.

"Можливо, в цю хвилину старий уже конає", – подумав він.

Нарешті лакей провів Ежена у вітальню, де пан де Ресто, стоячи перед згаслим каміном, чекав його, але не запросив сісти.

– Графе, – звернувся до нього Растіньяк, – ваш тесть умирає в бридкій конурі, не маючи жодного су на дрова. Перед смертю він хоче бачити дочку...

– Пане, – холодно відповів граф де Ресто, – ви мали змогу помітити, що я почуваю дуже мало приязні до пана Горіо. Він виявляв надмірну поблажливність до пані де Ресто. Через нього я нещасливий, у ньому я вбачаю ворога мого спокою. Мені байдуже, житиме він чи помре. Такі мої почуття до нього. Нехай мене гудить світ. Я зневажаю думку світу. В мене є важливіші справи, ніж турбуватися про те, що подумают про мене якісь дурні чи байдужі мені люди. Пані де Ресто в такому стані, що не може поїхати, та й я не хочу, щоб вона відлучалася з дому. Скажіть її батькові, що вона приїде до нього, коли виконає свої обов'язки щодо мене і моєї дитини. Якщо вона любить свого батька, то може бути вільна через кілька секунд.

– Графе, не мені судити про вашу поведінку, ви маєте владу над вашою дружиною. Але чи можу я розраховувати на ваше слово? Обіцяйте мені лише переказати графині: її батько не проживе й дня і він прокляв її за те, що вона не прийшла до його смертного ложа.

– Скажіть їй це самі, – відповів пан де Ресто, вражений обуренням, що звучало в Еженових словах.

Граф провів Растіньяка в кімнату, де звичайно перебувала графиня; він побачив її в сльозах; вона сиділа, відкинувшись на спинку крісла, мов засуджена до страти. Еженові стало жаль її. Перш ніж глянути на Растіньяка, пані де Ресто кинула на свого чоловіка боязкий погляд, що виявляв цілковитий занепад сил, зламаних моральною й фізичною тиранією. Граф кивнув, і вона зрозуміла, що їй дозволено говорити.

– Пане, я все чула. Скажіть батькові, що коли б він знав, у якому я стані, то простив би мені. Я й уявити собі не могла такої муки, у мене вже немає сили, але я чинитиму опір до кінця, – сказала вона і глянула на графа. – Я – мати! Скажіть батькові, що я йому нічим не завинила, хоч зовні це ніби й не так, – в розпачі крикнула вона студентові.

Ежен уклонився подружжю, догадуючись про жахливу кризу, яку переживала графиня, і вийшов приголомшений. Тон графа де Ресто свідчив про марність його спроби, і Ежен зрозумів, що Анастазі втратила свободу.

Він поспішив до пані де Нусінген і застав її в ліжку.

– Я захворіла, любий мій, – сказала вона, – застудилась, повертаючись з балу, боюся запалення легенів і чекаю на лікаря...

– Хоча б ви були однією ногою в могилі, – перебив її Ежен, – ви повинні з'явитися до батька. Він кличе вас. Якби ви чули хоч найтихіший його зойк, ви б забули про свою хворобу.

– Ежене, може, мій батько й не такий хворий, як ви кажете, та я була б у розпачі, коли б ви хоч трошечки розчарувалися в мені, тож зроблю так, як ви скажете. Тільки я знаю, що він помре з горя, якщо моя хвороба після цієї поїздки стане смертельна. Гаразд! Я поїду, як тільки приїде лікар. А де ж ваш годинник? – спитала вона, побачивши, що ланцюжка нема.

Ежен почервонів.

– Ежене! Ежене! Невже ви його продали чи загубили? Ой як це було б негарно!

Студент схилювся до ліжка Дельфіни і сказав їй на вухо:

– Хочете знати? Ну, то слухайте! Вашому батькові, нема на що купити саван, яким його вкриють сьогодні ввечері. Я заставив вашого годинника, бо в мене більше, нічого не було.

Дельфіна прожогом скочила з ліжка, підбігла до секретера, видобула гаманець і подала Растіньякові. Потім подзвонила й крикнула:

– Я їду, їду, Ежене, тільки одягнуся! Та я була б страховищем, якби не поїхала! Ідіть, я приїду раніше за вас! Терезо! – гукнула вона свою покоївку, – попросіть пана де Нусінгена негайно зайти до мене, мені треба його бачити.

Ежен, щасливий, що може принести вмирущому звістку, що одна з дочок ось-ось приїде, прибув на вулицю Святої Женев'єви майже веселий. Він розкрив гаманець, щоб негайно заплатити візникові. В гаманці такої багатої, такої елегантної жінки було тільки сімдесят франків. Зійшовши нагору, Ежен побачив, що Б'яншон підтримує батька Горіо, а фельдшер під наглядом лікаря щось робить йому. Старому припікали спину – останній, даремний засіб медичної науки.

– Ви що-небудь відчуваєте? – спитав лікар у Горіо.

Але замість відповіді батько Горіо, побачивши студента, запитав:

– Вони їдуть, правда?

– Він ще може трохи протягнути, якщо говорить, – зауважив фельдшер.

– Так, – відповів Ежен. – Дельфіна зараз буде.

– Він увесь час кликав своїх дочок, – сказав Б'яншон. – Так благав і так кричав, щоб вони приїхали, як благають дати їм води посаджені на палю.

– Досить, – мовив лікар фельдшерові, – ніщо вже не допоможе, його не можна врятувати.

Б'яншон разом із фельдшером знову поклали вмирущого на його злиденне ліжко.

– Треба було б перемінити йому білизну, – зауважив лікар. – Хоч і немає вже надії, а все-таки людську гідність треба поважати. – Я ще прийду, Б'яншоне, – сказав він студентові. – Якщо хворий буде скаржитися на біль – змочіть йому груди опіумом.

Фельдшер і лікар вийшли.

– Ну, Ежене, більше мужності, друже! – звернувся Б'яншон до Растін'яка, коли вони лишилися самі. – Треба надіти йому чисту сорочку й перемінити постіль. Піді скажи Сільвії, щоб принесла простирала й допомогла нам. Ежен пішов у їдальню; пані Воке і Сільвія накривали на стіл. Після перших же слів Растін'яка вдова підійшла до нього, прибравши кисло-солодкого виразу обачливої крамарки, що не хоче ні втратити своїх грошей, ні розсердити покупця.

– Любий мій пане Ежене, – почала вона, – ми з вами чудово знаємо, що в батька Горіо нема жодного су. Дати простирала людині, що ось-ось помре, це означає втратити їх, тим більше що одне й без того доведеться пожертвувати на саван. Ви мені й так винні сто сорок чотири франки, додайте сорок франків на простирала та ще деякі дрібниці, за свічку, яку вам дасть Сільвія, – разом буде не менше як двісті франків, а ними така бідна вдова, як я, не може ризикувати. Будьте справедливі, пане Ежене, я вже й так чимало втратила за останні п'ять днів, відколи мене спіткала ця напасть. Я сама дала б десять еку, аби тільки наш старенький виїхав, як ви обіцяли. Бо все це неприємно вражає моїх пансіонерів. Його краще було б відвезти у лікарню. Зрештою, поставте себе на моє місце. Мій пансіон для мене – все, це моє життя.

Ежен квапливо пішов нагору в кімнату Горіо.

– Б'яншоне, де гроші за годинник?

– Там, на столі; лишилося триста шістьдесят з чимсь. Я заплатив за все, що брав сам. Ломбардна квитанція під грішми.

– Візьміть, пані Воке, – сказав Растін'як з почуттям огиди і жаху, збігши по сходах, – одержуйте за рахунком. Пан Горіо пробуде у вас недовго, а я...

– Так, бідолаху винесуть з цього дому ногами вперед, – напівсумно-напіввесело мовила вдова, перелічуючи двісті франків.

– Годі про це! – сказав Растіньяк.

– Сільвіє, дайте простира́ла та йдіть допоможіть панам. – І стиха сказала Еженіві: – Не забудьте ж Сільвії, вона вже дві ночі не спить.

Тільки-но Ежен відвернувся, стара побігла за куховаркою і шепнула їй на вухо:

– Візьми латані простира́ла з міткою сім. Їй-богу, для мертвого й це буде добре.

Ежен, що вже зійшов на кілька східців, не чув, що сказала хазяйка.

– Ну, – озвався Б'яншон, – перемінімо сорочку. Підведи його.

Ежен став у головах, підтримуючи вмирущого за плечі; Б'яншон зняв з нього сорочку; бідолаха зробив рух, ніби хотів щось захистити на грудях, і жалісно заквилив, наче тварина від сильного болю.

– Ах, он воно що! – здогадався Б'яншон. – Він шукає волосяний ланцюжок і медальйон, якого ми зняли, коли робили припікання. Бідолаха! Треба повернути йому медальйон. Він на каміні.

Ежен узяв ланцюжок, сплетений з біляво-попелястого волосся, мабуть, з волосся пані Горіо. З одного боку медальйона він прочитав: "Анастасі", з другого – "Дельфіна". Емблема його серця, що завжди лежала на його грудях. Всередині були тоненькі кучерики – їх зрізали, напевне, ще тоді, коли дівчатка були зовсім маленькі. Тільки-но медальйон торкнувся грудей старого, він протяжно зітхнув, і в тому зітханні відбилосся задоволення, що викликало жак. Це був останній проблеск його чутливості, що, здавалося, зосередилась десь у тому невідомому центрі, звідки виходять і куди линуть наші поривання. Його перекривлене судомою обличчя набуло виразу хворобливої радості. Обидва студенти були глибоко вражені цим жакливим вибухом почуття, що пережило свідомість, і їхні сльози закапали на вмирущого, який відповів криком радості:

– Назі! Фіфіно!

– В ньому ще жевріє життя, – сказав Б'яншон.

– Нащо воно йому? – спитала Сільвія.

– Щоб страждати, – відповів Растіньяк.

Подавши товаришеві знак, що треба робити, Б'яншон став навколішки й просунув руки під ноги хворого, тим часом як Растіньяк так само просунув руки йому під спину. Сільвія приготувалася витягти простира́ла, коли вмирущого піднімуть, і замінити чистими. Горіо, обманутий сльозами юнаків, зібрав останні сили, простягнув руки, намацав голови студентів, судорожно схопив їх за волосся і мовив кволим голосом: "Ах, мої ангели!" – душа прошептала ці останні два слова і разом із ними відлетіла.

– Відолашний старенький! – сказала Сільвія, зворушена цим вигуком, сповненим найвищого почуття, востаннє збудженого жакливим, хоч і ненавмисним обманом.

Останнє зітхання старого було радісним: у ньому відбилось усе життя Горіо-батька, аж до останку сповнене самоомани.

Горіо обережно вклали на ліжку. З цієї хвилини його обличчя відбивало болісну боротьбу, що точилася між життям і смертю в механізмі, уже позбавленому свідомості, яка дає людській істоті змогу відчувати радість і біль. Остаточне руйнування було тільки питанням часу.

– В такому стані він лежатиме кілька годин і помре тихо, непомітно, – сказав Б'яншон. – Крововилив, мабуть, поширився на весь мозок.

В цю мить на сходах почулася хода задиханої молододі жінки.

– Вона спізнилась, – мовив Растіньяк.

Але то була не Дельфіна, а її покоївка Тереза.

– Пане Ежене, – сказала вона, – пані з паном засперечалися за гроші, що їх наша бідолашна пані просила для батька. Вона знепритомніла, прийшов лікар,

довелось їй пускати кров; пані все кричала: "Тато вмирає, я хочу до тата!"
Волати так, що аж серце стискалося.

– Годі, Терезо, тепер уже їй нема чого приходити, пан Горіо вже не припам'яті.

– Бідний наш пан Горіо, Невже йому так погано? – сказала Тереза.

– Я вам більше не потрібна? Тоді я піду, пора подавати обід, уже пів на п'яту, – озвалася Сільвія і, виходячи, мало не зіткнулася на верхній площадці сходів з графинею де Ресто.

Гнітюча й страшна була поява графині. Вона глянула на смертне ложе, скупосвітлене однією свічкою, і розридалася, побачивши обличчя свого батька, по якому перебігали ще останні відблиски життя. Б'яншон із скромності вийшов з кімнати.

– Я не могла вирватися раніше, – мовила графиня, звертаючись до Растіньяка.

Студент сумно кивнув головою. Пані де Ресто взяла руку свого батька й поцілувала.

– Простіть мене, тату! Ви казали, що мій голос підніме вас із могили. Ну, верніться ж на хвилинку до життя і благословіть вашу дочку, яка так кається. Почуйте ж мене! Який жах! Ніхто, крім вас, не зможе тепер мене благословити тут, на землі. Всі ненавидять мене, тільки ви мене любите. Навіть власні мої діти ненавидитимуть мене. Візьміть мене з собою, я любитиму, доглядатиму вас. Він не чує, я божеволю!

Вона впала навколішки й безтямно дивилася на вмирущого.

– Нещастю моєму немає краю, – сказала графиня, глянувши на Ежена. – Пан де Трай зник, лишивши величезні борги, і я дізналася, що він зраджував мене. Чоловік мій ніколи мені не простить, а я віддала в його руки своє майно. Я втратила всі ілюзії. Боже мій! Для кого я зрадила єдине серце, – вона показала на батька, – яке мене вірно любило? Його я не визнавала, відштовхувала, завдавала йому такого болю, я підла, підла!

– Він знав це! – відповів Растіньяк.

Раптом батько Горіо розцлюшив очі, але то був конвульсивний рух. Жест графині, що виразив пробуджену в ній надію, був не менш страшний, ніж очі вмирущого.

– Невже він почув мене? – скрикнула графиня. – Ні, – додала вона, сідаючи біля ліжка.

Пані де Ресто лишилася коло батька, а Ежен пішов попоїсти. Пансіонери вже зібралися в їдальні.

– Ну, – сказав йому художник, – там нагорі, здається, буде маленька смерторама?

– Шарлю, – відповів Ежен, – по-моєму, ви могли б обрати для своїх жартів не такий сумний предмет.

– А що, хіба тут уже й посміятися не можна? – заперечив художник. – Кому це заважає? Б'яншон каже, що старий уже втратив свідомість.

– Ну що ж, – підхопив службовець музею, – як жив, так і помре.

– Тато вмер! – крикнула графиня.

Почувши цей жакливий зойк, Растіньяк, Сільвія і Б'яншон кинулися нагору й побачили, що пані де Ресто зомліла. Коли вона опритомніла, її посадили у фіакр. Ежен доручив Терезі піклуватися про пані де Ресто, наказавши покоївці відвезти її до пані де Нусінген.

– Так, він справді вмер, – сповістив Б'яншон, повернувшись у їдальню.

– Ну, панове, прошу до столу, – сказала пані Воке, – суп прохолоне.

Студенти сіли поруч.

– Що тепер робити? – спитав Ежен Б'яншона.

– Я закрив йому очі і поклав його як годиться. Заявимо про смерть у мерію, лікар засвідчить її, його зашиють у саван і поховать. Що ж, по-твоєму, з ним іще робити?

– Він уже ніколи не нюхатиме так хліба, – сказав один з пансіонерів, перекиркуючи бідолаху.

– Хай йому чорт, панове, – вигукнув репетитор, – облиште батька Горіо, годі вже нас начиняти ним; цілу годину тільки про нього й мови. Одною з переваг славного міста Парижа є те, що тут можна народитися, жити і вмерти так, що ніхто на вас не зверне уваги. То скористаймося ж із цих благ цивілізації. Щодня в місті помирає чоловік шістдесят, – що ж, ви оплакуватимете паризькі гекатомби? Батько Горіо дав дуба, ну й хай собі, тим краще для нього. Якщо ви його так любите, то йдіть собі туди, а нам дайте спокійно пообідати.

– Ну, звісно, – підтримала вдова, – для нього краще, що він помер. Видно, бідолаха, зазнав у житті багато горя.

Це була єдина надгробна промова людині, яка в очах Ежена втілювала саме батьківство. П'ятнадцять пансіонерів почали теревенити, як звичайно. Бряжчання ложок і виделок, сміх і розмови, різні вирази цих жадібних і байдужих облич – усе це сповнювало жахом Ежена і Б'яншона. Попоївши, вони пішли покликати священика, щоб той читав уночі молитви по покійному. Виконуючи останні обов'язки щодо бідолахи, юнаки мусили зважати на скромні кошти, що в них залишились.

О дев'ятій годині вечора тіло поклали на голому помості в тій самій убогій кімнаті, поставили обабіч по свічці, і священик сів поруч. Перш ніж лягти спати, Растін'як розпитав священика, скільки коштуватиме відправа та похоронна церемонія, і написав записки до барона де Нусінгена й графа де Ресто: просив їх прислати довірених людей, які взяли б на себе турботи про похорон. Пославши з цими записками Крістофа, Ежен, украй виморений, ліг і відразу заснув.

Другого дня Б'яншон і Растін'як самі пішли заявляти в мерію про смерть; опівдні лікар її засвідчив. Минуло ще дві години, але ніхто не прислав грошей, ніхто не приходив від зятів, і Растін'як сам заплатив священикові. Сільвія зажадала десять франків за те, щоб обмити покійника і зашити тіло в саван. Ежен і Б'яншон підрахували, що їм навряд чи вистачить грошей на всі витрати, якщо родичі небіжчика нічого не дадуть. Студент-медик сам поклав тіло в труну для бідних, яку він купив зі знижкою у себе в лікарні. – Втни штуку цим мерзотникам, – сказав він Еженові. – Піді купи місце років на п'ять на кладовищі Пер-Лашез, замов похорон і відправу за третім розрядом. Якщо зяті й дочки відмовляться взяти на себе витрати, напишеш на могильному камені: "Тут спочиває пан Горіо, батько графині де Ресто і баронеси де Нусінген, похований коштом двох студентів".

Ежен пристав на його раду лише після марної спроби побачитися з паном і пані де Нусінген, а також з паном і пані де Ресто. Його не пустили й на поріг. В обох домах швейцари дістали щодо цього найсуворіший наказ.

– Пан і пані, – казали вони, – нікого не приймають: у них помер батько, і вони у великому горі.

Ежен був досить досвідчений у світських звичаях Парижа і зрозумів, що наполягати не слід. Особливо страшна тривога поійняла його, коли він побачив, що не попаде до Дельфіни. В комірчині швейцара Ежен написав їй: "Продайте якусь вашу прикрасу, щоб можна було пристойно провести вашого батька до місця вічного спочинку".

Він попросив передати записку через Терезу баронесі, але швейцар віддав її баронові де Нусінгену, і той кинув записку у вогонь. Зробивши все, що він міг зробити, Ежен о третій годині вернувся в пансіон. Сльози мимоволі

потекли у нього з очей, коли він побачив біля воріт труну, ледве прикриту чорною тканиною; вона стояла на двох стільцях серед безлюдної вулиці. Убоге кропило, до якого ще ніхто й не торкнувся, мокло в мідній посрібленій чаші з свяченою водою. Навіть хвіртку не було задраповано чорним. То була смерть злидаря, смерть без пишних проводів, без друзів і родичів. Б'яншон змушений був піти в лікарню і лишив Растіньякові записку, де повідомляв, про що домовився в церкві. Він писав, що заупокійна мяса надто дорога і тому доведеться вдовольнитися дешевою вечірню відправою; сповістив також, що послав Крістофа з запискою в похоронну контору. Прочитавши ці рядки, які нашвидкуруч надряпав Б'яншон, Ежен помітив у руках пані Воке медальйон із золотим обідком, у якому було волосся обох дочок Горіо.

– Як ви сміли це взяти? – сказав він.

– Отакої! Не ховати ж його разом з покійником! – заперечила Сільвія. – Це ж золото!

– Ну то й що! – обурився Ежен. – Хай він забере з собою цю єдину пам'ятку про дочок.

Коли з'явилися похоронні дроги, Ежен розпорядився поставити на них труну, відбив віко і побожно поклав на груди старого медальйон, що лишився від того часу, коли Дельфіна й Анастасі були юні, чисті й ще "не мудрували", як скаржився їхній батько у передсмертному маренні.

Растіньяк і Крістоф у товаристві двох гробарів самі проводили дроги, що везли останки бідолахи до церкви Святого Стефана, недалеко від вулиці Святої Женев'єви. Коли вони прибули туди, труну перенесли в маленьку каплицю, низьку й темну; студент даремно сподівався побачити там дочок Горіо або їхніх чоловіків. Біля труни стояли тільки він та Крістоф, що відчув потребу вшанувати востаннє людину, завдяки якій йому частенько перепадали добрі чайові. Чекаючи священників, хлопчика-півчого та причетника, Растіньяк потис Крістофові руку, не маючи сили вимовити ні слова.

– Так, пане Ежене, – зітхнув Крістоф, – це був чесний і добрий чоловік. Ні з ким не сварився, нікому не шкодив і нічого поганого не зробив.

Прийшли два священники, хлопчик-півчий, причетник і зробили все, що могли зробити за сімдесят франків у такі часи, коли церква не настільки багата, щоб молитися безкоштовно. Проспівали один псалом, "Libera" і "De profundis"[16]. Відправа тривала двадцять хвилин. Була тільки одна жалобна карета для священника і півчого, які погодилися підвезти й Ежена та Крістофа.

– Провожатих нема, – сказав священник, – ми можемо їхати швиденько, щоб не затримуватися, бо вже пів на шосту.

– Але саме в ту мить, коли труну знов поставили на дроги, з'явилися дві карети з гербами, тільки порожні, – карети графа де Ресто й барона де Нусінгена; вони провели похоронну процесію до кладовища. О шостій годині тіло батька Горіо опустили в могилу; навколо стояли слуги його дочок, але й вони зникли разом з причтом, тільки-но прочитали оплачену студентами коротеньку молитву за упокій душі небіжчика.

Гробарі, трохи притрусивши труну землею, випросталися, і один із них попросив у Растіньяка на горілку. Ежен, пошукавши в кишені, не знайшов нічого і змушений був позичити у Крістофа двадцять су. Ця, по суті, незначна обставина викликала у Растіньяка страшний наплив скорботи. Вечоріло. Вогкий присмерк нагонив смуток. Растіньяк глянув на могилу і зронив на неї останню юнацьку сльозу, викликану святим хвилюванням чистого серця, одну з тих сліз, що, впавши на землю, підносяться до небес. Він

склав руки на грудях і глянув на хмари. Крістоф подивився на нього й рушив додому.

Лишившись на самоті, Растіньяк зішов на пагорок і поглянув на Париж, що розкинувся на звивистих берегах Сени; подекуди вже блимали вогні. Юнак пильно вдивлявся у простір між Вандомською колоною і куполом Дому інвалідів, туди, де був паризький вищий світ, у який він намагався проникнути. Ежен окинув цей гомінливий вулик жадібним поглядом, ніби наперед смакуючи його мед, і гордовито промовив:

– Ну, тепер побачимо хто кого!

І, кинувши вищому товариству свій виклик, він поїхав обідати до пані де Нусінген.

Саше, вересень, 1834 р.